

ФЕДІР ОДРАЧ

На
Невівному
Гуад

ФЕДІР ОДРАЧ

ПА
НЕЛЕВНОМУ
ГУДІ

ФЕДІР ОДРАЧ
НА НЕПЕВНОМУ ГРУНТІ

FEDIR ODRACH

ON PRECARIOUS GROUND

MEMOIRS

TORONTO

1962

ЦЬОГО Ж АВТОРА ВИЙШЛИ:

<i>В ДОРОЗІ</i> — повість	1955
<i>ЩЕБЕТУН</i> — повість	1957
<i>ПІВСТАНОК ЗА СЕЛОМ</i> — оповідання	1959
<i>ПОКИНУТА ОСЕЛЯ</i> — оповідання	1960

З друкарні ОО. Василіян
286 Лісгар вул., Торонто 3, Онт., Канада

Д. К. 1961 — 11 — 173 — 3.000

РОЗДУМУВАННЯ В ПОТЯЗІ ПРО ВІЛЬНО

Потяг Вільно — Лучинець біг пиняво, довше зупинявся на станціях і навіть півстанках. Обслуга була ще в польських одностроях, хоч двотижневе панування большевиків мало свої наслідки й тут. Деякі кондуктори вже намагалися говорити до пасажирів московською мовою, деякі пасажири теж говорили по-московському. Потяг дедалі втікав від Вільна; сапаючи і скречочучи колесами посувався середньою швидкістю просто на південь. Знаменита столиця Литви, Вільно, нещасна і скубана колись царською Москвою, потім поляками і ось, утретє знов червоною Москвою. Колони большевицьких танків втиснулися до міста вулицями Беліни і Поплавською. Грохіт гусениць лунко котився вулицями. Ендецька молодь спробувала боронити "честь міста" — втягнула на Буфалову гору дві гармати і з пару скорострілів. Гарматки "обізвалися" поодинокими гуланками, скоростріли прорізали кулями порожнечу над дахами Великої Погулянки. А большевицькі танки вдерлися вже на цю Велику Погулянку і за протестантським кладовищем скрутили на Буфалову гору. Сліпучий блиск рефлекторів, густі постріли гармат — і ендецький молодняк, кинувши гарматки й скоростріли, "змився" в темноті ночі.

Саме, коли большевики входили до Вільна, я зі своїм приятелем інженером К., білорусином, був у панства Ісаєвичів, дочка яких, Люба, була тоді наречененою відомого білоруського поета Максима Танка (до речі, правдиве прізвище Тан-

ка — Скурко). Жили вони на передмісті Нове Забудування; далеченько від Шкаплерної вулиці, де було наше помешкання. Нове Забудування це західня периферія міста. Наше ж помешкання було якраз на південному східному передмісті. Щоб добрatisя на Шкаплерну, треба було перейти центр міста, себто Великою Погулянкою дійти до Завальної і потім Остробрамської вулиці і ще потім проскочити під віадуктом, скрутити праворуч від Беліни та вже глухими вулицями простувати на Шкаплерну.

Спершу ми вагалися, бо наслуховуючи на подвір'ї Ісаєвичів, чули віддалені постріли. Та хотілося чомусь додому, краще вже бути в своєму куточку в час непевний і тривожний. Максима Танка тоді не було в нареченої. Він, либонь, десь із своїми однодумцями "запивав" прихід "визволителів", про яких мріяв і навіть сидів за комунізм на Лукішках (віленська тюрма). Правда, його суд уневинних і це виявило, що він не належав до підпільних активістів. Все ж очі його були звернені на схід — сподівався він багато від большевиків.

Ми попрощалися з господарями і спішною ходою попрямували вулицями в напрямі Великої Погулянки. Вулиці були цілком порожні, неосвітлені й понурі. Велика Погулянка теж була безлюдна, хоч наспівала вже одинадцята. Притримуючись фасад кам'яниць, ми добралися до Завальної. Тут ми помітили візника. Хотіли затримати, але візник навіть не поглянув на нас і стъобаючи коня, склався на якомусь завулку. Тут уже виразніше було чути постріли гармат та кулеметів. Проте, ми підбігом женемося на Остробрамську. Помічаємо кілька перехожих, приєднуємося до них. Наспіх здіймаємо під Остробрамською каплицею капелюхи і чимдуж біжимо до віадукту. Та під віадуктом трьох залиничників нікого не пускають.

ФЕДІР ОДРАЧ

НА НЕПЕВНОМУ ГРУНТІ

*Служебний звіт
з роботи в УААН*

diasporiana.org.ua

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО "ДОБРА КНИЖКА"

173 випуск

Торонто, Р. Б. 1962

— Не можна, панове, по той бік залізниці — смерть. Рятуйтесь де можна, тільки не йдіть за віядукт.

Твердість залізничників цілком попсуvalа наші наміри. Ми ще хотіли впроситися, переконували їх, що нам тільки треба за віядукт, потім ми вже глухими переходами доберемося на своє помешкання. Але це не помогло. Саме цілком близько, за віядуктом, оглушливо гуннула гармата, загрохотіли по бруку танки. Близькість танків (це були перші танки), канонада і залізничники все це нас занепокоїло і навіть налякало. Не надумуючись повертаємо на Колейову вулицю і щосили біжимо до станції. За станцією висний міст для пішоходів. Це одинока для нас надія; тільки через цей міст веде дорога на той бік залізниці. Проте непевність тривожить нас: міст може бути теж забльокований. Минаємо станцію, ще якийсь побічний залізничний будинок і ось уже приступці мосту. Під мостом, на роз'їздах, чути гудки паровозів. Залізничники, видно, не розгубилися — не зійшли зі своїх постів праці. Це нас трохи підкріпило. Ідемо вже вільною ходою обабіч мостових барієр. Неосвітлений міст, суцільна темінь над рейками хороить нас від прикрих несподіванок. Ми навіть пошепки говоримо й дивуємося, чому відразу не вибрали цю дорогу. А на Белінах тужавіє грохіт гусениць. Ми виразно бачимо рефлектори танків, які повільно, ланцюгом посугуваються під віядукт. Імовірно, що якась група може скрутити ліворуч і рухатися побіч залізниці. Коли б таке сталося, нам заступлено б дорогу. Аж раптом прорізав рефлекtor темноту над мостом. Кілька танків, здається, відлучилося від колони і затрималися лівіше віядукту. Ми якраз були по середині мосту. Рефлекtor нащупав нас. Ми з усієї сили рвонулися вперед; пригорблені, не захищені гратачастим залізним бар'єром, притиль-

ма бігли на кінець мосту. Танкісти, видимо, вже нас помітили. З нахабною гостротою прошуміла над нашими головами кулеметна серія. Ми біжимо з гарячим бажанням досягти кінця мосту, за яким вулиця й доми. Рій куль другим наворотом прошумів під мостом, деякі розплескувалися на залізних бантинах. А кінець мосту осьось перед нами. Знов із свистом пролетів десь за нами рій куль, але ми вже були за потойбічними приступцями. Перебігаємо вулицю; напроти нас вузька вуличка, але ми хочемо продістатися ще правіше, на вузенький провулок. Та немов з під землі, цілком близько, на розі бльоку домів з'явився танк. Рефлектори його, проте, були спрямовані на залізничну станцію. Користаємо з цього і біжимо до провулка, але в цьому провулку, між дерев'яними домами, чути несамовитий клекіт гусениць. Було вже ясно, що ця частина міста в цілковитому посіданні завойовників. Всі вулиці, провулки і глухі ходи між домами були забльоковані танками. Пробирається в цю хвилину на Шкаплерну було б безглуздям. Одиноке, що нам було до вибору — втиснутися до якогось міщанського подвір'я, запхатися до льоху і чекати світанку.

На щастя, ми були перед хвірткою колишньої моєї "симпатії" панни Ядзі. Познайомився я з нею на балю і потім навіть заходив до них на чай та "домашнє вино". Була це гарна чорнявка з великими карими очима; одягалася елегантно й зі смаком, трохи дерла носа, але в розмові була цікава.

— Алесь, сюди нам дорога! — скомандував я. Та хвіртка була замкнена. Я перший хапаюся руками за горішню поперечку і пружно стрибаю на подвір'я, те ж саме робить і мій приятель. Сміливо підходимо до будинку. В темноті, біля сходів, що ведуть до льоху, помічаємо якусь чоловічу тінь. Тінь, либо нь, побачила нас, посту-

пилася сходами глибше, до льоху, і грубо поспітала:

— Хто ви такі?

— Це ви, пане Сташкевич?

— Кто пан такі? — не довіряє батько Ядзюні.

— Ходімо до льоху і там при свіtlі каганчика ви напевно мене впізнаєте, — репетую. — А це мій приятель, вибачте, що непрошено... До дому не могли продістатися, скрізь танки, сила силенна танків, пане Сташкевич.

Господар ще глибше поступився сходами, ринули десь у підземеллі двері і потім голос:

— Прошен заходзіць!

У льоху, на порожніх дерев'яних скринях сиділа господиня, пані Сташкевич, її дочка, панна Ядзя і ще якісь сусіди — чоловік із жінкою.

— Так от, ви кажете, що нас знаєте, а я вас цілком не пригадую, — підійшов до мене пан Сташкевич, присвічуючи сірником у моє обличчя, бо світло від каганчика ледь проріджувало темінь.

— У таку хвилину, як тепер, навіть приятелів важко розпізнати, пане Сташкевич.

— А, пан Теодор! — ворухнулася на скриньці пані Сташкевич. — Давнєнько ви вже в нас не були. Ядзю, чи ти бачиш хто до нас завітав?

Панна Ядзя пригноблена сиділа на скрині і скупою тільки посмішкою та кивком голови відповіла на моє привітання. Мій приятель зніяковіло стояв за моїми плечима і старався приязно посміхатися до господаря, що все ще недовірливо поглядав на мене.

— Вибачте, пане, але всіх, що були моїми гістьми, я впізнаю без помилки, а от ваше обличчя для мене цілком чуже, — не поступався господар.

— Татусю, пжестань юж! — підвела голову панна Ядзюня. — Пане Теодоре, сідайте ось

тут, біля мене. А он, напроти незайнята скринька, хай на ній приміститься ваш приятель.

Я не надумуючись сів побіч колишньої своєї симпатії.

— Мене болить голова, пане Теодоре, — по хвилині сказала вона, — нещастя, що звалилося на наше місто геть вивело мене з рівноваги. Ax, татусю, не козубся так на пана Теодора!

— Хіба ж ти не пригадуєш цього пана, що колись у нас співав українські пісні? — досадливо вмішалася господиня.

Пан Сташкевич напружено вирячився на мене, хвилину мовчав і потім замашисто пляснув у долоні.

— А нех мен д'яблі порвом! Пам'ять куряча, такого в мене не бувало. То це той пан, що співав моїй Ядзі якісь "Гоп мої гречаники..." Гарне те ваше гречаники, пане Теодоре, дуже гарне. А от, моя Емілія котлети вміє пекти, на лєснікі, і булечкі, панє, здобне. А гречаників і не потрапить. I от — большевики прийшли. Що ви на це, пане Тадеуш?

— Теодор, Теодор. — підповіла господиня.

— Хай буде й Теодор. Ну, і що ви, панове, бачили в місті? I що воно буде взагалі? Теперішні москалі, здається, не такі, як царські; з царськими можна було жити, а з цими ні, я серцем відчуваю, що ні. Роздерли Ржечпосполіту, гунцвоти пшекленте — на заході німці, на сході москалі. Ядзю, чому мовчиш?

— Бо татко напідпитку, — відрубала Ядзя.

— Притищено: — Він найбільше хвилюється, пане Теодоре. Ax, коли б не ці стріли, напевно вже спав би під периною, в спальні!

— Може ви голодні, панове, — знечев'я поспітала господиня. — На горі маю ковбасу і печене м'ясо на зимно. Кароль, може б ти пішов?

— Це цілком непотрібне, — це Алесь, що

ввесь час мовчав. — І взагалі нам дуже прикро, що ми вас потурбували.

— Чого ви тримтите, пане Теодоре? — трохи присунулася до мене панна Ядзя.

— Від шоку. Большевицькі кулі нас переслідували на мості. Стріляли по нас від віядукту.

— В куті, на цементі вино. Візьміть собі пляшку, це вас заспокоїть.

Мені ніяково. Панна Ядзя насупила свої гарні брови.

— Коли я кажу, треба мене слухати! — скомандувала вже вголос. — Вино заспокоює. Ви не хочете мене послухати? Недобрий! Татусю, подай панові Теодорові пляшку вина. Йому треба заспокоїтися.

Пан Сташкевич трохи незугарно подався в кут і за хвилину простягнув до мене руку з пляшкою червоного вина.

— П'ять років старе, юначе. — вперше посміхнувся він, і в цій посмішці відчутна була зичливість і щирість. — Пийте душком, із пляшки, бо чарки нагорі. У-у-у! Он як стріляють! Якщо стрільно влучить у наш дім, пивничка не витримає.

— Закуску б приніс, вона на горі, в кредитенсі, в долішній перегородці, — це господиня. — Як же пити без закуски? Ядзю, скажи йому, він тебе послухає!

— Я сама піду, — підвелається панна Ядзя. — Я мушу віднайти "когутка", мене голова болить. Мамо, не крути головою! Мені нічого не станеться. Як би що й сталося, то вам теж тут не будуть б переливки.

— Ні, ні, доню, — запротестувала мати, — саму тебе не пущу.

— То я піду з паном Теодором. Підете зі мною, правда? Ви ж старий знайомий.

Вона вже стояла на ногах, струнка, ніжна і приваблива.

— Дозвольте, що я перший, мужчини обов'язок заслоняти своїми плечима жінку.

— Ядзю! — крутнула головою мати.

— Будь спокійна, мамо! Пане Теодоре, дайте ж мені руку!

Я подав їй руку і ми обережно переступили поріг та бетоновими сходами почали підійматися вгору. Місто трусилося від грохоту танків, від безперервного гудіння моторів, від уїдливої тріс-кітні кулеметів, танкових гармат. Куди і в кого стріляють "визволителі"? Це була для мене загадка. Було ж ясно, що в місті ніхто не робив спротиву, та й не могло бути спротиву перед такою навалою сталі й моторів. Світляні кулі фаєрверками перехрещувалися високо над дахами кам'яниць, тріскали і розбрязкувалися шрапнелями, витворюючи паніку в переляканіх до півсмерти громадян.

— Як добре, що ви заглянули до нас, пане Теодоре, — пошепки озвалася панна Ядзя. — Я жахливо нудилася. Взагалі в льюху прикро й нудно і невигідно. Ах, як стріляють ці большевики! Просто жах проймає. Що вони принесли з собою? Читала я про них багато гидкого. Азія закута в залізо.

— Справді Азія, Ядзю, — злегка стиснув я її долоню. — Саме я думав про це. Дивився на вас, там, у льюху і думав про них, про Азію. Дві противлежності — ви і вони.

— А чому й не ви?

— Можливо і я. Коли б ті, з яких ви, і ті, з яких я були в кращих відносинах, тоді, можливо, були б дві противлежні сторони — вони і ми. А так приходиться інакше думати.

— Про це ви вже колись мені говорили, — перебила панна Ядзя. — Це все нісенітниця, пане Теодоре. Люди є людьми, поскільки вони мають у собі щось від Бога. А от ті, що вже опанували місто, вони не мають у собі того, що від

Бога. І цього я найбільше боюся. Боюсь я, до божевілля боюся. Я мовчу перед батьками і вони не знають, що мені до болю лячно на серці. Взагалі війна та ще така війна, це велика загроза для жінок. Ви, мужчини, в кращому положенні: ви багато чого можете зробити, а наше коло замкнене.

Я тримав її долоню і болів душою її болями. Болів тим більше, бо усвідомлював, що якраз такі жінки, як Ядзя, будуть найбільш шарпані її нівечені. — Люди закуті в залізо, із залізними серцями, автомати без душі. слуги Марса, — тверді знасилювачі мистецтва її жіночої краси.

Мотори й стрілянина гураганилися у місті, на вуличці, за палісадником, понуро проповзли три танки. Я злегка потягнув панну Ядзю у відчinenі двері партерового будинку. Ми там швидко віднайшли "когутики", їстивне її чарки і потім не зупиняючись спустилися сходами до льоху.

НА ВУЛИЦЯХ ВІЛЬНА

"Запивали" ми в льоху прихід большевиків із різними почуттями. Для панства Сташкевичів це була тризна по усопшій Ржечисполітії, для мене це була неповторна вечірка в честь якоїсь невідомої зміни, чогось неясного, затуманеного, для моого приятеля. Алесья, це прибій білоруськості, хоч тільки й по формі й із совєтським змістом. Не обійшлося і без тостів. Пан Сташкевич перший підняв чарку і розліричився.

— Отрутою запечи, червоне вино, в моєму шлунку, бо серце мое умліває від досади. Батьківщину мою вороги роздерли, немов вовки ягня на розпутті. Втрачена вона вже нам, утрачена і ні слози, ні печаль. ні біль не вернуть їй мотутності й слави.

Закінчив він цей тост тихим плачем, що перекинулось і на його жінку. Тільки панна Ядзя сиділа на скриньці мозазна, наче б закаменіла. Запанувала якась незручність, у всіх язики ніби зав'язли в горлі.

— Ну, черга на вас, — злегка доторкнулася вона ліктем моєї руки. — Тільки ж будьте мужні, не плачте, плачу я не терплю.

— Другу чарку я п'ю за світле майбутнє, — незугарно сказав я по українському. — Хай сонце свободи засяє над Києвом, Варшавою, Ковном, Ригою...

— І над Менськом, — докинув нетерпляче Алесь.

— І над Менськом, — з притиском наголошив я.

— І от ви оракул щасливого майбутнього, — посміхнулася панна Ядзя. — У нещасті побраталися. Це цікаво.

Вона рішуче відмовлялася пити вино. — Ви пийте, а я буду сторожити. Як хтось нарушить спокій нашого подвір'я, я всіх вас розбуджу. Гляньте, мій тато вже майже спить, потім засне на скриньці моя мама, а ще потім, ваш приятель, а ви, Теодоре, імовірно, зіпретеся своєю головою на моє рам'я й заснете останній. А я буду сторожити. Після таких тостів нічого більше не залишилося, як тільки спати і снити про те прийдеши «щастя».

Випіте вино хмілило. Першими все ж заснували на скриньках сусіди — чоловік із жінкою. Вони притулилися до себе і спали спокійним сном. За ними заснув пан Сташкевич, час до часу здригуючись і белкоочучи щось із просоння. Потім заснула і пані Емілія, за нею засвистів носом Алесь.

— Ви ще не спите? — ніжно шепнула мені в праве вухо Ядзя. — Гайдамака з вас, неспокійний і верткий. Покладіть голову на мої коліна і спіть. І не воруштесь, бо за вуха буду щіпати.

Я слухняно поклав голову на її коліна і заплющив очі. Але хіба ж можна спати в такій позі? Я наполегливо думав про неї, про прогарну Ядзю, про большевиків, про жертвовник Марса, про якусь нагу жінку на цьому жертвовнику. Мені було її жаль, я чомусь якраз її бачив на цьому жертвовнику і мені від розпуки хотілося поринути в забуття, стати нічим, леготом у синяві небесній. Проте випіте вино навівало на уяву якийсь рожевий серпанок, ясність роздумувань переривалась, клубочилася і я нарешті заснув камінним сном.

Коли прокинувся, вже був день. Ядзі вже біля мене не було; я лежав на двох скриньках, під головою була подушка. На бетоні валялися по-

рожні пляшки, мій приятель уже кліпав очима. Нашвидку вговтуємося, сяк - так доводимо свої чуприни до порядку і йдемо подякувати господарям за гостинність. Цілуємо руки господині і вибачаємося. Я ненароком поглядаю на двері кімнати Ядзі, але пані Сташкевич здогадується і ніяково каже, що вона пішла до своєї приятельки. Ще раз дякуємо і входимо на вулицю.

— Що ж, нам, мабуть, пора додому, — обvizвається Алесь.

— Не, мені хочеться поблукати вулицями міста.

— Помріяти на самоті хочеш?

— Може й помріяти. Отак сновигатиму по пішоходах, приглядатимуся большевикам і мріятиму...

— Про Ядзю?

— Може і про Ядзю. Взагалі мрія це бальзам душі, Алесь. Хочу ще надивитися, намиливатися цим містом, бо й так не довго мені залишилося в ньому бути. Полюбив я його немов рідну маму. Замкова гора, Гора трьох хрестів, Вілія, чудові церкви, шумлива Віленка, город Побернардинів — краса! Бувай, Алесь і як хочеш, в однадцятій зустрінемося на Катедральній площі.

Ми розсталися і я неспішно ходою подався під віядукт, де вже був вільний прохід. Советські танки безперебійно повзли від вулиці Беліни, — між ними і побіч них військові легкові авта. Десь уполудне, за танками мають прибути вантажні авта з піхотинцями. Доми скрізь позамикані, вікна крамниць заслонені жалюзіями. На пішоходах стоять групками міщани та з цікавістю приглядаються большевицьким танкам. Біля заднього проходу Остробрамської каплиці більше скучення розентузіазмованих людей. Танки тут, на перехресті вулиць повертають ліворуч, на Підгалю і потім луком прямують до центру міста. Розентузіазмовані комуністи вимахують

руками, верещать, кожний танк вітають оплесками, коли він на закруті зі скреготом півколом ковзаеться. Між ентузіастами помічаю свою знайому, Розу Блюменкранц, студентку медицини. Її на світанку випущено з тюрми і вона з сяючими від радості очима кричить несамовито: — Да здравствует георіческая красная армія!

Вона висунулася майже до половини вулиці і має червоною хустинкою до залізного велетня і кричить, кричить. А залізний велетень ось уже повертається ліворуч, задня його частина відрухово млинком суне до пішоходу. Роза хоче відскочити, але не встигає, гусениця з розгону вдаряє її і вона котиться до пішоходу з німіючим криком на устах. Її підхоплюють приятелі; ліва нога цілком переломана.

"Бідна Роза, думаю, з тюрми вийшла ціла, щоб бути поломаною тими, на яких чекала з нетерпінням". Іду далі. Під каплицею Остробрахи поспішають якісь люди, либонь, комуністи з капелюхами на головах. Це таке я вперше бачу за час свого довголітнього перебування у Вільні. Наявність безбожницької новизни очевидна. Став тяжко на серці, і ці люди в капелюхах з'являються в моїх очах, немов замурзані гидоти. Повертаюся лицем до балькону, до чорної заслони, за якою образ Богоматері, хрещуся і на мить стаю на ліве коліно. Потім виходжу на Велику вулицю. Під старим ратушем величезний натовп із червоними пррапорами. Це жидівський Бунд разом із комуністами влаштовують привітання червоній армії. На Великій вулиці крамниці вже повідчинювано. За склом тільки дешевизна — цінніші речі купці, либонь, поховали. Не спішачись простую до головної пошти. Пошта, однак, замкнена. А вулицею безупину грохотять танки, неспішно проїзывають чорні Зіси з совєтськими старшинами. Мене це цікавить, невимовно хочеться побачити зблизька якесь со-

Я почав злегка стукати в двері.

— Сильніше! — звелів чорноокий.

Я почав гримати в двері п'ястуками.

За дверима чути члапання капців. За шклом появився купець років під сімдесят. Це був Вайцман. Він п'ятнадцять років тому прибув із Лодзі і ні словечка не вмів по московському.

— Вітаю, вітаю панів товаришів, — зустрів непрошених гостей по польському купець. — Чим можу служити панам генералам?

— Що він сказав? — поспітав мене кругловидий.

— Він думає, що ви генерали.

— Ну, дедушка, ми етаво, єшо не генерали, — посміхнувся до купця комісар. — Туфлі женські ти ім'єш?

Купець хоч і не знав що таке "туфлі", але миттю зміркував про що йдеться й услужливо повів гостей до довгих полиць із картонними пуделками. Він брав до рук пуделка, відкривав і розкладав на столі різної барви, величини і якості жіночі черевики. Командири з милими посмішками прийнялися оглядати вибагливе взуття. Кругловидий комісар зацікавився строкатими черевиками на низьких зап'ятах. Він міряв п'яддю, вертів їх у руках і до чорноокого: — Думаю, якраз міра для моєї Маші.

— Пане товариш командир, — уклонився купець, — я радив би вам он ті, з синього замшу. Це найліпший сорт, останній крик моди. А ці строкаті не на ногу жінці великого пана товариша.

Я відразу ж переклав на московську мову слова купця. Комісар жартівливо підняв указівного пальця.

— Ти, дедушка, не шуті. Я знаю вкус масей Маші.

Купець похилив голову і почав запаковувати вибрані черевики. Чорноокий тимчасом відложив

на бік аж три пари черевиків із високими зап'ятками.

— Міша, чи ти здурів? — засміявшись кругловидий. — Хіба ж форменно буде робити кроки твоя Горпіна в таких черевиках, з такими он закаблуками? Ноги собі повикручує, побачиш!

Брови чорноокого ледъ-ледь стяглися. Він нічого не відповів комісареві і вийняв з кишені гаманець туго напханий червінцями. Вайцман одобрююче кивнув головою і почав укладати черевики до більшого пуделка.

— Бразій старик! — захопився синьоокий. — У тебе, значіт, дедушка, можна більше купити як одну пару?

Я переповів Вайцманові по-польському.

— Скажіть панові товаришеві, — це до мене, — що я можу продати і десять пар.

Я переказав це комісарові. Він знов прийнявся п'яддю відмірювати інші черевики. Справлявся дуже швидко. За кілька хвилин відокремив аж вісім пар. Вайцман запакував це до трьох пуделок. Торгуватися теж не прийшлося. Купець добродушно знизив золотівку до курсу рубля. Командири покваплино розплатилися і подалися на вулицю.

— Думаю, що ви вже мене відпустите. В однадцятій годині маю зустрінути свого приятеля.

— Приятель не втече, не журись, — це синьоокий. І до шофера: — Пасхал!

Потім знов доторк руки в мое плече.

— Магазінчик із шерстяними матеріялами! Понял? Заведеш?

— Заведу, товариші командири, — зичливо погоджується.

Ми вернулися знов на Замкову вулицю й зупинилися перед крамницею лещківських "самодзялів". Це була найкраща крамниця у Вільні, а лещківські матеріали, як відомо, славились у всій Польщі. Перед магазином стояла вже дов-

вєтське обличчя. Аж і не зчуваєш, як коло мене зупинилося авто. Дверцята відчинилися і виглянуло кругловиде, синьооке обличчя комісара полку.

— Ей, гражданін, ти разгаваріваєш па русскі?

— Разгавариваю.

— Садісь! — суворо командує, показуючи мені рукою місце коло шофера. — Кто ти такий? Русскій?

— Ні, я українець.

— Ладна. Міша, твой земляк, — повернув він голову до чорнявого, густобрового, широкоплемичого командира полку. Великі чорні очі поглянули на мене суворо і байдуже. Я зичливо посміхнувся до цих очей.

— Ви говорите по українському?

— Говорю. А тобі навіщо це знати? — В чорних очах вогники злоби. — У нас немає ріжниці — руский чи українець, понятна?

Я замовк, комісар полку злегка трутив мене рукою.

— Чи ти добре знаєш місто?

— Знаю.

— Прекрасно! Так от, дружок, заведи нас у магазінчик. Туфлі женскіє, знаєш, саліднаво качества. Заведеш?

Я кивнув головою. Комісар полку до шофера:
— Паехали!

Зіс вправно лявірує на Замковій вулиці між танками. Потім легке відхилення на Катедральну площа і ми вже на головній вулиці імені Міцкевича.

— А тепер, коли ласка, ліворуч, на Гарбарьку, — дораджу ю шоферові. — Заглянемо, товариши, до старого Вайцмана. У нього найкраще дамське взуття на ціле місто.

Авто зупинилося перед великим магазином з широкими вікнами. Проте, двері його замкнені.

Комісар до мене: — Постуйтай!

железна черга цивільного люду. Оговтавшись від першого переляку, всі, хто мав гроші, спішились викуповувати з крамниць матеріали. Та, як тільки вилізли з авта совєтські достойники, черга знітилась, двері до крамниці опорожнилися і ми троє без перешкод увійшли досередини. За прилавком стояло трох продавців; відмірювали метрами клієнтам купони на чоловічі й жіночі костюми, були зайняті і поважні. Мої військові компаніони, либонь, не були першими, бо суб'єкти не обдаровували їх особливою увагою. Нарешті підійшов до нас крайній продавець із метеоритом під підборіддям.

— По купонові на чоловічі вбрани, — пояснив я суб'єктові по польському. Той поклав на прилавок чотири сувої дорогого вовняного матеріалу. Синьоокий хапливо почав терти пальцями ріжок найближчого сувою. І до мене шептом:

— Як думаєш, гражданін, шерсть лі ета?

— Найправдивіша вовна!

— Чотири відрізи, на чотири костюми! — це синьоокий до продавця. Я, звичайно, пояснив це по польському. Продавець відмовно покрутів головою.

— Нам вільно продавати тільки по одному купонові. Таке зарядження головного командування червоної армії.

Я переповів сказане комісареві і він кривлячись погодився на один купон. Чорноокий якось і без мене давав собі раду. Він додумався купити ще один купон для своєї Горпини, що не суперечило зарядженню головного командування. Синьоокий пішов за його прикладом. Він потім вийняв із кишені гаманця і вже без моєї допомоги поспітив скільки коштує один метр. Та продавець його не зрозумів і зажадав дев'ятдесят шість рублів за чоловічий купон і сімдесят вісім за жіночий. Синьоокий перерахував це на

метри і виложив на прилавок п'ятсот дванадцять карбованців. І до мене: — Удівітельно дьошево!

Продавець, тимчасом, узяв з цієї суми сто сімдесят чотири карбованці, а решту вернув синьому. Той подивився на мене і шепотом:

— Сумасшедший он, что-лі?

Я ввічливо пояснив, що ціна матеріалів правдива і що продавець цілком нормальна людина. Тоді комісар підняв брови, видув губи і простуючи до виходу звучно заявив: — У нас в Москві, пожалуй, палучше матеріал і дешевле стоїт!

Мені цього "махлярства" було вже забагато. Я пропустив перед собою командирів і як вони наближалися до авта, щасливо пірнув у чергу і потім перебігши два бльоки, скрутів на вузенький провулок, що вів до Побернадинського городу. Саме наспівала одинадцята. Я ще скрутів на інший провулок, яких у Вільні безліч, і Крулевською вулицею подався до парку Целентнік, до якого прилягала монументальна базиліка віленська і за якою була Катедральна площа. На лавці, під каштаном, неподалік бічної колони базиліки, чекав на мене Алесь.

ЗУСТРІЧ НАД ВІЛІЄЮ

Нарешті прибула на безконечних колонах вантажних авт піхота. Бліді й худі червоноармійці, у довгих шинелях, із крісами на-поготові, робили на вільнян неприємне враження. Катедральна площа, Целектнік, Побернардинський город, Пляц Ожешкової, Луківський майдан — усе це було запхане піхотинцями й автами. Сновигаю по вулицях міста і приглядаюся: вчора ще хотілося мені побачити обличчя завойовників, тепер же сіризна шинелів, шапок будьоновок, чобіт із брезентовими халявами, викликують у моїй душі якусь утому, якусь байдужість сполучену з нудотою. Іду над Віллю, до Зеленого мосту. Побіч мосту, посередині річки, бовваніють чубки двох танків. Це сюдою панцерні частини перебиралися на той бік річки, на Кальварійську вулицю, щоб опанувати північний квартал міста. Течія Вілії швидка, неспокійна, як завжди. Поглядаю на міст і дивуюся, чому танки не прямували ним на той берег? Мабуть боялися, що міст підмінований.

— Ну і що ж ви тут шукаєте, громадянине Теодоре, — озвався хтось за моїми плечима. По голосі впізнаю Стефана Єндриховського. Інтелігентне подовгасте обличчя, сірі лагідні очі дивляться на мене втомлено.

— Що ж, прийшли...

— Прийшли.

— І яке враження, колего?

— Погане.

Я не міг прихovати свого здивування, Єндри-

ховського я знов добрі, десятки разів дискутував із ним про комунізм, про ССР, про соціалізм, і завжди він мене, сказати б, заганяв у кут. Був це інтелектуал високої класи, єдиний знавець теорії фінансового капіталу у Вільні. Бюрократична польська адміністрація Вільна доводила його до пасії; ніде не приймали його до праці за його погляди і нарешті "заопікувалася" ним поліція: арештувала Єндриховського й посадила за комунізм, і він сидів десять місяців до суду на Лукішках, потім уневинили. Я знов, що він не належав до комуністичної партії, був тільки теоретиком-ідеалістом і вірив, що всі проблеми людського життя, чи пак суспільного життя, розв'яже теорія Маркса. До Кремлю ставився він позитивно й одобрював широку колективізацію на просторах ССР. Тому то слово "погане" мене глибоко потрясло. Я уважніше піглянувся його обличчю і мені стало ясно: інтелігент, европеєць у повному розумінні цього слова, не міг захопитися тим, що побачив протягом короткого часу.

Як уже було сказано: Єндриховського я знов добрі, знов я теж і його однодумців, теж інтелектуалів. Це була, що так скажу, марксівська еліта, чи Олімп теоретиків, які, проте, не мали ніякого контакту з комуністичними низами, як теж і не були заангажовані до активної підпільної праці. Знов я поета Путрамента (пізнішого, новосінного амбасадора в Парижі), знов професора Вищої Школи Політичних Наук Дембовського, доктора Петрусевича, сина відомого віленського адвоката. До цього гурту належали і сестри Дзевіцькі, обі випускниці Університету Стефана Баторого. У 1936 році ця еліта видавала двотижневик "По просту" совєтської орієнтації. Редактором цього часопису був Єндриховський. Часопис проіснував десь яких пару місяців і потім влада його зліквідувала. В цьому

часописі, між іншим, інколи появлялися прекрасні статті, зокрема ж статті самого Єндріховського. Пригадую, як він не без успіху полемізував із тузом польської публіцистики, Цатом Мацкевичем, видавцем і редактором щоденника "Слова". Цат Мацкевич, це людина незвичайно здібна і при цьому авантурник. (До речі, він утік із Лондону до Польщі, що є для мене великою загадкою). Передовиці його в "Слові" читали не тільки його прибічники, але й вороги з великим захопленням. Цат Мацкевич у Вільні, це наче б символ боротьби з червоною Москвою. Ненавидів він її душою й тілом: ненавидів він її за комунізм, а найбільше за націоналізовані його маєтки десь там у Мінщині. Полеміка Єндріховського з Цатом Мацкевичем мала вражливе підłożження: видавець "Слова" був великороджаник, моцарствовець на ввесь зріст з орієнтацією на Німеччину. Для нього не існувала білоруська чи українська проблеми, задирався він з усіма партіями, а найбільше громив санацію, за що й потрапив перед самою війною до Картузької Берези. Від тоді став він для своїх звеличників божищем. Під час виборів до сейму, зложив ендеції оферту співпраці і від неї кандидував на посла, але проваливсь у виборах. Задерся з головою профспілки, студентом Вронськім і той увечорі розбив йому палицею голову. Родинні відносини Цата Мацкевича були скандалальні: жінку він тиранізував до крайніх меж і мав кілька коханок. Судився з послами, з офіцерами, лікарями і навіть з якимсь міністром. І мимо всього, був це тонкий публіцист і письменник. Інтелектуальним своїм рівнем не дорівнював Єндріховському і тому той, знаючи про його приватне життя і його освітній діапазон, заганяв свого противника в невигідне становище. Найбільше Цатові Мацкевичеві дісталося за нацменшини. На підкріплення статтям Єндріховського був у

"По просту" опублікований лист якоїсь учительки з білоруського села. Ця вчителька просто описала свою вчительську практику з білоруськими дітьми. Пригадую, вона менш-більш писала: "Для учителя-поляка в білоруському селі, це не педагогічна праця, а мука. Ось приходять до школи діти і вітаються: "Добри дзень". Я їм кажу, що треба казати "Дзень добри". Вони мовчать, я їм кажу повторювати польське привітання, але на другий день вони знов своє: "Добри дзень". Першоклясники, до прикладу, розгортають читанку. На сторінці рисунок півня. "Я пишаю, хто це. Діти гуртом відповідають: Певень. Я їм пояснюю, що це "когут". І так до безкочності. Скільки ж зайвого втозімачування тим невинним дітям, коли вони в своїй рідній мові все це вивчили б за пару днів, а то й годин." Цей опис учителька закінчила закликом до польського уряду дати нацменшинам рідні школи. Після цього опису "По просту" вже більше не появилося.

Коли кілька років тому я довідався, що Єндріховський став у сателітній Польщі міністром пшемислу країового і жеглюгі морській, а потім, з нагінкою на Гомулку про нього нічого не було чути і щойно тепер він знову виринув на варшавському овиді, то для мене все те пеймовірне й дивачне. Я був просто певний, що Єндріховського большевики розстріляли, чи в кращому випадку заслали на Сибір. Не хочеться вірити, щоб людина такої едукації і такого інтелектуального рівня зв'язала свою долю з московським диковинням, з усім тим правлячим советським брудом. Проте, факти мають свою вимову — большевикам таки вдалося не тільки Єндріховського, але й усю віленську марксівську еліту перевиховати, обмотати політично, і хто знає, може терором і погрозами змусити

бути їм вірними та виконувати роботу на користь московського імперіалізму.

Жінка Єндриховського називалася Ганка. з педагогічною вищою освітою. Була вона з виду доволі оригінальна, дещо скидалася на муринку, хоч і з білим обличчям. Пригадую, як раз ми були на обіді в пивниці, на вулиці Міцкевича. Це було 27 серпня 1939 року, отже перед самою війною. До пивниці входилося лагідним схилом. Ми сиділи біля окремого столика. Аж крізь відчинені двері ввійшов до ресторану здоровенний пес, бульдог. Чомусь зупинився перед нашим столом, махнув хвостом і став на задні ноги просячи для себе щось із стола. Єндриховський з позажною міною звернувся до своєї жінки: — Ганко, глянь, він зовсім подібний до тебе!..

Це був несмачний жарт, мене це вразило і я ставався затушувати прикру атмосферу якоюсь побічною темою. Пані Ганка сприйняла цей випад чоловіка з ледь-помітною іронією і мені чомусь тоді здалося, що в подружньому житті Єндриховських не все гаразд. Саме під час зустрічі над Вілією мені пригадалася ця сценка з пивниці.

Єндриховський розповів мені про свіжі новини в місті. Новини були такі, що сьогодні вже була делегація вільнян у головнокомандувача віленського сектора і що цю делегацію очолював Єндриховський. Делегація складалася з Путрамента, Петrusевича і чоловіка старшої Ісаєвичівни, поляка з Познаня, якого прізвища, на жаль, не пригадую. Єндриховський зреферував звернення делегації: воно відносилося до плянованої нової самоуправи міста. Делегати підкреслили, що місто складається в більшості з поляків і тому доцільно було б створити з поступово-соціялістичних осіб міське правління. Також поставлено питання, яке ставлення совєтської влади до польського населення Вільна. Про міське

тут влада, що місцеве населення мусить тільки терпеливо чекати на розпорядження цієї влади. Про це вимовно свідчили різні "укази" на стінах і вітринах. Усе ж заходами цих марксівських інтелектуалів створено "Заржонд людови" міста. Нашвидку зорганізовано людову міліцію, яка з'явилася на вулицях без крісів, із жовтими опасками. Була це, проте, тільки фікція, бо ті, що мали кріси з червоними опасками на руках, і не думали здавати своїх позицій. Таким чином витворилися наче б три екзекутиви в місті: большевики, надвлада, узброєна голота влада і "Заржонд людови" фікція влади. Головою цього людового правління був обраний згаданий поляк із Познаня, чоловік сестри нареченої Максіма Танка. Була це людина поважна, розумна, власник якоїсь фабрики в Познані. До СССР ставився він прихильно ще перед війною, хоч тримався осторонь від комуністичного підпілля. Це був звичайний ліберал, що прагнув якоїсь зміни, думаючи, що та зміна буде краща від Польщі очоленої недолугою санацією. Його жінка, біло-русинка, була теж прихильниця советського ладу. З природи боязлива, вона відсахувалася від тих, що вже сиділи за комунізм, хоч за замкненими дверима потрапила бути першою комуністичною діячкою. І ось, на третій день після приходу большевиків, я ще раз відвідав Ісаєвичів. Вони, до речі, ставилися до мене стримано і частенько ніби жартома, казали: — Ви, українці, скрайні націоналісти, з вами тяжко договоритися. — Це була, так би мовити, трафаретна шпилька в мій бік. Та я це пускав мимо вуха. І от, коли я заглянув до Ісаєвичів, застав старшу Ісаєвичівну в слізах. Вона колихала в ліжку своє немовля і плакала. Її заспокоював чоловік, сестра Люба, але вона ще дужче плакала.

— I по біса ж нам було їхати сюди? — кричала вона. — Виявилося, що вона залишила там

правління делегати спеціально наголошували і причина була така: як тільки ввійшло до міста советське військо, комуністичні низи, щойно звільнені в'язні, а зокрема жиди, автоматично опанували всі поліційні комісаріати, самочинно потворилися начальниками комісаріятів, потворили канцелярійний апарат і т. п. Захопивши в комісаріатах зброю, вони наче б були після большевиків другою владою в місті. Якісь підозрілі типи, з червоними опасками на руках, із крісами через плече, робили на свою руку труси по домах, "націоналізували" біжутерію, золоті перстені, тощо. Словом виловзла з нор голота і сіяла жах між мирними міщенами. Цього якраз хотіла позбутися делегація. Та головнокомандувач не дав їм ніякої конкретної відповіді. Підкреслив, що "ми тільки вас визволили, а ви творіть собі на місці владу, організуйтесь, творіть апарат", і под. Що ж до польського населення міста, то головнокомандувач сказав, що полякам ніхто тут не грозить, що, мовляв, большевики визволили ці землі на те, щоб кожна національна група й одиниця мали свободу. Ясно, це була тільки голосовна фразеологія. Головнокомандувач, як і советські старшини, напевно знали, що за пару днів правдивою владою в місті буде НКВД, що воно швидко наведе в місті порядок, і що до співробітництва напевно візьме ті комуністичні низи, що тепер із крісами тероризують міське населення...

Розмова з Єндриховським навіяла мені припущення, що дійсність міцно підважила великі сподівання марксівської віленської еліти. Здається, ці люди щойно тепер відчули, що ті, які зайняли місто, це вороги польськості "всходніх кресуф". Московська мова, поведінка червоноармійців, нагла поява советських газет, пропагандивних брошур, безпереривні пропагандивні баталії в радіо, все це підказувало, що вони, большевики

у Познані комфортний дім із цінними меблями, модерне радіо і всі блага, що творять люксусове життя для людини. Не втішило її і головство чоловіка в "Заржондзе людовим". Вона інстинктом відчувала, що ця зміна не дасть їй того, що вона втратила. Максіма Танка я й цього разу не застав у нареченої. Десь літав по місті.

Максіма Танка я теж знов доволі добре. Талановитий поет, гордість свідомих білорусинів. Проте, була це людина малоосвічена, ледве скінчив п'ять класів гімназії і зачитувався творами Пушкіна. Він навіть і підкresлював, що його літературним учителем був Пушкін. Хода його була селянина: похилений уперед, незугарно коливався, витягуючи шию. Коли вперше з'явився другом його вірші, він почав бути гордим і зарозумілим. Його поведінка до знайомих була зневажливо підкresлена, що ставило його на рівні провінціяла, який несподівано здобув славу. Літературну кар'єру він здобув завдяки якраз описаній уже мною польській марксівській еліті.

Якось в авлі університету, на вулиці св. Яна, відбувся вечір білоруських поетів. Пригадую виступав покійний уже білоруський поет Ілляшевич, і ще якийсь, та під кінець виступив Максім Танк. Його вірші приявні зустріли рясними оплесками. На виступі були й поляки. Після виступу Путрамент узяв Танка під руку і вони довго ходили по коридорі. Два тижні пізніше з'явилася велика стаття Путрамента у варшавському літературному журналі "Просто з мосту". Взагалі, Путрамент, сам поет і вибагливий рецензент, що був уже відомий у польських письменницьких колах, зробив Танкові велику рекламу. Якось я зустрів Танка на Остробрамській (він жив на Новому Світі — дільниця міста) і з міни на обличчі я вичитав якийсь черговий успіх у його творчості. І не помилився. Саме день тому він зустрівся з відомою білоруською поеткою Арсе-

НАПЕРЕДОДНІ ВІД'ЇЗДУ

Вже на третій день після приходу до Вільна большевиків, під великою кам'яницею на розі Замкової і Целентніка (в цьому будинку містилося правління віленського воєвідства), — стояла довга черга людей із так званої вищої кляси. Скликав їх сюди "указ" Воєнкомату. Цей "указ" у десятках примірників був розліплений по всьому місті і в ньому товстим шрифтом закликалося всіх тих громадян, що мають зброю; підкresлювалося, що всі ті, що мають пальну зброю, мусять здати її у Воєнкоматі протягом трьох днів. Тож, у черзі купчилися люди, що ще недавно тішилися великою пошаною й довір'ям правлячої віленської адміністрації, зокрема ж Урженду воєвудського й поліції. Сумирно, дещо нашорашено, у вилинялому одязі нашвидку витягненому десь із старих скринь, стоять у черзі четвертого і п'ятого ступеня урядовці з фузіями під пахвами. Можливо, ще тиждень тому, на дозвіллі, вибиралися вони до розлогих лісів біля містечка Подбродзя та вгаялися за сернами й дикими козами. Тепер міни на їхніх обличчях невеселі; можливо, теперішнє своє положення порівнюють із положенням сарен і кіз тоді, коли вони з пасми ганяли їх та стріляли в лісових гущах. Ось знітившись стойть капітан резерви, без еполетів, із порожнім револьвером у лівій руці. Просто дивно, чому він не переодягнувся в цивільне взрання. "Рогатифка" без трьох зірок наче скарга тяжить на старшинській круглій голові. А он поряд дві жінки, либонь дружини офіцерів, що

нієвою. Зустріч була вдала, з'явилися спільні світлини в білоруському журналі. Це було вже для молодого поета наче повне признання його таланту як творця модерної білоруської поезії. З Єндріховським Танк майже не зустрічався. Якось я натякнув Єндріховському про поета, але той сказав, що близкавичний розголос молодого, малоосвіченого поета, може затримати його творчий ріст. Захоплення Путрамента Танком Єндріховський не поділяв і навіть дораджував йому бути стриманішим в оцінці віршів білоруського поета. Та й не всі білорусини захоплювалися молодим поетом. Пан Позняк, редактор "Криніци", білоруського часопису в Вільні, був теж стриманий в оцінюванні перших віршів Танка.

десь згинули на фронті, чи може й попали в полон. Одна з фузією й револьвером, друга з револьвером і фльовером. Хоч і шкода мені цієї здеклясованої юрби, але в серці відчуваю якусь злорадість. "Носив вовк, понесли й вовка". Можливо, є в цій черзі і "тайняки", функціонарі тайної поліції, яка містилася на вулиці св. Яна. Хітрі пронози, злющі і безоглядні, погромники свідомих літовців і білорусинів, цербери закамарків із жертвами та вишуканим знаряддям для тортуру. Багато їх повтікало вночі проти сімнадцятого вересня 1939 р. в напрямі Литви; проте, чимало їх і залишилося, а ще більше "гранатової", умундурованої поліції. Всі вони тепер "нижче трави і тихше води". Яка ж примхливість Мойри і яке ж круте життя людини!

Ще по вулицях вештається поліція з червоними опасками на руках, але в приміщенні тайної поліції на вулиці св. Яна вже урядують люди зі сходу. Там безперебійно бубонять канцелярійні машинки, бічними дверима входять і виходять якісь люди зодягнені по цивільному. Машина НКВД готується до старту.

На вулиці Бакшта, де містилась у старовинному домі "академіцка менза", зустрічаю студента фармації Здзіха Вонсовіча. Він тримався остеронь політики, вважав себе за демократа, хоч і зачитувався творами Шолохова та Алексея Толстого. Вірив, що в ССР людяно розв'язано соціальну й економічну проблеми, що, мовляв, хоч там і терор, але великі вигляди на майбутнє. Тепер лице його перелякане й сіре. Пригорблений і заляканий, тримався старовинних фасадів з облупленої цегли і кудись спішився.

— Чи вже по обіді? — затримав я Вонсовіча.
— Менза замкнена. Обідів уже там студентам не дають.

Я повертаюся і хвилину йдемо мовчки. Здзіх

сторожко оглядається і притищено розповідає мені новини.

— Минулої ночі арештували Єндріховського, Дембовського, Петрусевича, Путрамента й інших ідеологів комунізму та кудись вивезли. Недоречність, якої ніяк не можу зрозуміти.

Вістка ця мене цілком ошелешила. Що за глупзд арештовувати тих, які були їхніми сторонниками? Всякі наші намагання збегнути суть цієї події потрапляли в безвихіддя. Здзіх перевовів мені ще одну новину, яку він перехопив від якоїсь довіреної й добре поінформованої людини: на днях большевики мають передати місто Литві.

— Прийшли чужі люди і роздають польські міста за свою вподобою. — обурено просичав він. Я було хотів натякнути, що Вільно прастара столиця Литви, але не наважився цього казати вголос. Така репліка, до речі, була б тільки зайвою каламуттю. Здзіха це роззлобило б, а мені ніякої приємності не було б. Події ж вирішувалися поза нашими бажаннями чи симпатіями до тої чи тої проблеми. Я поляків добре знаю, дух месіянства й великороджавності задомовився в них до такої міри, що всякі аргументи правоти, не мали б на них жодного впливу. Ще недавно і Вонсовіч, і тим більше Єндріховський та його колеги "креси всходнє" вважали за непольські землі, але вистачило появитися на вулицях міста озброєним москалям, щоб вони відчули чужість сторонньої сили, яка, мовляв, відриває від цілості Речі Посполитої кусок "живого польського тіла". Дехто з нас чомусь уподібнює Вільно зі Львовом: мовляв спольонізоване Вільно, це острів між непольським населенням, подібно як і Львів. Та таке порівняння, на мою гадку, недоречне. Львів, це місто з предвічним українським населенням за його периферіями, коли Вільно, це місто, якого околиці населені і

білоруськими і литовськими людьми. До того ж ці люди римо-католицького віроісповідання, часто утотожнюють свою релігію з польською національною принадлежністю. Але говорять між собою по білоруському, чи по литовському. Багато тут є сіл зденаціоналізованих литовців; говорять вони або жахлизм польським жаргоном, або білоруською, теж засміченою мовою, хоч їх прізвища литовські. Я чимало мандрував по Віленщині, але ніколи селянин не називав себе білорусином, хоч і говорив до мене по білоруському, чи з вимовою замість "х", вставляв у речення "к". Це знак, що ці селяни литовського роду. Ні, Львів не те, що Вільно!

Того ж дня я вибрався з Алеськом до цукорні "Югославія". Білоруський мій приятель уже теж довідався про можливість віддачі большевиками Вільна литовцям. Це його дуже обурювало. В цукорні присів до нашого стола відомий литовський поет Адамайчус, уроженець Вільна. По його обличчі було видно, що він уже теж знає, де має опинитися Вільно. Говіркий і веселий, він із приємністю "фундував" нам каву й тістечка, але Алесь відмовився споживати "даровизну". Був набундючений, і навіть сердитий. Розмова між поетом і Алеськом не в'язалася; претенсії і одного і другого до Вільна мали тут свою приховану вимову. А мені чомусь навіялися ще два претенденти: москалі і поляки. Аж чотири суперники закохані в прекрасне прастаре місто з пишними церквами, із мальовничими узгір'ями й двома річками, що зливаються в центрі міста.

Хоч я ще у Вільні, але думки мої вже на Поліссі. Мені невимовно хочеться додому. Я відчуваю, що тут мені не місце, що за час свого довгого перебування у Вільні, щойно тепер відчуваю свою цілковиту чужість до довкілля, до всього, що постало й витворилося після приходу большевиків. Своїй господині, Анісії Козловій я

вже виповів мешкання. Старен'ка навіть розплакалася. Саме, згадуючи мою господиню, мені ще хочеться зупинитися на віленських "староверах", чи як вони самі себе називали "старообрядцях". У Вільні їх було кілька тисяч. Виселено їх на Литву, в цьому і до Вільна, під час московського розколу за панування Петра першого. На Новому Світі (дільниця міста), неподалік православного кладовища мали вони гарну муровану церкву. Життя русских староверів, здавалося, було без видимих змін; було, мабуть, таке як і двісті років тому, коли їхні предки ще жили в Московському царстві. Їхня віра сповнена багатьма пересудами, іноді такими, що тяжко навіть повірити, щоб таке мало місце в звичках людей двадцятого століття.

Два роки тому, коли я переніс свої речі до дерев'яного дімка Анісії Козлової, я ще не мав ніякого уявлення ні про староверів, ні про мою нову господиню, чи про сусідів, муляра Галкіна і другого сусіда Стеньку Ушакова. Пригадую, було надвечір'я, я зложив свої речі в кімнаті, до якої входилося через кухню. Мені хотілося пити. Саме в кухні стояло відро зі свіжою водою. Коло відра було горнятко. Я зачерпнув горнятком воду і жадібно випив. Господиня була в кухні. Вона злюще вступилася в мене маленькими синіми очима, вирвала з моїх рук горнятко і жбурнула на підлогу. Горня розбилося. Потім ухопила відро, відчинила зовнішні двері і виляла воду за поріг.

— Даби ти вечера не даждал урод греховний!
— посыпалися з її уст проклони. Вона затріснула двері своєї спальні і я здивований ловив вухами ревну молитву під лямпадкою, на покутті. Годину пізніше я зажадав звороту двадцяти золотівок, які я дав господині наперед за помешкання.

— Ізвіні, галубчик. — каялася Козлова. — Ти

наршив закон у моєму домі, та я тобі не можу цього пояснити. Дурна я, вот і неграмотна, святе писання знаю тільки з проповідей нашого настоятеля. Іди до сусіда Галкіна, він тобі все пояснить.

Я зголосився до сусіда Галкіна, та його не було вдома. Застав я тільки його жінку Пашу, ще молоду і симпатичну. Я їй розповів про своє лихо. Вона розрерталася і: — Сумасшедшая ведьма! — сказала Паша. — Треба було їй відразу пояснити, що можна, а що не можна. У нас своя релігія і свої звичаї. Пити з горнятка може тільки правовірний старовір; коли ж іншовірець користає з того горнятка, він, згідно нашої віри, занечищує це горнятко і породжує гріх у хаті. Курити теж у нас заборонено, бо курення від диявола.

— А пити горілку?

— Пити можна, — посміхнулася Паша. — В Кані Галилейській Ісус Христос із води зробив вино і пив разом із гістюми. А вино ж те саме що й горілка.

Я ще раніше знав, що старовіри були несамовитими п'янцями. Були вони переважно мулярі, теслярі, літом добре заробляли і після виплати, наприкінці тижня, все пропивали. Голити бороду було для них великим гріхом. Ходили вони з вінникоподібними бородами, різко відрізняючись від решти громадян. Жили вони на передмістях Новий Свят, Нове Забудування, на Поплавах. Їхні звичаї і московська мова були непорушні серед чужого оточення. Всі вони майже не знали ні польської ні литовської мови, а як знали, то дуже мало — говорили ж між собою виключно по московському зі спеціальним "аканням" та замість "г" завжди вимовляли "г". Трималися вони купи, женилися майже в сто відсотках із старовірками, ревно зберігаючи свою чисто руську старовірську кров. У суботу вечором було

небезпечно заглядати до згаданих дільниць; хлопця, що мав там свою дівчину і не був ста-ровіром, могла завжди зустріти прикра несподіванка. Старовіри б҃ переважно орудували но-жами. Навіть поліція нерадо появлялася на ста-ровірських вулицях. Та, помимо цих відм'ємних прикмет, нерідко траплялися з-посеред них лю-ди добродушні, жертовні і товариські. Ненави-діли вони православних більше як католиків, хоч тими православними у Вільні були переважно москалі — колишні царські урядовці чи домо-власники.

Після перших непорозумінь із моєю господи-нею, потім наші відносини були як найкращі. Су-сід Галкін при кожній нагоді запрошуав мене на чай, з іншим сусідом Волховим я частенько грав у шахи, попиваючи чай та закусуючи московськими бубліками. Про Україну вони майже нічого не знали, чули тільки, що десь живуть "хахли", а що вони собою являють, ті "хахли", їх не цікавило. Потім я їм співав українських пісень, навіть говорив до них по українському, хоч вони мало розуміли нашу мову, все ж радо мене слухали. Московських царів, як правило, вважали за антихристів. До большевиків вони поставилися стримано і з страхом, сподівалися прикрих змін.

Так ось, завтра вранці маю бути вже на стан-ції. Алесь теж пакує свої речі до валізи. Він має від'їхати ще сьогодні ввечорі. Ще востаннє йду прощатися з панством Сташкевичами. Кортить побачитися з Ядзею. Навіть уявляю собі свое-рідну сцену: можливо, Ядзя мене трохи й кохає і, може, прослезиться, прощаючись зі мною. На серці тягота. Розстatisь із містом, де перебува-лося дванадцять років, не легка справа. До то-го ж ще й вона, Ядзя, якої краси чомусь я не помічав раніше, і яка нараз розквітла й запи-шніла в моїх очах привабливими чарами.

Іду здовж залізниці, побіч паркану. Переді мною висній міст над рейками, за парканом, по той бік залізничних роз'їздів фасад станції. Стіна її пожолоблена кулями з танкових скорострілів. Наближується до приступців мосту, а там уже видно хвіртку і паркан, через який ми з Алесьом стрибали на подвір'я Сташкевичів. Хвіртка чомусь широко відчинена, але на подвір'ї мертвота. Вікна в домі заслонені цератовими завісами. Легко стукаю в двері. Мовчанка. Ще раз стукаю — ніхто не відчиняє дверей. У серці прикрі передчутия. Обходжу дім і стукаю в кухонні двері. Знов мовчанка, ніхто не квапиться відчиняти. Заглядаю у вікно, але церата ретельно береже таємницю дому. З похиленою головою виходжу з подвір'я. Вже хочу скрутити в напрямі віядукту, але раптом приходять мені на гадку сусіди Сташкевичів — подружжя, з яким я познайомився в пивниці. Тут же, за парканом дерев'яний дімок. Саме у відинених дверях появився якийсь пан. Це був той, з яким я познайомився в льоху. Він упізнав мене і махнув привітно рукою.

— Заходьте, коли ласка, — запрошив мене до свого дому. Входимо до середини. З кухні саме прийшла до світлиці його жінка. Вітаємося немов добре знайомі.

— Посидьте в нас, зараз обід буде, — прошує господиня. — Ви до панства Сташкевичів? — і багатозначно поглянула на чоловіка.

— Виїхали, — сухо сказав чоловік. — Поїхали до Білостоку.

— Близче до границі, — натякую.

— Ви вгадали, близче до границі, а як Бог поможе, може й за границю.

— Вже й заглядала сюди поліція, — посмішала жінка. — Стукали в двері, потім і нас допитували. "Чи не знаєте, — питаютъ, — куди вибралися Сташкевичі?" А ми що ж, не знаємо,

лиха б вас година спостигла! Працював усе життя, хату собі придбав, дочку лагодився видавати заміж і от усе вітром розвіялося. І туга ж нас мучить. Господи: були добрі сусіди і пішли в світ далекий, а ми залишилися в непевності. А добра не сподіваємося, ой не сподіваємося, пане.

— А ви що ж думаете робити? — це чоловік.

— Завтра вранці мене вже не буде тут. Іду додому.

— І ви їдете? — щиро зажурилась господиня.

— Всі знайомі кудись щезають, а ми мусимо тут залишатися.

За обідом ми ще довго говорили про Сташкевичів, про панну Ядзю, про нову советську владу; говорили й про те, що крамниці опорожнилися, що немає де купити хліба, м'яса, молока, сира. Сарана прилетіла з-над Волги і все вижерла. Як так далі буде, прийдеться голодувати.

Після обіду виводять мене господарі за поріг, прощаються. Востаннє ще поглядаю на порожній дім Сташкевичів. Лівіше тераси поруччя біля сходів, що ведуть до лъоху, Ядзя чомусь постає в моїй уяві немов жива. Струнка й ніжна — кудись поспішає. Я знаю, куди вона поспішає і від серця бажаю їй обратися туди, куди вона прагне — до правдивої Польщі, що над Вислою.

У ПІНСЬКУ

Завжди, чи то під час літніх вакацій, чи Різдв'яних свят, коли я приїздив із Вільна до Пінська, відчував я якусь відразу до цього міста. Такого безголов'я, такої мовної мішанини і так званих "язичій" годі зустріти в інших містах України. І після, будь-що-будь великого університетського Вільна, Пінськ видавався мені миршавенським затурканям провінційним містечком. Тільки й краси тут, що пнеться вгору рококова вежа монастиря Єзуїтів, пишнота купул православного собору і римо-католицької катедри. Решта ж міста, це дерев'яні дімки, брудні й неприємні. Одинока колишня Київська вулиця, за Польщі Пілсудського, а за большевиків Советська, гідна уваги. Тут трохи краці крамниці, муровані domи, цукорня й готель, а далі палата католицького єпископа Букраби. Та може не так відразливо діяло на мене саме місто; просто містість хапала мене при зустрічі з його жителями. Чимало тут проживало москалів, що залишилися ще з-перед першої світової війни. Горді й самовпевнені, вони надавали тон життю міщені міста і захопили гарні посади. Були такими Князєв (референт громадянства в старостві), Попов (фінансовий референт у тому ж старостстві); чимало їх працювало в тайній поліції, були секвестраторами, тощо. Найгидотнішим, доволі численним елементом у Пінську були колишні селяни, що перебралися до міста і приноровилися до манер москалів. Перебуваючи довший час у місті, вони трохи обросли "пір'ям", засвоїли мо-

сковську мову і до селян, що приїздили п'ятницями на рибок, ставилися з великою погордою, називаючи їх "тъомнимі мужікамі", "лалотнікамі", "нєвежамі". Їхня московська мова була жалюгідна; була це спотворена мішанина українських, московських і польських слів. Колишні "служілиє царські люді" москалі, цілком опанували їхні душі і вони були наче б тупим знаряддям у їхніх руках. Пригадую десь у 1930 році, перебуваючи вдома, на селі під час Різдвяних ферій, мій батько із захопленням розповідав мені про якогось Ключановича. Як він познайомився з моїм батьком, цього не знаю. Фактом, проте, було, що ця людина, емігрант із Мінщини, пів білорусин, пів москаль, цілком полонив моого батька. Він навіть подарував йому свою книжечку — любовно-релігійні оповідання. Батько сказав мені, що він якось дзєкає, отже я припускав, що це білорусин і мене закортіло з ним познайомитися. Ідути до Вільна, я ще мав три вільні години поки відійде потяг і тому відшукав його "книгарню" (він мав на бічній вулиці московську "бібліотечку"). Батько докладно схарактеризував його вид і я без труднощів упізнав його в бібліотеці. Невеличкий ростом, із рижуватою бородою, він гуторив по-московському з якимось паном. Побачивши мене, він з посмішкою сказав: — Вот і гімназіст ізволіл к нам. (У мене була учнівська шапка).

Я привітався з ним і розповів йому, чий я син. Говорив я до нього по-українському. Це його відразу ж насторожило. За столом сиділи якісь мужчини і грали в шахи. Зачувши мою мову вони наставили вуха і зневажливо посміхалися.

— Ну і потіху ж матиме з вас ваш папаша, — сказав до мене по-московському Ключанович. — Гімназіст і хахлацькім наречієм разгаваріваст.

Я з природи вибуховий сангвінік і така зневага мене розбурхала до крайності. А оліви

до вогню доляв ще один із тих, що грав у шахи.

— От і сюрприз, гімназіст і романтика хахлацько наречія.

— Панове! — сказав я піднесено, — коли мене "вдостойли" ви "хахлацьким наречієм", дозвольте ж назвати вас вашим власним іменем.

— Інтересна, очень інтересна, — озвалися аж чотири голоси, в тому і один жіночий.

— Ви, панове, — кацапи, кацапи, кацапи!

Я поступився до дверей і чомусь почав уже кричати по-польському, щоб надати своїм словам офіційної ваги.

— Бидло, хами, дзіч! — Я вже був на вулиці, груди мені розпирала лють і я, сливе, вперше відчув у своїй душі просто звірячу ненависть до цих людей, які без ніякої причини мене зневажили.

І от, коли я прибув до Пінська за большевицької дійсності, чомусь почав пригадувати цю найгидотнішу сцену в моєму житті. Я знов, що ці колишні "сквернословці", були білими москалями і заздалегідь тішився, що ними може "заопікувалося" вже НКВД. Та, на жаль, мені таки й не вдалося довідатися, що сталося з Ключановичем. Батько мій, до речі, спаралікований і нещасний, теж нічого не міг сказати про його долю.

Большевики ввійшли до Пінська від Каролинського передмістя. Гупнули звідти з гармат і скосили прекрасну рококову вежу монастиря Єзуїтів, не помилували теж і православного собору — розбили стрільнями дах і копулу. Пінськ уже перетворився цілком у совєтське місто. По вулицях повно червоноармійців, подибувалися теж і червоноармійки в солдатських рубахах та чоботях із гармоніковими халявами. На ринку, коло монастиря гриміли з мегафону боєві совєтські пісні, ресторани, бари були переповнені совєтськими вояками. З Набережної вулиці по-

глядаю на дельту річки Струміня, що вливається до Піни. Над водою бовваніють панцерні човни пінської польської "маринарки". Матроси, либо, потопили і потім утікли на захід. Коло потойбічного берега Піни стоїть валка воєнних совєтських пароплавів — це вперше прибула суди Дніпровська флотилія. Великі гарні пароплази зробили на мене приємне враження. Також і матроси мають якийсь "людський" вигляд. У чорних костюмах, у чорних шинелях із непоганого сукна, вони різко відрізняються від піхотинської зліденної й сірої маси. На кінці колишньої Київської вулиці вони зайняли велику кам'яницю під касарню.

Вертаюся знов до центру міста. Тут цілком випадково зустрічаюся з колишнім моїм учителем математики, паном Мерсоном. Мерсон — вихрест: батько жид, мати полька. Це людина вже стара, десь по шістдесятці. Був він інженером-будівельником, до того закінчив іще й архітектуру десь за кордоном. Я ніколи навіть не припускав, що зустріну старого аж у далекому мізерному Пінську. У Вільні з нього була неабияка фігура. Деякий час працював учителем математики у віленських гімназіях, потім призначено його на пост заступника віленського куратора. Низький ростом, із великими семітськими очима, з опухлиною на лівій щоці, таким він увиждається мені, немов живий, досьогодні. З природи був він вибуховий, не скупився терпкими словами, але й потрапив бути, сказати б., "добротливим оригіналом". Якось в оті роки, коли мені приходилося бідувати, а мій одяг — єдиний костюм, протерся і вилиняв до такої міри, що соромно було в ньому появлятися на вулиці, сталася в моєму житті подія. Якраз по різдвяних вакаціях наша школа влаштувала баль. Зaproшено, пригадую, гімназисток гімназії імені Ожешкової. Баль заповідався шумно і відбувся

з великим успіхом. На балю був учительський персонал включно з паном Мерсоном. Та я, на жаль, на балю не міг бути. Бистре око Мерсона помітило мою неприявність. На другий день він спитав мене у класі, чому це я не бавився на балю разом із своїми колегами. Я зам'явся і викрутівся якоюсь непереконливою причиною. Пан Мерсон приглянувся мені уважніше, зупинившися очима на моєму піджаку. По лекції прикликав мене до себе і м'яко сказав:

— Сьогодні ввечорі прийди до мене, хочу з тобою поговорити.

Я, звичайно, зголосився ввечорі в домі пана Мерсона, та його не застав. Зате наймичка передала мені якийсь пакунок і сказала, що це від пана інженера. Я розпакував у себе в кімнаті пакунок. У ньому був костюм із бельського прекрасного матеріалу. Я почав примірювати і швидко переконався, що був він шитий на пана Мерсона. Можливо, що він його не вподобав і віддав мені. Піджак був трохи завеликий, хоч і з короткими рукавами, штани вище колін широкі, зате короткі. На щастя, під маншетами були чималі лишки, те ж саме і в рукавах. Моя господиня продовжила рукави й холошні і я вже від тоді не мав потреби соромитися своїм одягом між своїми шкільними колегами. Взагалі, згадуючи ще тепер інженера Мерсона, не можу не згадати його доброго серця. Мої матеріальні обставини за час студій були погані, інколи навіть дуже погані. І в найкритичніші хвилини інженер Мерсон потрапив якоюсь мірою мені помогти. Десь у 1937 році зустрів я його у Вільні на вулиці Міцкевича.

— Що робиш, юначе? — спитав мене, уважно міряючи мене своїм поглядом.

— Нічого. Літні вакації. байдикую.

— Зголосіться після двох годин у мене в бюрі. Я зголосився. Він довго не думаючи передав

мені проект побудови трьох бетонових сходів у школі номер сім. Треба було побудувати бетонові приступці, бетонові три тераси з бетоновими барієрами. Я на будівництві трохи визнавався. Взяв проект до дому, підкалькулював, скільки б ця робота мала коштувати і заніс інженерові Мерсонові. За одну терасу зі сходами я визначив ціну двісті злотих. Три тераси мали б коштувати шістсот злотих. Мерсон кинув зором по виповненій оферті і скривився.

— Дурень із тебе, Теодоре! — злобно сказав він і червоним олівцем прикраслив виставлені підрахункові числа та написав під ними за кожну терасу по чотириста п'ятдесят злотих. Три тераси мали б коштувати тепер тисячу триста п'ятдесят злотих. Це для мене був ніби грім із синього неба. Я було хотів йому дякувати, але він ледь посміхаючись, суворо сказав: — Якщо хочеш утриматися на поверхні, мусиш розумніше калькулювати.

Це перше мое будівельне підприємство дало мені п'ятсот злотих чистого прибутку. Пізніше, аж до війни, я вже на свою руку брав менші ремонтні роботи, заробляючи непогано. І все це завдячує інженерові Мерсонові.

Тож, зустрівшись з ним у Пінську, я сподівався почути від нього чимало поганого про нові порядки, та він по хвилині мені сказав: — Дивні вони (большевики), лайливі і гострі в поведінці, але люди це енергійні й несамовиті. Уявляєш собі, хлопче, прийшло до мене двох їхніх командирів-інженерів.

— Так от, товаришу інженере, — сказали вони, — ми вас зобов'язуємо виконати проект на театр містотою в п'ять тисяч глядачів.

— Гаразд, коли ж мала б розпочатися робота?

— За три дні! А ви мусите виконати плян протягом двадцяти чотирьох годин.

Я розвів руки. — Товариші, — кажу я, — виконати плян на театр і провести статичні обчислення та калькуляцію, я зможу найраніше виконати до чотирьох місяців.

— А ми кажемо, що ви виконаєте за двадцять чотири години, а як не виконаєте, ми вас у тюрму посадимо. Зрозуміли?

— І що ж, я вже затряс усіма будівельниками міста: покликав до проекційної праці всіх інженерів, техніків, креслярів. Дам кожному завдання і хай спішаться на дідька лисого! Передній фасад театру я сам запроектую: дам колони в дорігському стилі, портал прикрашу, здається, двома Атласами, що триматимуть на плечах земні кулі. Ну, мені ніколи. Бувай, хлопче! А театр має вирости он на цьому скверику! — докинув він уже здалеку, кивнувши головою в бік скверу з грубими липами, що прикрашав Київськуву вулицю.

"Захопився, старий!", — навіялось мені. Мені просто не вміщається в голові це большевицьке темпо. Скільки он треба затратити годин, щоб очистити від лип цей скверик! Треба ж іще й викорчувати пні, викопати під величезний льох землю, матеріяли доставити й інше. Та й чи знайдеться бажана кількість будівельного матеріалу в Пінську? Потрібно ж буде масу цементу, каменя, скла, цвяхів, вапна, цегли, будівельного дерева. Хто ж буде звозити на скверик цей матеріал, хіба танки? Пінськими "балагулями" чудес не зробиш. І раптом спадає мені на думку немудра советська легенда про перебудову Москви.

— А ми на калясках десятіетажніс доми перетасківаем с места на место, — ще у Вільні хвалилися свіжо прислані агітатори. Отак, жителі в кам'янці попивають чай і "перетасківаються" з місця на місце. І ледве, чи нова влада дозволить прикрасити портал двома Атласами

із земними кулями на їхніх плечах; здається, ці грецько-рабовласницькі пережитки "найпрогресивніше" будівельне начальство замінить двома земними кулями із червоними зірками на їхніх чубках. Так буде згідно з ідеологією партії й доцільністю політики Кремля.

На ринку, що на березі Піни, за монастирем Єзуїтів — пустка. Не видно селян, а мені ж треба знайти якусь хуру, щоб добрatisя нею до дому. До моого села з Пінська рівно двадцять п'ять кілометрів. Трохи далекувато. Обходжу ринок, заглядаю потім до жидівських заїздів, у яких, звичайно, мали звичку зупинятися мої односельчани — нікого немає. Нарешті сполягаюся на свої ноги і вирушаю на міст, що перетинає Піну в напрямі села Пліщичі. Міст був пошкоджений поляками. Інженер Мерсон сяк-так підрепарував його. За мостом простою стрічкою мчить між болотами шоса до дерев'яного мосту, що над Струменем. За дерев'яним мостом, кілометрів за три — село Пліщичі. Безкрай простір боліт заспокоює мене. І кожного разу, коли я приїздив із Вільна до Пінська і простував цією шосою в напрямі моого села — огортало мене якесь тремтливе почуття. Зір лише ген, ген, аж до синього обрію, а під синім обрієм темні цятинки верб — це поліське село, яке ж рідне мосму серцю! Ранньою весною обабіч цієї шоси широчезні розливиська води; безмежна гладь і піжмурки сонця на цій воді. Тепер болота зеленіють отавою, настовбичені вони порозкидуваними стіжками сіна. Опасисті здолу і банясті вгорі. Десь перед Різдвом поліщуки будуть звозити їх до своїх садиб.

Дерев'яний міст над Струменем уже не контуриється перед моим поглядом: вирнає переді мною в усій повноті. Ще з кілька хвилин і я буду вже за ним. А там село Пліщичі. За мостом уже не буде брукованої шоси — буду ко-

патися пісковою дорогою ще вісімнадцять кілометрів до моого рідного села. І усвідомлюю собі, що це я вперше прибув на Полісся на стале перебування. Прощай далеке Вільно і вітай Рідна Земле!

ПРИКРА НОВИНА

І от, я в дорозі до рідного села. Нарешті я вже на рідній землі, від якої був відірваний повніх дванадцять років. Ще собі не уявляю, що буду тут робити. В потязі думав і міркував на всі лади і зупинявся на одному: працювати на селі учителем і мати спокій. Село чомусь ще мені вважалося таким, яким було донедавна. Отже — ідилія. Ще я не міг тоді збагнути грядучого перевороту життя на селі, отого нового совєтського стилю, що був просякнений напругою непевності, галасом агітаторським, сливе сильнішим на селі як у місті.

Осіння монотонність болотяного поліського степу мене завжди хвилювала. Насипна дорога (гребля) між болотами шнурком сполучує піскові підвищення. По поліських греблях ідеться непогано, зате справжня мука копатися по польових дорогах. Ноги грузнуть у піску і тоді відчуваєш, наче б не йшов, а копався на місці. Поліська земля, зокрема ж земля в Пінщині, це пісок з домішкою чорнозему. Після дощу вона твердне, зате під час посухи стає сипкою масою. Я ще йду греблею за селом Пліщичі, але ось ця гребля коло Гірнянських хуторів кінчиться і переді мною простягатиметься польова піскова дорога аж до моого рідного села.

Погляд мій ліне то праворуч, то ліворуч — на болота. А поліські болота восени, це безкрай зелень отави. Відмінна ця зелень від весняної тим, що нема вже в ній кольористих квітів. Суцільна одноманітна зелень! Коли небо незахмарене, виступають перед очима дві барвисті па-

Бабине літо в моїй уяві, це наче б цілість мо-го дитинства. А дитинство не було б справжнім дитинством без прегарної постаті, якій на імен-ня — мама. Тож: краса, безтурботність і любов, любов мами. І ось, я вже доросла людина, мені двадцять вісім років, я пружним кроком іду до-дому, але чомусь хочеться мені бути дитиною. Безмежно мені хочеться бути маленьким хлопчи-ком, щоб без сорому впасти в її рамена і поклав-ши голову на груди, скаржитися на життя і пла-кати зі щастя від зустрічі.

П'ять років я її не бачив; п'ять років тому вже сивий волос посріблив її голову. Тепер вона, без сумніву, ще більше постарілася. Тяжке життя, непосильна праця прискорювали її старість. Сві-домість цього пригноблювала мене. І крім того пригноблення, закрадалася в мою душу якесь не-певність, щось мрячне і невеселе. Буває якось так, що без причини звалюється на душу тягота і тоді хочеться плакати чи перед ким виговори-тися. Безпричиновий сум, чи якесь підсвідоме передчууття, це щось, що інколи має свій вияв у психіці людини. Наука психології, досліджуючи це, в своєму раціоналізмі часто вдається до без-підставної фантастики. На мою ж гадку такі явища ніяк не можна науково обґрунтовати, це щось, сказав би, іраціональне, щільно пов'язане з тайною людської душі.

Ось що трапилося зі мною у Вільні, два чи три тижні перед війною. Пригадую, серпневий ранок був чудовий. Настрій у мене був веселий і я постановив вибратися пароплавом, Вілією до Верок, щоб там провести гарно день. Та коли я опинився в середмісті, точніше, коли я проходив побіч головної пошти на Замковій вулиці, раптом підступив до мене якийсь невимовний сум, щось стиснуло мое серце і я, не надумуючися, вступив на пошту, виписав переказ на двадцять золоти-вок і вислав мамі. Чому це я робив, коли це не було в моєму пляні і я навіть про це не думав,

ралелі: безмежжя зелені на болотах і ще більше безмежжя блакиті неба над болотами.

Болота восени ще різняться від весняних трав і тим, що нема в них буйного життя пташні. Поліські болота весною, це розгойданість прерізних пташиних голосів, це сплескування крил, це клекіт бузьків і скриплення степових чайок; на кулинах, у густих травах, тисячі - тисячі пташиних гнізд. Тож весною поліські болота розспівані, заквітчані дзвониками, коноплянками, шовковицями; осінній болотяний простір, це наче б стареча повага, якась урочиста задумливість. Доповненням цієї вроочистої задумливості, це бабине літо. Ніде я не бачив такого бабиного літа, як на Поліссі. Мені просто дивно, чому народня мудрість назвала це явище природи бабиним літом. Коли б наш Орест, що так любить природу, побував восени на Поліссі, напевно назвав би бабине літо "клаптиками мрій", чи може й "частинками янгольських шат". Пригадую, коли я був ще дитиною, любив лягати горілиць на траві і дивитися в небесну синяву. А під небесною копулою, високо-високо, повільно пливуть рої білих, ватоподібних клаптиків бабиного літа. Мандрівка бабиного літа, поскільки мені пригадується, переважно мала напрямок на південь, отже ці білі клаптики, подібно як журавлі, теж летіли у вирій. Досвідчені господарі дивилися на ці летючі рої і зідхали. Північний холод насувається і он вітром гонить на південь бабине літо. Зима недалеко. А мені чомусь це бабине літо навівало якусь тугу. Отак: пливе, пливе по небі, немов людське життя на землі. Щасливі будуть ті клаптики, яких зачепить крило журавля чи бузька — полетять тоді туди, де багато сонця і де нема зими; горе для тих клаптиків, яких вихор крутілкою жбурне на землю. В безсиллі причепляться вони до стернія, чи до трави і чекатимуть пізнє-осінніх сльот, а потім сніг прикриє їх холодним пушком.

— не можу цього ще й досі пояснити. І дивно, як я вийшов із пошти, я вже не міг не думати про свою маму. Прийшли потім більшевики, обличчя міста змінилося, багато було вражень, але думка про маму не відступала від мене. І ось тепер, коли від рідних порогів я був ледве п'ятнадцять кілометрів, думки про маму дедалі сильніше непокоїли мене. Я ще нічого не знат, що діялося в домі моїх батьків, але душою відчуваю, що щось із мамою сталося. Поставали в мене різні припущення: ймовірне каліцтво, недуга, шпиталь, хатнє непорозуміння. Дивні тривожні передчууття, сповіті нерозгаданою тайною, завуальовані, недоступні для розуму. Хтось ніби шептав мені до вуха: "Почекай ще годину, дві і тоді побачиш..." І що ж я можу побачити? Коли б смерть,—не дай Боже, був же ще час, щоб отримати телеграму. І потім інша думка: А може вислали телеграму і вона застригла десь на пошті? Адже перед війною вже адміністрація була захитана.

Минувши невеличке село Гірне, розташоване на пісчаному узгір'ї, я почув за собою гудіння авта. Я оглянувся. Мене наздоганяла червоноармійська тритонівка. На плятформі було повно червоноармійців. Коли авто минало мене, я підняв руку. Шофер загальмував мотор. Старший лейтенант, що сидів поруч шофера, привітно кивнув до мене головою. Я миттю подрапався на плятформу. Авто знов рушило. Червоноармійці, з блідими обличчями, показалися мені якісь наче б пригноблені. Деякі з них цікаво приглядалися мені, можливо, дивувалися, що на глухій дорозі наздігнали людину непогано зодягнену по-міському. Близьче від мене стояв кругловидий сержант. Він говорив до бійців з "аканням" та замість г вимовляв г. Був це, либонь, родовитий москаль. Він дещо грубувато поспитав мене, хто я. Я йому відповів, що "туешній" і їду до свого рідного села. Він тоді ще

поспітав мене, яку я маю професію. Я було хотів сказати "слісар", але стяմився, бо сержант чомусь утупився в мої неслісарські руки. Тож, я йому сказав, що мій фах — народній учитель. Після цього короткого допиту, ми їхали мовчкі аж до села Бовгар. Від Бовгар до Лемешів тільки один кілометр. У Бовгарах авто на пару хвилин зупинилося. На вулиці стояли чоловіки і жінки.

— Ей, мамаша, как поживаєш? — весело зачепив сержант якусь бабусю, що з цікавістю поглядала на авто з бійцями.

— Та живу як Бог милує, — відповіла бабуся. Тоді люди наблизилися до авта, гуторячи між собою.

— Удівітельно, — озвався сержант до бійця, що стояв побіч нього, — ми прісхаї в белоруську область, а здесь люди разговарюють ісклучально українським язиком. — І до мене: — А ти кто? Белорус?

— Ни, я українець.

— Удівітельно. — знизав плечима сержант.

Авто потім рушило до Лемешів, гмінного центру за Польщі. Тут мало воно на довше зупинитися. Від Лемешів до моого рідного села тільки п'ять кілометрів. Я помітив, що мої супутники, червоноармійці майже всі курили "корешкі" в газетовому папері. Крутили вони ті "цигарки" у формі лійки, тонкий хінець згинали і така цигарка виглядала ніби особлива, газетно-паперово-корешкова люлька. Сержант почастував мене цигаркою "Бєломорканал" і ця цигарка на віяла мені прикрі враження. Ще до війни приходилося мені багато читати літератури про це сталінське досягнення. Проте, для доброго тону, я цигарку похвалив. Незабаром авто зупинилося перед гмінним будинком. Лемеші доволі велике село. Була тут гарна дерев'яна церква, був тут поліційний "постерунек", була семиклясова школа, був паровий млин, була кооператива і з кіль-

ка крамниць. Адміністраційним центром села був, звичайно, гмінний будинок. Тут урядував вйт, чомусь із Познанщини, душею ж гмінної канцелярії був пан Цесельський. На пості секретаря сидів він десь від 1925-го року аж до війни. Це був наче б живий "геконом" Галини Журби. Людина крайнє мерзотна, пишалкувата і без серця. Пригадую, в 1932 році я прибувши на вакації, заглянув до гміни, щоб дістати півердження моого народження, яке мені потрібне було для староства, де я мав дістати півердження "обивательства" в моєму "доводі особистому". Згаданий рік був незвичайно трагічним для поліських селян. Посуха і неврожай просто ожебрачили численні поліські села. Тож гмінні центри, з долученням повітового сеймуку та староства організували допомогу зерном для найбідніших.

Гміна в Лемешах була завалена міхами жита, ячменю, проса. Таке багатство зерна в гміні все ж таки не принаджувало селян. Недоживлені поліщукі воліли голодувати, як зустрічатися із секретарем Цесельським. Коли я заглянув тоді до гміни, то прошаків-поліщуків не застав. За перегородкою тільки писав за столом Цесельський і ще щось робили якісь дві особи. Зустріч наша була не надто тактовна. Я звернувся до Цесельського по-українському, на що той відповів: "Не розумен, проше мувіць по польську".

— Пане секретаре, — увічливо вів я, — пошови говорите неправду. За сім років ви, якщо не цілковито опанували місцеву мову, то напевно прекрасно розумієте її.

— Не мам часу на пружне гадане!

— Відмовляєтесь виконати свій обов'язок? — суворо наголосив я. — Гаразд, знайдемо установу, яка займеться цією справою!

Ця моя неуступчивість трохи збентежила Цесельського і він згодом відшукав мої акти і на бундючено дав мені посвідку. І саме тоді несміло відчинила двері якась старенька жінка зодяг-

нена в лахміття. Вона в порозі до землі поклонилася в бік Цесельського і не мала відваги висловити своє прохання.

— Цо матка потшебує?

— Паночку, помираємо з голоду. Дайте жменьку жита.

— Не мам жита! Ідзь собе додому, матка.

Старенька знов низько поклонилася Цесельському і мовчки вийшла з гміни. Ця сцена, звичайно, не була вийнятком. Секретар Цесельський, як правило, відносився до селян, ніби до худоби. Ненавидів він їх усіма фібрами своєї душі; ненавидів він їх за "хамську" мову, ненавидів він їх за не його віру, ненавидів він їх задля самої ненависті. Мені, отже, було цікаво поглянути хоча б на те місце, де урядував пан Цесельський, хоч я й зінав, що в теперішніх обставинах йому не могло бути місця не то що в гміні, але й узагалі на Поліссі. Гміну, звичайно, переіменовано на Ревкомітет. У будинку було багато селян. Помічаю, що всі вони якісь самовпевнені, в шапках, чого ніколи не траплялося на цьому місці за часів могутності Цесельського. На кріслі Цесельського сидів "временний заведуючий" Ковалев у червоноармійському однострої. Лице посміхнене і флегматичне. До нього без черги звертаються селяни в прерізних справах і він терпеливо з кожним говорить, кожному обіцяє полагодити та потішає. Найбільше було прошаків у справі землі.

— Будете мати землю, товариши. На те ж ми вас визволили, щоб поміщицьку землю віддати вам.

У іншому місці дебелій дядя, з револьвером при пасі, в армійському мундирі, приязно гуторить із селянами. Він ім розповідає чуда.

— Оті болота ми висушимо і побудуємо заводи, — нахваляється. — Польські пани вас гнибли, а ми вам дамо добробут і освіту.

Дядя говорить простакувато, либонь якийсь

фабричний партієць але слова його глибоко лягають у свідомості селян. Таке паніврство влади з населенням прямо зворушує довірливі селянські душі. Затуркані і приниженні поліщуки наче б відчули себе справжніми людьми і немов малі діти скаржаться представникам нової влади на отих кривавих польських шляхтичів, на оцю "гранатову" поліцію, що карбувала гумовими палицями їхню спину, на отих секвестраторів, що видирали від жінок подушки за податки. Ці скарги, здавалося, не надто зворушували представників влади. Вони тільки потакували селянам і словесно співчували їм, але обличчя мали холодні. Що ховається за цими обличчями? Не думають ці представники влади часом так, що, мовляв, "товариші, почекайте, побачите ще щось, що буде стократ жахливіше від ваших переживань під панською Польщею".

Виходжу з Ревкомітету і думаю, що большевицька система зуміла зі звичайних людей створити акторів. Ці представники влади, флегматичний Ковальов, і другий, якого прізвища не пам'ятаю, де люди, які майстерно говорять одне, приховуючи одночасно дійсність і те, що має зустріти отих наївних довірливих людей.

Кроків із двадцять від Ревкомітету, за низьким тином, пнеться вгору новопобудований костел. Перед війною його викінчено і ця святиня мала бути "казаном" у якому мали переварюватися православні душі на римо-католиків. Костел був під опікою пінських езуїтів. Щонеділі приїздив з Пінська ксьондз-езуїт і відправляв у ньому латинські Богослужіння. Вірних було двадцять — гмінні урядовці, вчителі семирічки, поліцай, сторож гмінний Яніцкі і фельчер. На побудову костелу видано сто тисяч злотих. Неділями, в ранніх годинах, безнадійно бамкав костельний дзвін, закликаючи "схизматиків" на мше съвентом, але "схизматики" були несамовито впертими людьми. Ніякі обіцянки чи погрози Цесельсько-

го не змусили їх відвідувати польського костела. "Остя польскосці", костел, звичайно, мабуть уже призначений новою владою на елеватор, чи на якийсь клуб Комсомолу. Не буде теж помилувана і біла церква, в якій спадковим порядком перебрав молодий священик Дюков провід від свого батька, що вмер коротко перед війною і якого вірні називали потайки "батюшка-п'янюшка".

І ось я вже минаю село Чорново, переді мною тільки три кілометри дороги. Близькість до рідного села хвилює мене несамовито. Тут уже мені знайомий кожен придорожній кущик, кожний бугорок. Неподалік видно Омліновий міст, що перетинає пріст. Саме хтось уходить на цей міст і йде мені назустріч. Це, без сумніву, хтось із нашого села. Хвилина за хвилиною і я вже впізнаю цього зустрічного. Це Давид Полховський, наш сусід і похресник моєї мами. Він був старший від мене десь на вісім років і любив мою маму немов рідну. Ми привіталися. В його добрячих очах помічаю слізози. Він не втерпів і розридався.

— Хведю, твоя мати вмерла! Поховали ми її два тижні перед війною. Ще мала свідомість тобі подякувати за гроші. Потім уже нікого не впізнавала аж до самої смерті. Не плач, (це до мене), така вже її доля. Дай, Боже, царство її небесне.

І ось де причина моїх думок про маму! Знов до дрібниць пригадався мені пам'ятний серпневий день у Вільні. Керуючись якоюсь підсвідомою силою, вислав гроші мамі якраз тоді, коли вона лежала на смертному ложі. Гроші ті, звичайно, видалися на похорон. Яка послідовність вчинків без участі розуму і міркувань свідомості!

Попрощавшись із Давидом, я вже не поспішав до рідного села. На серці тягота і в голові свідомість найціннішої втрати. Так ось, прийшла

черга і на мою маму! Я багато знати друзів, що були сиротами, я їм співчував, але це не те, що власне горе. Давид був коло вмираючої моєї мами, сказав мені, що вона вмерла спокійно. Отак заснула з посмішкою на устах. І я цьому не дивувався: такі жінки, як моя мама, інакше, ма- буть не вмирають, як із посмішкою на устах.

ся. Мав він просто пророчу візію. Був він, на-
че б то в полі. Аж на небі з'явилось двоє орлів.
Один орел чорний, другий білий. Орли зчіпили-
ся. Вони драпали пазурами один одного, стука-
лися дзьобами і потім перекидаючись у повітрі
впали на землю. На землі далі драпали один
одного. Аж чорний орел могутньо клювнув бі-
лого орла в голову. Той дригнув крилами і при-
лип до землі мертвий. Чорний орел тоді підняв-
ся вгору і злинув високо, аж під чорні хмари.
Цю візію мій батько цілком "легко" пояснив. Бі-
лий орел — Польща, чорний орел — Німеччина.
Отже, буде війна і Німеччина розіб'є Польщу.
Тому то упадок Польщі для нього не був несподіванкою.
Іншим разом навістили його апокаліптичні картини.
Було це теж перед війною.
Одна з візій така: Чорна велетенська потвора з
роззяяленою пащекою швидко суне на захід.
Пащека найжачена гострими великими зубами,
у потвори тридцять ніг і довжелезний змийний
хвіст. Кого зустріне на дорозі поглинає, погли-
нає людей, тварин, навіть доми, міста і села. І
в цій потворі мій батько впізнав безбожницький
большевизм. Взагалі, останні роки свого життя,
батько провів, що так скажу, у візійних бачен-
нях.

Сільське населення Полісся (та й не тільки
Полісся — мабуть усієї Західної України) ста-
ло перед цілком новим явищем — постійною зу-
стріччю з владою. Ще перед першою світовою
війною поліщук дуже рідко зустрічався із цар-
ськими представниками влади, чи то пристава-
ми, чи волосними урядовцями. За Польщі, по
старій звичці, поліщук як правило ухилявся зу-
стрічатись із поліцаями, гмінними працівниками,
секвестраторами, тощо. Словом — подальше від
влади! Та й колишня царська "влада", чи пізні-
ша, польська, не пхалася без потреби на село.
Поява польського поліцая в селі спричинювала
полохливу сенсацію. Наш селянин, що віками

У РІДНОМУ СЕЛІ ·

Моє рідне село майже не змінилося. Люди жили і працювали так, як і колись. Тільки кожного дня появлялися нові люди-агітатори і тоді сільський староста кликав селян на збори, чи пак на мітинг. У приходському домі примістився Ревкомітет, де мали свої зупинки агітатори і де секретарював Сашко Боричевський, мій односельчанин і мій одноліток. Отцеві Симонові, настょятелеві нашої церкви, дано маленьку бічну кімнату і він там проводив дні й ночі в непевності.

Батько мій, з покрученими ногами і руками від артрецизму, кожного дня благав Бога, щоб прислав йому смерть. Він мучився від болів, не міг повернутися і завидував своїй дружині, що так швидко померла. Нову владу батько назавв "владою сатани". Він не ховався зі своїми переконаннями і перший приступав до наступу, коли до нас призначено на нічліг якогось агітатора. Ця його відвертість та нетерпимість жахала мене і моїх братів та сестер. Він майже на пам'ять знав усі глави Євангелії і засипував своїх противників ученнями Христа. Мені боляче було дивитися на його фізичні терпіння. Ні лікарі, ні ліки, ніщо вже йому не могло помогти і він був свідомий того. Тільки часто нарікав на своє серце, що воно сильне і не дає йому вмерти. Фізична неміч і безмежна віра в Бога спричинювали появі різних візій. Візії появлялися у сні, іноді навіть і тоді, коли він не спав. Десь у половині літа 1939 року, отже півтора місяця перед війною, він уже знов, що Польща завалить-

перебуває під чужою владою, органічно не любить цієї влади і почувався погано, коли та влада відвідає його рідне село.

Цілком іншу атмосферу принесли більшевики на поліське село. Від влади тепер поліське село роїлося. Кожного дня, одинцем, а то й по кілька осіб, з'являлися по селах чужі люди в чоботях із гармоніковими халівами, із чорними портфелями. Це були агітатори. Отже, представники влади. Поява агітатора, це означало — мітинг і потім хтось із господарів мусів цього гостя прийняти на нічліг і добре накормити. Про за плату і мови не могло бути — агітатори як правило за гостину не платили. Поява тридцяти або й сорока агітаторів на місяць, це значить, у селі мусіло відбутися тридцять а то й сорок мітингів і спожитих стільки ж вечер, обідів і сніданків. Як на бідних поліщуків, така витрата єстивного на представників влади була неабияким тягарем.

Перша моя зустріч із агітаторами в рідному селі відбулася проти моєї волі. Завітало їх двох до нашої хати. Були це армійські люди: один москаль і другий жид. Хтось їм сказав, що я вчений, вони, отже, прийшли до мене з готовим для мене завданням. Вони були ввічливі, розговорилися зі мною, спільно ми закурили і потім членкою попросили мене, чи я не міг би виписати на стрічках паперу привітальні тексти. В неділю бо мав відбутися великий мітинг, на якому мало промовляти два агітатори і кандидат на "Народное Собрание". Іван Дубойчик, селянин із Лозич. Село Лозичі належало до нашої парafії. Дубойчика я особисто не знав, хоч і чув, що він сидів у в'язниці за комунізм. Я було на тяжнув, що в плякатному ділі я не майстер, але агітатори не поступалися, і я воля-не-воля, вибралася з ними до Ревкомітету, що як було вже згадано, містився на приходстві. По дорозі агітатор-москаль поцікавився моєю освітою, я йо-

му сказав, яку я маю освіту, він посміхнувся і сказав, що він інженер-машинобудівельник.

— А от, товариш Айзберг учитель середніх шкіл, — кивнув він головою в бік свого приятеля. Їхні високі звання різко контрастували з їхнім одягом. Армійські рубахи на випуск, сині "галіфе" були протерті і навіть брудні, чоботи юхтові, все це творило з цих людей якусь чоловіко-подібну сіризну. Тільки по жестах та по мові можна було відчути в них якихось інтелігентів.

Входячи на подвір'я приходства я побачив коло будинку отця Симона. Нові обставини, що так скажу, цілком змінили його зовнішність. Був у старенькому полатаному селянському кожусі (хоч було ще тепло), в селянських стареньких чоботях, у якійсь вилинлялій шапці-набиванці. Його вигляд мене пригнобив. Хоч, правду кажучи, я його не долюблював. Був він із українського роду, з селянами говорив по-українському, але проповіді чомусь виголошував по-московському. Під час своїх рідких перебувань у селі, я намагався з ним зблизитись, але отець Симон був наче б недоступна скеля. Мені хтось казав, що він був учасником визвольних змагань, що служив в УНР-армії. Це збуджувало в мене великий інтерес до нього, але холоднодушність і навіть грубуватість отця Симона, врешті-решт знеохотили мене і я вже більше не цікавився ним. Моя сестра Ольга мені казала, що він виголосив дуже зворушливу промову над домовою моєї мами. Саме дивлячись на нужденний вигляд отця Симона я якраз думав про цю його промову на кладовищі, що було за селом, під кущами, де спочивала моя покійна мама.

— Чи це правда, що цей старик був петлюрівцем? — озвався до мене інженер.

"Вже хтось зробив донос!", — майнуло мені.

— Вперше чую таке, товаришу інженер.

— Ну, ладна, — задумливо сказав мій спів-

розмовник. — Що було — минулося. Хай собі старичок доживає в спокої віку.

Виписування транспарентів зайняло мені ввесь вечір. Тексти дано мені штампові широко-відомі в цілому СССР. "Да здравствует доблесная красная армія!", "Да здравствует любімий вождь трудящіх всево міра, Іосиф Віссаріонович Ста-лін!" і інше. Агітатори згодом кудись пішли і я залишився тільки з кількома односельчанами. Отець Симон, либонь, із своєї бічної кімнатки помітив відхід агітаторів і тому несміло прочинив двері до колишньої своєї вітальні, що тепер правила за канцелярію Ревкомітету.

— Чи можна?

— Заходьте, панотче, заходьте.

— Працюєте? — це до мене.

— Працюю, нічого не зробиш, — стримано відповідаю. — Влада каже...

Ми надобре розговорилися. Отець Симон говорив полтавським діялектом м'яко вимовляючи "л". Потім Сашко Боричевський, секретар, що був теж приявний, попросив отця Симона, чи не заграв би він нам на гітарі. Отець мовчки подався до своєї кімнати і потім вернувся з гітарою. Вдарив по струнах і заспівав "За Сибіром сонце сходить, хлопці не зівайте..." Сильний драматичний баритон при акомпаніменті гітари мене просто полонив. Аж диво, щоб стара людина могла мати такий прегарний молодечий голос. Мої односельчани мовчки насолоджувалися цим співом. Для них це не першина. Вони часто слухали цих пісень. Літом чи весною, отець Симон сідав у вітальні, коло відчиненого вікна та грав на гітарі і співав. На вулиці ж слухали його прихожани. Після "Кармелюка", отець Симон пропівав ще "Думу про Морозенка", "Думу про Нечая" та декілька побутових пісень. І так минув вечір. Душа моя сприймала чари рідної минувшини, хоч права рука виписувала на паперових стрічках осоружні чужі слова. Абсурд!

На другий день (була неділя), коли в церкві вже дзвонили на "Вірую", на майданчику, посеред села, стояла вже заквітчана трибуна, біля якої були розтягнені на стовпах транспаренти. На майданчику було вже багато людей. Жінки і чоловіки безупину надходили вуличкою, що вела до сусідніх сіл Шоломич і Лозич. Ці села були доволі багаті, тож селяни зодягнені були по-святковому, в гарні чоботи й нові свитки, а молодь у міські костюми. Згодом, коли закінчилася Богослужба, висипалися з церкви вірні і гуртом попрямували на майданчик.

Учораших агітаторів чомусь уже не було, зате промовляли нові: двох жидів і один ставний бльондин, либонь родовитий москаль, пригадую, з прізвищем Левіков. Перші промовляли жиди: говорили погано, картали і переплітали свої ораторства вигуками: "Ура, тавагіш!" Оте "ура", звичайно, викрикували тоді, коли вимовляли ім'я "геніяльного вождя". Люди спонтанно підхоплювали ці вигуки і овациї тоді неслісся, либонь, десь аж до віддалених сіл. Третім за чергою промовляв Левіков. Він не викрикував "ура, таваріші", зате промова його була майстерна, сказав би мистецько-соковита. Левіков, звичайно, говорив по-московському, але говорив блискуче і переконливо. Мені було аж дивно, що такого бесідника чомусь прислано в затуркані поліські села; йому б промовляти десь у місті, до людей освічених. Під кінець виступив із промовою кандидат до "Народного Собрання", Лозицький дядько Дубойчик, колишній в'язень за комунізм. Це була людина під п'ятдесятку. В селянській свитці, в дешевому кашкеті, він говорив усе те, що йому наверзлося на язик. Мова його була кострубата і нескладна. "Людкове! отож і спасли нас від проклятих поміщиків!" — розводив він руки.

"І от, коли б нас та не спасла красная армія, то її воші нас загризли б від злиднів і польські

пани нас та голодом заморили б..." Більш-менш ось так промовляв пізніший депутат на "Народноє Собраниє", що відбулося в Білостоці восени 1939 року. Такі ось "представники" поліського населення вирішували долю Польщі, щоб прилучити його до Советської Білорусі!

Після мітингу мені хотілося з Дубойчиком зустрітися, та він вийхав у якісь справі до сусіднього села Повхова. Мав я з ним розмову щойно тиждень пізніше, про що буде мова іншим разом. Як тільки мітинг закінчено, секретар Сашко порозсилав двох жидів-агітаторів до заможніших господарів, Левікова ж запросив до себе на обід. Приїднався і я до них. В розмові з Левіковом я довідався, що він робітник слісарського цеху в металургічному заводі в Смоленську. Це своє "робітництво" він спеціально наголошував, хоч і видно було по ньому, що до цього роду праці він не мав ніякого відношення. Руки мав випущені, був очитаний і добре "битий" у марксизмі-ленінізмі. Взагалі показався він мені "освіченою" партійною людиною.

За столом у Сашка зав'язалася між нами "щира" розмова. Молода жінка секретаря, Надя, цікава була довідатися, як то буде за нової влади. Левіков давав зручні відповіді, причому був настільки тактовний і ввічливий, що Сашко під кінець обіду, коли вже Левіков лагодився в дорогу, пошробався в потилицю і несміло почав:

— А от я хотів би вас поспітати, чому це присилають до нас жидів? Хіба ж у Росії нема хрищених? А то жиди, та жиди... Правда, наші люди нічого не мають проти них, та хрещений все ж таки ближчий для нашого брата, як жид. І он, у Пінську як вони обдурували нашого мужика!

Левіков був уже одягнений і простягаючи Сашкові руку поважно сказав.

— Да, євреї, сволочі, но я, между прочем, тоже єврей!

Це була "прощальна бомба". Проте, Левіков

показався джентельменом — не використав нагоди, щоб знищити довірливого Сашка. Ми ще довго говорили після від'їзду Левікова. Сашкова жінка не могла вийти з дива.

— Та ж онде і очі сині і волос русявий і дивись — жид!

Два дні згодом завітав до нас на нічліг ще один агітатор, пригадую, Стьопа Юшкевич. Був це білорус, студент сільсько-господарського інституту з Гомеля. Наше знайомство почалося, як на західні землі, оригінально. Спершу він поспітав, як мені на ім'я. Я йому сказав. Він тоді назаввав себе Стьопою. Далі ще він поспітав, чи може мене вважати за приятеля і кликати на "ти". Я, звичайно, погодився. Так то, за пару хвилин, ми були вже "старі" друзі. Він помітив у мене трохи старе пальто, чи радше осіннє пальто і:

— Ну, а ти чому не купиш собі зимове пальто?

— Та ж у тебе теж не з тих кращих.

— Єрунда, ти про мене не журись. А все ж таки, чому ти не хочеш купити собі тепле пальто? В Пінську ще можна купити гарні речі.

— Советська влада пришле до нашої коопераціви, тоді й куплю.

— Звичайно, що наша советська влада пришле пальта, та я радив би зараз купити.

Він уперто наполягав і я врешті вимовився тим, що не маю грошей. Стьопа тоді не надумував вийняв із кишені купу червінців.

— Гроши єрунда, бери і їдь до Пінська і купи собі пальто.

Я, річ ясна, грошей не прийняв. Тоді він звернувся до моого батька. Батько мій був свідком нашого знайомства і це, старому, подобалося. Він зичливо дивився на гостя і його кортіло почати з ним розмову.

— Що ж, хворісте, папаша?

— Хворію, голубчику. Он як руки й пальці покрутило. Артритизм. Знівечив мене до краю.

— Нічого, наші советські лікарі вас вилікують.

— Коли Бог милостивий мене не вилікує, то ваші лікарі напевно ні. В Божих руках життя людини, недуга, чи смерть, — це Його свята воля.

Стъопа, здається, був за інтелігентний, щоб суперечити важко хворому. Він тільки потакував і співчував.

— А може бти, голубчику, сказав, що то у вас діється, Я чув, що й церкви святі у вас безбожна рука понищила, і праведних священиків на Сибір безбожники повисили.

— Це неправда, папаша, — поблід Стъопа.

— Такі нісенітниці поширюють вороги народу. Не вірте цим поголоскам.

Я сидів ніби на голках. Гірше було те, що Стъопа лагодився перебути в нас три дні. На другий день мав він виїхати з Лемешів автом до Пінська, потім було в його пляні вернутися. З нашого села треба було йому вирушати з доповідями до сусіднього Повхова, потім до Ковбів. Кількаднева гостина Стъопи мене жахала. Я не сумнівався, що мій батько буде "громити" безбожників, хто зна, може ще й заatakувати Сталіна і тоді чекала б нас загибель. Тож, на другий день уранці я запропонував Стъопі перенестися до сусіднього села, до моєї сестри Надії, що була там замужем. Стъопа радо погодився, але перш, як туди перебратися, хотів ще поїхати до Пінська. Коли він вернувся з Пінська, ми відразу ж подалися пішки до сусіднього села Повхова, що було розташоване від моого села тільки півтора кілометра. Коли він вибирається до Пінська, він мені казав, що його туди кличуть партійні зверхники, але коли ми ось ішли пішки до Повхова, він тоді почав розповідати щось інше.

— Знаєш, грошей призбиралося, поробив деякі закупна. На два костюми матеріялу купив, матеріяльчик, що ока не можна відірвати! Купив я теж шовкову матерію на суконки для своєї се-

стри, купив черевики для мами. Взагалі приїду додому з подарунками. А он цей пакуночок (потрусиш ним на шнурку переді мною), це для твого маленького сестрінка Олеся, про якого ти мені згадував.

Дивний Стъопа!

— А ти пальто таки купи! — він вів далі. — Раджу тобі, як щирий приятель. Не чекай, аж пришлють і купи. Річ ясна, у нас магазини заставлені матеріалами, але краще вже мати, як відкладати на пізніше.

Коли ми підходили до Повхова, він тоді намить зупинився і поглянув мені в очі.

— Знаєш, я радив би тобі пошукати працю десь подалік від рідного села.

— Чому?

— Твій батько може всім вам наробити лиха. В нас не вільно лаяти безбожників. Попроси батька, хай він краще мовчить.

У сестри моєї Надії Стъопа відразу ж здружився з маленьким Олеськом. Він подарував йому новенькі штанята і теплу кратчасту сорочечку. Того ж дня, під вечір він вибрався до Ковбів на агітроботу. До людей промовляв він по-білоруському. І взагалі говорив він тільки по-білоруському, хоч московську мову знову знає прекрасно. Я якось наважився поспитати, чи він не знає, чому Полісся включено в Білоруську ССР.

— Був час, що й Гомель належав до України. Потім пороблено зміни. Зрештою, партія і уряд знають, що роблять.

Така відповідь, річ ясна, не могла мене вдоволити і я іншим разом знов торкнувся національної проблеми Полісся.

— А от ти їздиш по наших селах з агітдоповідями, прислухаєшся селянській мові, невже ти не помічаєш, що тутешні люди говорять не по-білоруському?

— Тутешні люди говорять, більш-менш так, як у моїй південній Гомельщині.

— Тобто — по-білоруському?

— Ні, я цього не сказав би. Тутешня, як і тамтака мова, без сумніву, українські. Зрештою, не я тільки це стверджую — всі агіатори, що побували в Пінщині те саме підкresлюють. Та національне питання краще від нас знає партія і уряд. Можливо, що народні депутати з Полісся на Народному Зібрannі в Білостоці вискажуться за Україною. Уряд і партія напевно не будуть робити перешкод.

Я відчув, що Стьопа висказав уже все в цій справі і недоцільно було б ще раз "добувати в нього язика". Проте, в словах Стьопи, як мені здалося, бреніла нотка нещирості; здається, він думав про інше і говорив тільки те, що було дозволено загальною партійною лінією. Нарешті його агіаторський реченець на Поліссі скінчився і він майже зі слезами попрощався зі мною і з іншими агіаторами поїхав автомашиною до Пінська. Там, у місті, він у якогось армійського приятеля приховав придбані "подарунки" і весело, мабуть, поїде з ними на схід, простою лінією до Гомеля.

З Дубойчиком я зустрівся в моєму рідному селі. Він на днях мав вийхати до Білостоку. Дядя це був цілком неосвічений, але обличчя його, зокрема ж сірі лагідні очі прозраджували щось простакувато-добрацьке. Він уже дещо чував про мене і втішився з нашої зустрічі.

— От, кажуть їхати до отого Білостока, а мені не хочеться, — щиро сказав він мені. — Та й навіщо їм такі як я?

— Що ж, ви заслужена людина, терпіли в тюрмі за народне діло, — намагаюся підхвалити. — Усі ж тут знають, що ви каралися за комунізм.

— Та ніби за комунізм і не за комунізм, — наївно признався Дубойчик. — Якось лихо приве-

ло в наше село сексвстратора. Впхався у мою хату і до подушок. Жінка плаче, діти плачуть. А я: Паночку, та чого ви нас кривдите? А той паночок до мене гаркнув ніби собака. Я не втерпів і сказав: Нема на вас русских, вони б вам показали як бідних людей кривдити. За це й пришило мені комунізм і Пінський суд покарав мене тюromoю на три роки.

Ця відвертість тільки підкреслила, що Дубойчик належить до людей нехитрих, небрехливих. Імовірно, що в тюрмі сидів він з людьми свого рівня, отже не було кому його вишколити. Вийшов із тюрми просто непорушним на своєму умі, таким, як завитав у її мури. Слово за словом, я обережно втягнув його в розмову про Полісся. Дораджував йому голосувати за приолученням Полісся до України, але Дубойчик тільки сахнувся.

— Не можу й не буду голосувати за Україну, бо не велять. Онде начальство вже дало мені вказівки. Теж саме зроблено з депутатами інших районів. Гей, голубе, влада нова, бачу, сильна і вміє давати накази. Тільки ж нікому не говоріть про те, що від мене почули. Кажуть нам бути білорусами, ну добре й за це. Скажуть бути українцями, будемо і українцями. Повеління начальства це не жарт.

На цьому і закінчилася наша розмова. Мені вже було ясно, що долю Полісся вирішують не ці маріонеткові депутати, а Кремль. І чомусь пригадався мені "врсменний заведуючий" Ковалев та дядя з револьвером у Лемешах. Там принаймні живі актори, а тут тільки маріонетки. Тамті вміють гарно говорити неправду, а ці, Дубойчики, "представники" народу, будуть тільки повторювати те, що їм сказало начальство на тайних засіданнях.

У "ЖОВТИХ КАСАРНЯХ"

Я ще й досі не знаю, на яку мені ногу стати: вибрати вчительство чи причепитися до якоїсь праці в Пінську. Занадто метушливі обставини на селі мене дедалі знеохочували до сільського вчителювання. Тож, позичив я в нашого сусіда, Прокопа, ровер і вибрався до Пінська провідати, яке там "повітря". Саме було після дощу і ровером їхалося непогано. Наблизуючись до Пінська я з цікавістю шукав зором монументальних стін запроектованого Мерсоном театру: поблизу скверика не було високих домів і коли б уже вибудовано стіни на десять метрів, напевно видно було б їх здалеку. Та, стіни чомусь ще не вирости над дерев'яними дімками, а кучеряві липи на скверику по давньому майоріли зелено-жовтявим листям.

Інженера Мерсона я застав у його кімнаті, на Советській вулиці. За час трьох тижнів він сильно змірнів. Очі мав мутні, морщини на обличчі поглиблися.

— Ну, що ж із театром? — питаюся.

— Шахраї, негідники! — обурено махнув рукою інженер. — Наробили багато шуму, заподіяли мені багато турбот і змилися.

На столі безладно лежали проєкти на театр, статичні сбчислення, фронтовий фасад із двома Атласами та земними кулями.

— На смітник це викинути! — вів далі Мерсон. — Я думав, що це люди ініціативні, поважні, а воно не те. Тільки хваляться, брешуть і погрожують. Цілими днями в магістраті сиджу при телефоні і слухаю наказів і розпоряджень

від своїх зверхників. За моїм скромним підрахунком маю над собою начальників десь сто десять. Дзвонять до мене із штабу армії: повелителів маю там із тридцять. Кожен зобов'язує мене якоюсь будівельною роботою. Командування "участка" Дніпровської фльоти має не менше моїх начальників; грозять і домагаються негайно приступити до будівлі прибережних магазинів із дощок. "Отдел Народного Образования" ройтесь теж від моїх зверхників. Збожеволіти можна. Замість конкретно щось робити, вислухую наказів крізь телефонну трубку. До чого це дійде, не знаю. А ти що думаєш робити?

— Ще не знаю.

— Залишайся в Пінську. Мені буде веселіше. Я вже думав про тебе. Он робітники нашого міста організують профспілку, ти можеш бути секретарем.

— Важко повірити, щоб у теперішніх обставинах могла бути вільна профспілка. У СССР таке не водиться.

— Дурниці, — заперечив Мерсон. — Робітничі делегати були в цій справі в головній команді і дістали на це усну згоду. Саме за годину пічнуться збори в магістраті. Підеш зі мною?

— Піду. Тільки ж не віртися мені, щоб дано дозвіл на вільну профспілку. І чому дано дозвіл тільки словами, чому не на письмі?

— Обіцяли дати на письмі. Майор Алексеєв, начальник канцелярії командування поліського "участка", приобіцяв прибути на збори. Нічого нелегального не робиться.

Я залишив ровер у коридорі дому, де була кімната Мерсона і ми два вирушили пішки до магістрату. В магістраті, в залі нарад, було повно робітників. Коло внутрішньої стіни було підвищення з порожніми кріслами. Робітники нетерпляче поглядали на входові двері, либо виглядали майора Алексеєва. Наша поява дещо оживила деяких робітників, що знали особисто

редив, що як його приведуть сюди вдруге, тоді пішле його на Березьку, де містилася тюрма. Хвилини дві пізніше вштовхнув до кімнати ще інший міліціонер якогось гарно зодягненого жида з невеличкою валізкою. Новоарештований не вмів говорити по-московському і тому відповідав Гольцманові по-польському. Це, мабуть, був жидівський утікач із Лодзі. Взагалі цей новий "спекулянт" мав вигляд інтелігента і промишляв між людьми тільки тому, щоб якось утриматися на поверхні. Гольцман суворо звелів йому відкрити валізку. Як тільки валізка була відкрита, я помітив, що була вона битком-набита пачками махорки. Гольцман відразу ж закрив валізку і звернувся до міліціонера.

— А ти чесних людей не затримуй! — Міліціонер виструнчився. Тоді Гольцман вибачився перед приведеним і подавши йому руку, провів до дверей.

Я дивився на це з обридженням і чомусь співчував усім чесним жидам. Така "влада" викидків жидівського суспільства ніколи не принесе добра для жидівського загалу. Беззастережле вислуговування чужій владі, без сумніву, знеохотить місцеве населення взагалі до жидів і, на випадок якихось змін, не підтримає їх. Слабою стороною багатьох жидів є те, що вони хиляться до тих, у чиїх руках сила і влада, забуваючи, що їхня доля звязана з місцевим населенням. Влада, звичайно, одного дня може зникнути, але місцеве населення буде далі жити на своїй землі і жиди, річ ясна, воля-неволя, силою обставин залишиться між місцевим населенням. І от, колишні грішки вийдуть на верх і можуть помститися вже на жидівському загалові.

Після відправи гарно зодягненого спекулянта, Гольцман тоді зайнявся мною. Почав від мого прізвища, місця народження, потім допитувався чого я приїхав із села до Пінська і взагалі

інженера Мерсона. Вони звернулися до нас, щоб ми відкрили збори. Якраз один з урядовців магістрату покликав Мерсона до телефону, тоді робітники обстутили мене і просили, щоб я вийшов на підвищення. Я рішуче на це не погодився. Аж раптом підійшов до мене якийсь миршавенький чоловічок із семітським носом і попросив мене до бічної кімнати, мовляв, хтось хоче зі мною поговорити. Мене це незвичайно заінтригувало. Хто ж це міг би бути? Крім інженера Мерсона я не мав близьких знайомих у Пінську. Щось мене наче б стримувало йти до тої людини, що цікавилася мною. Та я усвідомив собі, що в магістраті, будь-що-будь, ще досі Мерсон неабияка фігура і на випадок, коли б хтось хотів мене скривдити, він напевно заступиться за мною. Тож, я пішов слідом миршавенької людини по коридорі до бічної кімнати з дубовими високими дверима. Чоловічок відчинив двері і впустив мене першого. Двері за мною відразу ж зачинилися. Я підійшов до стола, за яким сидів пінський дрібний купець Гольцман. Я його особисто не знов, хоч якось під час вакацій іноді бачив його на пінському ринку, коли він торгувався з селянками за кури, чи яйця. Тепер він був "временным начальником пінської міліції". Помічаю теж, що в дверях уже стоїть із крісом міліціонер — здоровений парубійко, либонь із якогось недалекого села. Взагалі чимало сільських парубків принадилось тоді до поліційної служби, чого потім жалували.

— Чи це ви мене покликали? — звернувся я до "временного начальника".

— Садісь, — сказав він по-московському. Я сів. Саме якийсь поліцай, чи пак міліціонер, під крісом привів з вулиці дядька-спекулянта. Дядько був у постолах, із батогом у руці. Либонь приїхав до Пінська возом. Його міліціонер затримав за те, що той купив у когось пачку махорки. Гольцман відібрав від селянина махорку і попе-

ставив мені наївно-безглузді запитання. Мої відповіді він неграмотно записував, перо в його руці кострубатилося і я чомусь пригадав пінський ринок де він "общупував" кури й качки, чи вони товсті. Нарешті він перестав мене допитувати і щось писав кривульками виводячи косі рядки на незалініованому папері. Зизом я помітив слова "провокатор", "буржуазний націоналіст" і це мене розбурхало.

— Хто вас упovажлив робити мені такі занди? — не втерпів я. Гольцман поглянув на мене чорними очима і злобно посміхаючись сказав:

— Ми знаєм бoльше, как ти себе думаєш.

Він ще щось писав із п'ятнадцять хвилин, потім аркуш списаного паперу вложив до конверти, заклеїв конверту і передавши її міліціонерові, щось шепнув тому на вухо. Міліціонер кивнув до мене головою і під крісом повів мене містом на Каралин, до так званих "Жовтих касарень", де містилося НКВД.

За залізною брамою "Жовтих касарень" мене перебрав від міліціонера молодий і гарний енкаведист. Він чемно попросив мене сісти і якось теплим поглядом обкидував мене. Я йому сказав, що мене сюди приведено цілком помилково, що звідси, не далеко мое рідне село і в цьому селі кожен може посвідчити, що я цілком невинний. Дижурний енкаведист мовчки закурив "корешкі" і я тоді здогадався, що це звичайний рядовик і що моя доля, напевно, вирішуватиметься "грубою рибою".

— Я так і думаю, що ви невинні і вас напевно ще сьогодні випустять звідси, — зичливо сказав дижурний енкаведист. Він взявся за трубку телефону і до когось зателефонував.

— Куда єво атставіть! Да, да... Ета провокатор і падазрітельний тіп. Как? Да, да...

Мова була, звичайно, про мене. "Провокатор і падазрітельний тіп" вимовлені були симпатичним вартовим енкаведистом флегматично, наче

б така "словесність" була для нього самозрозуміла, функційно-щоденна. По пару хвилинах з'явився білобровий енкаведист і забрав мене до трьохповерхових "Жовтих касарень". Поведінка цього енкаведиста була вже гостра і незичлива. Він устромив у мої плечі відbezпеченого нагана і поштовхав мене до вхідних дверей жовтої кам'яниці. Там він передав мене вартовому, що з наганом походжав по пarterовому коридорі. Вартовий повів мене в підземелля, відкрив залишні двері й увіпхнув мене в камеру з бетоновою долівкою. Все це сталося якось так швидко, що мені просто не вірилося; ось, я вже наче б у ролі автора "Холодного Яру". Невже будуть мене мучити, тортурувати? Защо? В ім'я чого? Ледве "визволили", а вже, диви, без ніякої причини за-проторили в підземелля!

У камері було п'ять в'язнів: один грек-купець і чотирьох недавніх польських поліцай. Всі вони були ще в "гранатових" мундирах, звичайно без відзнак і пагонів. По їхніх обличчях було видно, що їх ще не надто турбували службовці НКВД. Вони не хвілювалися і спокійно говорили між собою. Двічі в день їхні жінки приносили їм теплу страву, яку передавав вартовий у закритих банячках. Саме, коли мене приведено, вони споживали гарячу зупу з алюмінійових банячків. В'язні поставилися до мене товарисько. Аж трьох недавніх поліцай запропонували мені зупу, з чого я зрезигнував, бо все те, що сталося зі мною, відігнало від мене геть апетит. Найбільш неспокійним був грек. Він представився мені і почав розповідати, як він потрапив сюди. Він відверто лаяв "нові порядки" і відчувалося, що він нічого не боїться, бо має за собою в Москві грецький консулят, який напевно ним заопікується.

Історія грека була незвичайно цікава. Йому на ім'я було Каспарідос. До тридцять другого року проживав він у Лондоні, де був співробітником грецького консуляту і де був представни-

ком і співакціонером якоїсь великої грецької фірми. Там він увійшов у дружні зв'язки з польським амбасадором (прізвища не пригадую). Якось із Варшави приїхала амбасадорова сестра, в якій потім Каспарідос закохався до безтями. Палке кохання закінчилося щасливим подружжям.

— Я, мій пане, — вів Каспарідос, — завжди мріяв про дикий край. Мені хотілося поселитися десь у джунглі і там жити. І ось, мій швагро, коли я звірився йому в своїх мріях, порадив мені переселитися до Польщі. Він мені розповів про оте ваше чудове Полісся. Я так захопився його розповіддю, що вкоротці замкнув усі свої справи в Лондоні і переказавши півтора мільйона злотих до польського "Банку крайового", вирушив із своєю дружиною до Польщі. Проїхав усе Полісся і вибрав собі чудове місце над Прип'яткою. На горбку, між дубами побудував я чудову віллу; ліворуч і праворуч моєї вілли — непроходимі поліські ліси. Між ними річка. Частину цих лісів я закупив. Просто рай для мисливців і рибалок. І ось, тепер усе знівечилось.

Сто тисяч злотих він умістив у банку в Пінську. Як тільки прийшли більшевики, він пішов до того банку вибрати гроші. Замість дати йому гроші, його арештовано і приведено до цих ось "Жовтих касарень", де він перебував уже тиждень.

Бувші поліцаї не надто цікавилися розповіддю грека, можливо, що впродовж тижня вони вже нераз чули це від нього.

Цілий день аж до пізнього вечора ніхто нас не тривожив. За дверима чути було кроки вартового. В камері був довгий стіл і два ослони. Бувші поліцаї лягали на долівці — підстелювали під себе піджаки, штани і накривалися плащами. Десь коло одинадцятої я приліг на ослоні. Аж раптом двері відчинилися і вартовий викликав мое прізвище. Він повів мене камінними сходами

на перший поверх. Неподалік сходів постукав він у двері і впustив мене до кімнати. В кімнаті, за столом сидів уже енкаведист у ранзі капітана. Він члено попросив мене сісти. Я сів, тоді простягнув він мені пачку з "казбеками". Я закурив цигарку і мовчки дивився на папір, що лежав між його руками на столі. Була це писанина Гольцмана. Енкаведист був бльондином з довгим горбатим носом — тип радше нордійський, не москаль. Горбатий його ніс нагадав мені чому-сь одне місце з оповідання Л. Н. Толстого, де він характеризуючи свою героїню, назвав її ніс "носом хіщної птіци".

Не кваплячись, енкаведист записав на чистому папері моє ім'я і прізвище, ім'я батька й матері, місце народження і потім на маргінесі, за загальним, либонь, енкаведівським зразком поставив слово: "Вопрос". Спершу запитання були простолінійні, як от, де я перебував у таких і таких роках, що робив, хто оплачував школу у Вільні, чи співпрацював я з польською поліцією. Мої відповіді він розділював на маргінесі словами: "Ответ". Нарешті він поставив мені лагідне запитання, чи я належав до ОУН.

— Товаришу капітан, — сказав я, — як я міг належати до цієї організації, коли місцем моого перебування впродовж двадцяти років було Вільно?

Він змовчав мою відповідь і потім ставив крути провокаційні запитання. Я зрозумів, що НКВД ще не знає моого минулого. Перш, як мене допитувати, цей капітан напевно простудіював писанину Гольцмана і, звичайно, з цієї неграмотної плутанини він не міг багато скористати під час допитів. Тож вишукував сам "матеріал" і ловив мене за язик. Після двох годин допиту я ввічливо сказав:

— Я дивуюся, товаришу капітан, що мене приведено сюди.

Енкаведист суворо поглянув на мене і зневідповідно крикнув.

— Какой я тебе товарищ!

Цей неочікуваний вибух моого допитувача мене навіть розлобив. Я тоді посміхнувся і сказав:

— Я знаю, що ви мене випустите, бо нічого ви не маєте і не можете мати проти мене. Завтра ви напевно довідаєтесь про моє соцпоходження, а моє соцпоходження нічого не має спільногого з клясою експлуататорів. І от, тому, що я невинний, я не думаю, щоб вас могло ображати мое звернення на "товариш".

Енкаведист знов нічого не сказав і вголос прочитав протокол. Протокол не був сфальшований і я під ним підписався. Після цього мене відпущенено до камери. Десять світанком мене знов покликано на допит. Цього разу допит відбувався на третьому поверсі і допитував мене якийсь шатен середніх років. Він слово в слово ставив мені ті запитання, що й капітан, і я без помилки давав йому попередні відповіді. Під кінець і цей допитувач намагався "змайструвати" для мене "ловушку". Отже, почав розпитуватися про інженера Мерсона. Я, річ ясна, говорив про Мерсона все те, про що я зізнав, а зізнав про цю людину тільки найкраще. Коли почало надобре розвиднатись, я ще раз підписав протокол і дижурний енкаведист повів мене в підземелля.

День проходив без викликів. Ніхто нами не цікавився. В'язні не діставали ні сніданків, ні обідів, ні вечері. Та я, правду кажучи, не голодував. Спершу мені не хотілося їсти, та на другий день, по полусліні, коли жінки колишніх поліцаяв передали гарячу страву, запах її в келії збудив у мене апетит. Колишні несимпатичні "гранатові панове", тепер були людяні і товариські. Недоля, як то кажуть, зближує людей. Вони ділилися зі мною не тільки їжею, але й цигарками і тютюном. На "спільні місця", до лятрин (у "Жовтих касарнях" не було ще каналізації) водили нас

одинцем. Лятрини були в кінці великого подвір'я загороженого залізним частоколом. Вартовий вів в'язня до лятрин у такий спосіб, що тримав на його спині відбезпеченого нагана. В'язень не смів зачиняти дверцят — були відчинені, вартовий тоді два кроки стояв від сидячого в'язня і цілився в нього наганом. Картина не надто привітна!

Друга і третя ніч промінула більш-менш так як і попередня. Допитували, злегка погрожували, але не били. Аж на четвертий день уранці відчинилися двері до келії і вартовий передав мені бохонець чорного хліба. Бохонець важив, либонь, за три кіла. Двері замкнулися і тоді бувши поліцай і грек підступили до мене і почали мені гратулювати.

— Це знак, що вас звільнять! — сказав грек.
— Тут було більше таких як ви — кожен на відхідне діставав бохонець хліба. Це мабуть за залеглі дні.

І справді після двадцяти хвилин мене викликають і дижурний повів мене на партер. На партері, коло парадних дверей стояв отой шатен середніх років. Це, мабуть, був шеф Пінського НКВД. Він був суровий, здається, суровіший як під час допитів.

— Ідіте, гражданін, домой. Я не советовал бы вам в будущее здесь со мной встретиться.

Так от — я на волі! Дивні предивні почуття радости справляє на людину ця воля! Ув'язнення, може, не було б таке прикро, як атмосфера цього ув'язнення. Три дні в підземеллі, це, звичайно, дрібниця, коли додамо ще до цього будь-що-будь, непогане ставлення до в'язнів допитувачів-енкаведистів. У перші тижні, після "визволення", НКВД ще не виявляло справжнього свого обличчя, щойно пізніше, десь від грудня 1939 року почало воно показувати свої пазурі. Все ж навіть трьох днів ув'язнення вистарчить, щоб відчути потім, яку ціну має воля!

З "Жовтих касарень" я пішов просто на помешкання інженера Мерсона. Там же був мій ровер. Крім того непокоїло мене те, що могли енкаведисти арештувати й Мерсона. Інженера я не застав, зате господиня дому сказала мені, що він перед двадцятьма хвилинами пішов до магістрату. Старий, отже, на волі. Ровер мій стояв на коридорі в такому стані, як я його поставив. Моїм прагненням було — якнайшвидше вертатися з Пінська. Чомусь тепер усе це миршаве місто мені показалося наче б суцільна в'язниця, де енкаведівські допити, де таємничість небезпеки, де морок і постійна нелевіність.

НА НЕПЕВНОМУ ГРУНТІ

За мостом, на шосі я роздумував над моїм ув'язненням і дивувався, що мене швидко випущено на волю. Ще й досі не знаю, що було причиною моого звільнення: мої безпомилкові відповіді допитувачам, чи протокол "временнаво начальника" Гольцмана. Здається, що таки протокол. Бо начальствуєчий купець наплів таки чимало дурниць. Непослідовність змісту цього протоколу, дітвацька плутанина, обвинувачення без жодної мотивації — все це навіть для НКВД не могло бути доказовим матеріалом. Пізніше, вже літом 1940 року я довідався, що Гольцмана скинуто з посту "временнаво начальника" і вивезено кудись на схід.

Останнє моє пережиття в Пінську остаточно визначило мені місце на селі. Нечуваний досі наплив агіаторів і різних "заготовщиків" зерна, м'яса на поліські села мене, щоправда, турбував, але місто чомусь іще дужче мене відстріпувало. Тож, рішив я, прийму вчительську працю, яку я дуже поважаю, хоч і не маю до неї ніякого по-кликання. Цей свій задум уважав я за тимчасовий, бо чомусь вірилося, що, так чи так, виникнуть якісь зміни і тоді треба буде наново влаштовуватися і то, напевно, не на базі вчителювання. Я заздалегідь знов, що різні конспекти, зошити, тяганина з дітьми пожеруть мені час і нерви. А найбільш турбувала мене навчальна програма так званої "білоруської" школи в поліських селах. Я не уявляв собі, як можна буде вчити дітей білоруською мовою, якої я не знов і якої теж не знають діти Пінщини. Правда, восени

1939 року Полісся ще не було адміністративно переорганізоване на советський лад; школи не мали ще програм, не мали теж ширших вказівок від Відділу Народньої Освіти. Учителі, звичайно, по селах учили як уміли: поляки-педагоги, що залишилися на місцях, учили дітей ломаною московською мовою, українці (частина яких була з Галичини), відразу ж переключилися в школах на українську мову.

Так от — село, додати б іще — поліське село! Зимою, коли болота замерзлі, частими гістьми будуть тут агітатори і прерізні представники влади, але хай но прийде початок квітня, тоді всі села, що за Піною і Струменем, будуть відрізані водою від міста. Болота широко й далеко покриє водяна гладина; бурхлива рухома маса порозриває насипні дороги, понесе з собою дерев'яні мости, — і тоді села будуть островцями, до яких ані авта, ані навіть танки не доберуться.

В Пінську, у Відділі Народньої Освіти я отримав посвідку від завідувача Гончарова на вчительську працю в селі Хлябах. Хляби були в сусідстві з моїм рідним селом. Мені було, чомусь, суджено працювати неподалік рідної хати. Стьопа радив мені шукати пристановища подалік від рідних околиць, та я цієї, до речі, розумної поради, не сприйняв; ще мені не вірилося, щоб у нових обставинах рідна хата, немила для нової влади, могла спричинити для її члена нечуване горе й переслідування.

Хляби, типове поліське село. Розташоване на тракті Пінськ—Плотниця. Посеред нього широка одинока вулиця з колоною великих дубових хрестів. Обабіч вулиці дерев'яні хати з солом'яними чи очеретяними стріхами; хати розкинені були так, що лицеві фасади були від вулиці — це тому, щоб легше було колись економам кликати вранці людей на панщину до величезного маєтку, що був у сусідньому Лопатині. Школа

містилася на краю села — помірно, як на село, великий дерев'яний будинок. Ще не так давно вчив тут і проживав із дружиною вчитель-поляк, здається Вронцель. У двох кімнатах і кухні ще були сліди дбайливої "госпожі", яка була і господинею дому і заразом учителькою. В кухні, у миснику зразково уставлений посуд, на стіні висіли два полотняні килимчики з вишиваними червоними нитками якимись квітами і чепурним написом: "Боже, тему дому покуй і щенсце дай!" Простора кімната від кляс мала тільки широке подружнє ліжко з матераком, але без подушок і покривала. Можливо, що вже люди встигли їх розтягнути, хоч сільський староста, вусатий Бочило твердив, що школа від вибуху війни була замкнена на ключ. Вітальня, що правила і за канцелярію, і за світлицю, була заставлена м'якими кріслами, посеред неї стояв дубовий стіл і в кутку була замкнена велика дубова шафа. Мені було ніякovo — ще недавно те ось помешкання було затишним гніздом для щасливого подружжя, а я, непрощеним гостем-інтузомувівався в це гніздечко! Ще прикріше було мені, коли потім люди теплими словами згадували паню вчительку; за словами прибиральниці, була вона дуже гарна, дуже ласкова до дітей, мала в школі аптечку й лікувала кожного, хто до неї зголосився.

— А співала як, Боже мицій! — захоплено розповідала прибиральниця. — У городі, онде, було поле огірки та й співає, та й співає. — Я в душі співчував тій гарній учительці, якої щасливе подружнє життя знівечила війна. За словами прибиральниці, вона тиждень перед війною виїхала з чоловіком і вже чомусь не вернулася. Коли вона виїздила, то чоловік був уже у військовому мундирі з рангою поручника.

Якось староста Бочило, завітавши до школи, звернув мою увагу на замкнену шафу. — Добра

тут повно! — сказав він мені. — Може б так відмкнути? — В його очах була помітна жадібність і це мені не подобалося. Я був, звичайно, відповідальний за школу й за все те, що було в школі. Майно, що було в шафі, належало моїм попередникам — вивалити дверцята і взяти це добро, подобало б це на звичайний грабунок. Із другого ж боку я був упевнений, що мої попередники вже напевно не вернуться сюди; пан Бронцель напевно десь подівся — може вже в полоні, може навіть і згинув на фронті, а його жінка, імовірно, перебуває десь у Польщі, коло своїх рідних. Шафа, врешті-решт, вічно не може бути замкнена. Тож я порадив Бочилові, щоб скликав до школи найбідніших людей, зокрема тих, яких діти ходять до школи, і в їхній прияві відкриємо шафу та роздамо майно потребуючим. Староста нехотя погодився. Ми визначили неділю. Та ще того ж дня, ввечорі, раптом прибуло в село авто з Лемешівським "временним" начальником поліції (місцевим дядьком) та "временным заведующим" Ковальовом. Хтось, либо нь, ім уже доніс, що в хлябівській школі є замкнена шафа з добрим. Ковальова, що в Лемешах показався мені лагідною та флегматичною людиною, я побачив тепер в іншій позі. Він рішучим тоном заявив, що все, що в шафі, призначене до державного магазину. "Временный начальник" міліції відразу ж прийнявся видовбувати замка з дверцят. По хвилині той же "начальник" уже викидав із шафи різні текстильні речі: дещо поношенні й недорогі сукні пані Бронцель, скатертини, старе пальто (добре пальто вчителька взяла з собою), старий, але ще в добром стані костюм пана Бронцеля. Ковальов усе це записував до протоколу. Краї суконки він старанно переглядав і відкладав на бік, відклав теж і костюм, краї скатертини, простирава, а на другу купку складав протерті шмаття

Потім звернувся до мене, чи я маю подушку. Я сухо відповів, що подушки не маю, але буду її мати від своєї сестри, отже, подушки з шафи, що він хотів мені подарувати, я не захотів. Вибрані кращі речі Ковальов із "начальніком міліції" забрав на авто, решту ж пропертіх лахів звелів старості Бочилові передати найбіднішим людям. Таким чином, на моїх очах, відбулася "заготовка" чужого майна представником нової влади. Я, звичайно, не сумнівався, що все це стане власністю отого спокійного і флегматичного "временного заведующово" Ковальова.

Перша мою зустріч із дітьми відбулася два дні пізніше. Дівчатка і хлопчики, зодягнені здебільшого в саморобний одяг, зустріли мене соромливо. Чотироклясники ще польської школи намагалися говорити до мене по-польському, та мова ця була дуже незугарна. Коли ж я до них заговорив по-українському, соромливість у дітей відразу ж щезла. Всі вони посміялися і почали мені розповідати різні новини, що були в селі. Я нарешті попросив чотироклясників, щоб вони щось запівали. Вони трохи вагалися, але потім затягнули в скочному ритмі відому пісню Монюшкі "Вляз котек на плотек і мруга..." Діти співали цю пісню без патосу, наче б вимушено: так і відчувалося зненавиджену диригентську руку польського вчителя. Нарешті я попросив, щоб усі гуртом запівали якусь свою рідину пісню. Діти не давали довго себе просити й по хвилині якось грайливо затягнули: "Тече річка невеличка з вишневого саду..." Вибухнула ця пісня якось спонтанно, дитячі голоси якось самочинно допасувалися. І це викликало в моєму серці якийсь жаль — цих бо дітей і надалі будуть муштрувати на чужий лад: чужої мови і чужої пісні будуть привчати.

Не маючи конкретних указівок від Відділу Народної Освіти, я рискнув таки викладати всі

предмети українською мовою. Я передбачав для себе неприємності, але намагався не думати про це. Чотирикласникам уже розповідав дещо з української історії; розповідав їм те, що знов, не зупиняючись спеціально на соціальних та клясо-вих моментах, хоч це, як відомо, суперечне з ученннями Маркса-Леніна. Це моє довільне трактування предмету потім мене жахнуло, коли рік пізніше я детально познайомився з методикою й принципами навчання історії в совєтських школах. Дяка Богові, що аж до січня 1940 року ніхто з моїх зверхників не відвідував школи і таким чином мої "буржуазно-націоналістичні ухи-ли" залишилися непоміченими.

Село Хляби щиро і з піднесенням зустріло прихід більшевиків. Коли я прибув туди, то ще стояла перед селом, на всю широчінь тракту, величезна тріумфальна брама з транспарентами та посохлими вже квітами. Село Хляби належало до найбільш гниблених сіл Пінщини й жителі його вітали б мабуть самого дідька, щоб тільки вирватися з-під влади Польщі. Справа бо була така, що всі хлябівські пасовиська були сервітутні, себто, половина землі належала до лопатинського поміщика, а друга половина до села. Та поміщик заповзявся відсудити сервітутну землю від Хлябів, що йому й удалося перед самою війною. Селян, отже, чекала цілковита руїна. Поліське господарство спиралося на годівлі худоби: відібрати від поліщука пасовисько й луки, це значить — пустити його з торбами. Худоба для поліщука — це добриво на неврожайні поля, це молоко, це м'ясо. Тож хлябівщани зі слізами радости вітали перші більшевицькі танки, свідомі того, що настав кінець ненависному поміщикові. Та це захоплення почало дедалі холонути. Десять уже в місяці жовтні тимчасове правління в Пінську зобов'язало старосту Бочила доставляти велику кількість молока до лемешівської молочар-

ні. Плачено за літр молока копійками, які не мали ніякої вартості. Потім наспілі хлібозаготовки і м'ясозаготовки. "Визволителі" були вимогливі і тверді. Дядьки почали надобре чухатися в потилиці. Тут то там проривалися слова докори, деякі натякали, що вища влада, мабуть не знає, що роблять місцеві представники компартиї. Часто приходили люди до мене і просили, щоб я їм розповів, як то буде в майбутньому. Я ж збував їх словом "не знаю". Дійшло до того, що я не міг дістати в селі молока навіть до кави. Люди вибачалися і в розпушці вказували на своїх дітей, які були позбавлені молока "визволителями". Якось зопалу я признався одному агітаторові, миршавенькому жидові, що чомусь утиснувся до школи і нав'язав мені розмову.

— Ну, як поживаєте, товаришу вчитель? — звернувся він до мене.

— Поживаю непогано, та тільки біда в тому, що селяни тут біdnі і ніде не можна купити молока.

Уечорі, на мітингу, агітатор непрощено почав нападати на приявних за це молоко. Спершу він штампово вихваляв "велікаво вождя", "червону армію" і по кожному слові якось кумедно викрикував: "Урра Іосіфу Віссаріоновичу!" Він міцно карставив, до того ж ці його "урра" звучали якось карикатурно, коли не глумливо, і це людям сподобалося. Приявні весело підхоплювали й верещали те "урра", слабші характери не витримували і заносилися реготом. Це агітаторові подобалось і він іще дужче почав кумедно наголошувати ті свої "урра Іосіфу Віссаріоновичу". Люди сприйняли це як глум над владою і я особисто, чуючи цю кловнівську промову, ладен був думати, що це звичайне висміювання. Аж раптом він заговорив про оте молоко.

— Товариші, — крикнув агітатор, — ви маєте учителя, он він, стойте між людьми. Він учить

ваших дітей, а ви що йому даєте? Навіть шклянки молока не хочете йому дати! Позор, товариш!

Ці його вигуки спричинили якусь ніяковість між приявними селянами, але агітатор і цей варіант "скріпив" відомим уже кумедним "урра Іосифу Віссаріоновічу" і скінчилось як і попередньо оплесками.

Осінні дні у Хлябах минали без будьякої системізованої праці в школі. Якось завітав до школи "временний" інспектор від Відділу Народної Освіти. Була це ще молода людина, син православного московського священика з Пінська. Як йому вдалося здобути цю "временну" посаду — єдиний Бог тільки знає. Та побув він на цьому пості тільки півтора місяця, потім із першими транспортами вивезено його з родиною на схід. Був це освічений пан, із дипломом варшавського університету; лагідний і симпатичний у поведінці. Він почав випитувати мене, як мені живеться і працюється в школі. Говорив до мене по-московському, а я, звичайно, відповідав йому тільки по-українському. Моя мова, здавалося, трохи його бентежила, але він силкувався бути байдужим і зрівноваженим. А саме була пора мені на лекцію аритметики в четвертій класі. Він поспітив мене, чи може бути приявним під час навчання. Ясно, що вважаючи візитатора за свого зверхника, я члено попросив його до класи. Навчання відбувалося по-українському. Інспектор сидів спокійно, хоч і кожночасно супився, коли я наголошував українську термінологію в аритметичних завданнях. По лекції, вже в канцелярії він поважно сказав:

— Ну і навіщо ви калічите дітей українською мовою? Навіщо ця термінологія? Замість "знаменатель", ви чомусь дітей учите вимовляти "знаменник" і інше. Ви ж знаєте, що Пінщину прилучено до Советської Білорусі.

— А хіба ж по-білоруському буде "знаменатель"? — весело поспітав я свого зверхника. Він задумався і розгублено мимрикнув: — Да, ізвестно, положеніє очень усложнілос.

Він довго не гостював у мене і прощаючись за мною, побажав мені "многа успехов".

Частішим гостем почав бути потім "временний заведуючий Райісполкома" (завідувач Районового Відділу Виконавчого Комітету). Називався він Іван Грішкевич. Блондин, середнього росту, середнього віку, був простакуватий, говорив до мене по-московському, хоч, здається, був це тільки змосковщений білорусин. Школою він не цікавився, хоч і заглядав до мене вечорами на "культурную беседу". Я й із ним говорив по-українському. Грішкевич на мою конверсацію не звертав ніякої уваги. Він навіть раз сказав, що українська мова йому дуже подобається і що він в армії мав приятелів українців. Призначався він теж, що вже спровадив свою родину до Пінська — жінку і троє дітей — двох хлопчиків і одну доньку. Спочатку його відвідини мене насторожували, але потім я якось зжився з ним. Іноді він нарікав, що люди тут іще не свідомі, що не мають іще зрозуміння до своїх обов'язків. Ішлося, звичайно, про різні "заготовки" і "ставкі зернових", "мясоставкі" і інше. Він якраз і працював по селах у ділянці прерізних "заготовок". Мило мене здивувало й те, що Грішкевич, як правило, не мав при собі зброї. Потім прибув із Пінська йому на поміч високий брунет Райтер — змосковщений надволжанський німець. Гарний із виду, приодягнений у "західний" костюм, він поводився свободно і з першого слова почав звертатися до мене на "ти". Він був майстром від анекdotів. Цілими вечорами розповідав нам (мені і Грішкевичеві) вірменські "затовщені" анекdotи. Своїх "героїв" з анекdotів він називав "армяшкамі — хітрямі падлецамі". Одного над-

вечір'я, коли вже діти розійшлися зі школи до домів, я почув на двоєрі сильний веселій баритон Райтера. Він стояв перед шкільною хвірткою і жартівливо кричав до молодиці Марини, що випустила з руки відро наповнене водою. Марина була сусідкою і, як то бувало в наших селах, ходила по воду до спільногого колодязя, що був на вулиці, неподалік школи. Райтер, упершись руками в боки, почав молодицю напоминати.

— А я тобі казав — лівіше! Ти ж бачила, що там баюра. Треба було правою рукою тину притримуватися. А ти, он, ногою члапнула у грязюку, потім задивилася на мене і відро — в болото.

— Хіба ж мені першина сюдою ходити? — відгукнулася Марина. — А ви, онде, товаришу, та чого так задивилися? Та чого онде, так покрикували?

— Ну, як хочеш, я відро вимию і принесу свіжої води.

— Та чіпляйтесь вже до дівчат! — відпеклася молодиця і вернулася до колодязя, де вимила відро і набрала чистої води.

Райтер узагалі вдавався в розмови з усіма: з дівчатами, з молодицями, з хлопцями, стариками і бабусями. Він завжди підшукував щось жартівливе, спершу сам реготався зі свого дотепу і потім змушував до сміху свого співрозмовника. Пригадується мені, десь у половині літа 1940 року, я побачив Райтера на лавці на Набережній вулиці в Пінську. Саме від потойбічного берега хтось рвучко плів на Набережну. Течія Піни його відносила, але плавець намагався простою лінією перетяти ріку. Тоді Райтер почав кричати.

— Дуррак! Правої рукой нажімай! Правої ногою падталківай! Бадреє!

— Чи ви знаєте цього плавця? — поспітив я Райтера, підійшовши до лавки.

— А чорт його знає. Дуррак, погляньте, як течія заволоділа ним. Понесла просто на Карадин!

Такий був Райтер! Агітував він по селах теж жартами та анекдотами. Це був наче "білий крук" веселості серед штандартної совєтської суворої натягненості. Та в грудні, якраз перед Різдвом, я побачив і Райтера і Гришкевича в інших позах.

"ЗАГОТОВКА" ЗАСЛАНЦІВ

Події, що трапилися в маленькому поліському селі Хлябах у місяці грудні 1939 року, це щось, що не мало пояснень і чого не могли зрозуміти примітивні селяни. Це була безпричинова подія, щось ніби наглий землетрус, чи якась несамовита буря, що понищила доми маленького села і повбивала безневинних людей.

Навіть найпримітивніша вдача людини, коли дознає від когось кривди, старається пов'язати цю кривду з якоюсь причиною. Причиновість даної трагедії наче заспокоює до певної міри людину, дає їй досвід, щоб у дальншому бути обережнішим. Та те, що сталося в Хлябах (і не тільки в Хлябах!), це було для "визволених" селян цілковитою трагічною новістю.

Двадцять четвертого грудня згаданого року приїхали в село озброєні енкаведисти, припинили навчання учнів і почали витягати людей із хатів і зганяти до школи. На велике диво, між енкаведистами побачив я і Гришкевича і Райтера. Вони були з крісами. Зичливе обличчя Гришкевича було цього разу ніби камінне: очі холодні, байдужі, найменшого зворушення не було видно. Просто людський автомат із пальною збросою. Дивлячись на нього, я жахнувся: мені здалося, що цей Гришкевич здібний виконувати неславну функцію тільки тоді, коли побачить жест свого начальника, старшого лейтенанта Фадєєва. Словні накази йому навіть непотрібні: тільки один жест і кріс може стріляти до живого об'єкту. Таке явище, здавалося б, цілком недоречне. Звичайний людський розум пояснює лиху подію

тим, що обґрунтована вона якоюсь ненавистю, помстою, чи навіть якимсь унутрішнім демонським бажанням нищити живі істоти. Та обличчя Гришкевича не мало таких познак. Було ясно, що він не міг відчувати ненависті до цих безневинних неграмотних людей. Йому просто кажуть виконувати завдання і він його виконує, не задумуючись над суттю того, що він робить. Райтер ні вчому не змінився. Він і цього разу жартував із людьми яких уже приведено під конвоєм до школи. Це був теж людський автомат, тільки з тою ріжницею, що зумів видобувати зі себе звуки.

Мати з трьома дітьми, Ганна Ключиць, з яких дві дівчинки були моїми ученицями, пригортає до себе дворічну донечку і плаче. Мої учениці востаннє перелякано поглядають на клясу в якій досі вчилися. Райтер посміхається до Ганни і каже:

— Ти не плач, гражданка, тобі там буде краще. "Прокатаєшся" поїздом, побачиш світ, діти твої будуть учитися у великих школах.

— Куди ж ви нас повезете?

— Того то не знаю — куди начальство скаже, туди й повеземо.

Обличчя Ганни затупіле. Така ж отупілість і в інших засланців, що заскочені і трагічно здивовані дивляться на узброєних енкаведистів, які їх сюди привели. Вони нічого не знають крім одного, що їх мають кудись вивезти. Це переважно люди неграмотні, примітивні, щось у роді прислівного дядька, що під час визвольних змагань мудрував перед "петлюровцями": — А про мене нехай буде і червона влада, мене й так із мужика не зсадять.

Трагізм цих людей полягає в тому, що вони буквально не знають завіщо їх "скидають із мужика". Хтось десь там на московських верхах дав рішення і по них приїхали енкаведисти з

байдужими обличчями; заберуть їх і повезуть на залізничну станцію до Пінська. Вони так в отупінні й ніяковості будуть їхати десь під Архангельськ і щойно там, у лагері, розумніші від них відкриють їм таємничу причину, чому їх заслано. Там, за дротами, без сумніву, народиться свідомість, та буде вже запізно.

Я знат із літератури, що за Збручем у тридцятих роках розкуркулювано селян, був там голод і масові заслання, але я не припускав, щоб людей типу хлябовщан перетворювано в каторжників "порядком заготовки" каторжного контингенту. Три місяці після "визволення" ще й мови не могло бути про колгоспи та розкуркулювання. Тож — цих людей вибрано на заслання тільки тому, щоб виконати рішення влади і, коли б не забрано їх, пішли б на їх місце інші.

Я особисто не люблю описувати і навіть згадувати сцен вивозу. Це для мене наче б повторення трагічних переживань. Та цікаві тут два моменти: замаскована причина вивозу безневинних людей і два психологічні контрасти — засланців і тих, які конвоюють тих засланців.

У випадку хлябовщан (до речі, перед Різдвом у 1939 році майже з кожного села Пінщини виважено людей) — заслання це засіб нищення даної частини українського населення. Більшевики нищили несвідомих поліщуків не тому, що вони були противниками нової влади — нищили їх як національно-біологічну проблему. Відомо бо, що неграмотна мати може породити дитину, яка в майбутньому може бути гордістю цілого народу. Тож нищено цю матір тільки тому, щоб не могла вона родити небезпечний для совєтської імперії людський елемент. Мужчин нищено теж тому, щоб не допустити до свідомого національного прозріння, чи радше пробудження. Це диявольськи плянова далекояглість. Фатальніше якраз для нас те, що ворог винищуючи наших лю-

дей, старанно приховує суть того нищення. Я особисто (хай вибачать мені читачі!) подякував би цьому ворогові, коли б він, до прикладу, з'явився в селі і почав лаятись більш-менш так: "Хахол, туди твою... українська сволоч, я тебе дам Україну! Русскаво ти не абманьош!"

Це були б карти кинені на стіл і це полічником обпекло б обличчя кожного українця. Це була б розкрита ота прихована московська суть нищення наших людей. Та біда в тому, що ворог нищить наших людей переважно як клясових ворогів, іноді як зрадників та шпигунів. Замість лайки, наприклад, на Поліссі перед Різдвом, енкаведисти величали засланців "гражданамі", часто посміхалися і дораджували не брати з собою хатнього майна, бо, мовляв, там, у СССР "всево в авілії".

Тепер другий психологічний момент.

Це функціонери, чи радше конвоїри засланців. Я спеціально підкреслив функціонери тому, бо ніодна держава в світі не стосує таких метод екзекутивного характеру, як СССР. Усі інші, крім СССР, держави, мають на такі справи поліцію. Поліція, це екзекутивна сила, яка виконує прерізні завдання, що входять до статей кримінального, чи взагалі карного кодексу. В СССР навпаки. Там поліція, це "сильне ядро", яке широко користується просто цивільними людьми. Згаданий Гришкевич, чи Райтер, це звичайні советські урядовці, проте, волею НКВД, вони були втягнені в чисто поліційну роботу. Не конче треба бути головою райвиконкому, чи бути агітатором, щоб одного дня стати учасником злочину. Таким функціонером може бути інженер-будівельник, машиніст, технік, книговод, узагалі будь-яка людина, яка перш за все дбає за власну шкіру. Таким чином поліційний засяг діяння в СССР має широке коло й охоплює майже всі клітини суспільного життя. До прикладу, сільський учитель має свою вужчу фахову роботу і в нор-

мальній державі ніхто й не думав би обтяжувати його побічними завданнями. В ССРР навпаки. Сільського (і не тільки сільського) вчителя навантажується іншою, переважно злочинною роботою. НКВД намагається зробити з нього сексата, Райвиконком змушує його стягувати з селян прерізні податки (заготовки) "порядком усвідомлювання", а те "усвідомлювання" на звичайній мові є звичайним залякуванням, коли не моральним терором. Багато слабих характерів не витримує і стає заряддям державних злочинних установ. Постійна праця в рямках НКВД, чи інших інституцій, які посередньо підлягають цьому жахливому поліційному тілу, творить із цих людей наче б автоматів. Експериментальна психологія знає в житті людини психічне перетворення, тобто, це перетворення — це заник особовоності. Коли ж людина втрачає своє "я", тоді важко говорити про серце, чи сумління. Саме ця формула впала мені на думку, коли я уважніше приглянувся Грішкевичеві й Райтерові. Це либо нь і є так звана "нова" совєтська людина. Багряний цілком влучно вивів у "Гетсиманському саді" "добрягу", в'язничного дозорця, якого навіть в'язні любили, бо він у дечому потурав їм, але, як виявилося, отої клишоногий дозорець у в'язничній катівні розстрілював людей. Людина, коли гнівається, кричить, лається, це ще не людський автомат, у ньому може бути ще дрібочка сумління і в важкі хвилини, це сумління може пробудитися. Гірше з "автоматами", бо вони вже сумління не мають, серце в них уже теж спліснявіло. Такі люди — це своєрідні мистці. Вони зможуть бути зичливими, посміхненими, але це тільки маска, бо за тою маскою — безособове "людське" твориво. Байдуже, чи вони в енкаведистському кашкеті, чи просто шапці-будьоновці. Все ж, є у них щось особливе, що зможе помітити тільки спостережлива людина. Це очі. Не дурно ж прислів'я каже, що крізь очі дивить-

ся душа людини. Але коли душа справді дивиться крізь очі, то вони мають у собі якісь теплі вогники, щось людяне і шире. Такий людині хочеться довіряти, з нею зблизитися. Інакші очі мали і Грішкевич і Райтер, не кажучи вже про умундированих енкаведистів. Під час частих відвідин школи Грішкевичем, я іноді годинами з ним говорив і ця розмова була якась формалістична, якась натягнута і нецікава. І тут мені часто приходилося зустрічатися своїм поглядом з його очима. Це неправда, що люди, обтяжені злочинами не можуть дивитися іншій людині в очі. Якраз навпаки. Злочинні люди-автомати якраз потраплять уперто, навіть безсороюно вп'явлюватися очима в свого співрозмовника. Іноді Грішкевич довгими хвилинами дивився в мої очі і я того погляду не міг витримати; щось було в ньому труп'яче, бездушне; більше того, я навіть соромився за нього, бо не міг надічуватися, як можна так уперто вирячуватися до свого співрозмовника. Крім того многі можуть потвердити й те, що під час допитів, чи ж не уперто зорять очі енкаведиста-допитувача допитуваного? Таким чином утвердилася в мене думка, що особи соцівських людських автоматів, байдуже, енкаведисти вони, чи люди, що є їхнім знаряддям, це типи, які втративши своє "я", стали безвольними функційними одиницями. Це, до речі, ідеальний матеріал для людської отари, скошарованих та знівелюваних істот. Треба було б писати окрему працю, щоб доказати, як комуністична система нищить у людини все те, що становить її суть: усіма засобами вбиває самостійне думання — дозволено тільки думати і робити згідно з большевицькою ідеологією; безоглядно нищиться в людині сумління а впарі з цим і почуття любові до близького взагалі; ці благородні елементи людської душі заступлено большевицькою "бдітельностю" в нищенні клясового ворога, що насправді значить: нюшити, шпигувати кожного і

потім доносити поліції. Нічого й дивного, що такі "функційні одиниці", здебільшого цілком не реагують на горе інших; будуть з посмішкою поглядати на тих, яких вивозять на заслання, навіть жартувати з ними, як це робив Райтер; не зворушить іхнього серця голодна дитина, чи безпомічний старець. Так як автомат із заліза, так і вони, поза функцією, призначеною повелителями: ніщо і ніхто їх більше не цікавить. Жах подумати, що така вівісекція відбувається на українському народові вже аж сорок років!

ЗМІНА ВАЛЮТИ

Шкода, що не пригадую дати, коли відбулася на західніх землях виміна польської валюти наsovets'ку. Знаю тільки, що переведено її пізною осінню 1939 р. Хоч дата цієї події має своє документальне значення, проте, не менш важлива, і сказав би, несамовита та курйозна її форма переведення. Я тоді саме був у Хлябах, коли в радіо довідався про уневажнення польської золотівки і заступлення їїсоветським карбованцем. Незмірно теж здивував мене реченець призначений на виміну валюти по банках. Пригадую, рішення виміни валюти подано до відома перед вечором, а на другий день у дванадцятій годині банки мали вже закінчити вимінювальну працю. Це значило, що цією коротенькою датою советська влада плянувала законно ограбити населення. За моїм розрахунком, час призначений на цю процедуру виносила тільки п'ять годин, коли відкинути вечірні години і ніч, в якому то часі банки замкнені. Нічого й дивного, хто тільки мав польські гроши, поспішав під банки і ставав у довжелезних чергах. Черги, як правило, дуже пиняло рухались уперед, бо банковим урядовцям не спішилося. І так деякі банки вже в десятій годині припинили вимінювати гроши, а люди в черзі довідались, що в касі нема грошей. Несумілінні советські банки тільки частково виконали свою чинність у призначенному реченці; тільки мізерна кількість громадян змогла виміняти валюту. Так то "визволені західні брати по крові" могли "офіційно" переконатися, що нова влада,

це звичайна крутійка, що "законно", на очах усіх, обдурила й обшахраїла тих, що мали якісь заощадження.

Ще гірше було на селі. Правда, селяни не мали багато польських грошей, але тут у першу чергу потерпіли вчителі та волосні урядовці. Вони бо не мали ніякої зможи в так обмеженому часі справитися з виміною гроша в місті. Ця вимінювальна катавасія зачепила й мене. Спершу я не журився цим, бо був упевнений, що большевики, це ж не джунглі, де панує абсолютний закон сильного; вірилося, що советського вчителя не скривдять. А я саме напередодні отримав місячну пенсію — 180 золотівок. За ці гроши треба було жити аж цілий місяць.

Десь два дні після закінчення виміни валют я вибрався до Пінська і зголосився в Народньому Відділі Освіти. Я звернувся до завідувача відділом, доволі симпатичного, Гончарова. Він терпеливо вислухав мене і написав мені посвідку, що я советський учитель і що Відділ Освіти стверджує, що виплатив мені місячну зарплату польською валютою та просить Госбанк виміняти її на советську. Ще й упевнив мене:

— У крайні соціалізму високо шанують культурних робітників і вам ніколи і в ніяких обставинах не станеться кривда. Советський закон спеціально опікується чесними "служащими".

Що ж, після такого словесного "медку", я вже не сумнівався, що отримаю те, що мені належиться. Подався я до партерового мурованого будинку, де за Польщі містився "Банк господарства країнового", а де тепер кишіло від советських урядовців. Простую широкими кам'яними приступцями на партер, а на душі чомусь не весело. Помічаю подряпані стіни, олійна фарба місцями облуплена. Ледве ось пару місяців гospодарятъ, а диви який тут порядок! За довгою перегородкою сидять дівчата й жінки за б'юрками. Обличчя цих "служащих" дам хоч і незна-

йомі, все ж своєю подобою не чужі мені. Це переважно жидівки: колишні "страганярки", власниці крамниць, кілька кінових касієрок, робітниці передвоєнного пінського театру Гольцмана. Всі вони вдають дуже зайнятих і працьовитих. Треба відмітити, що жиди як у Пінську, так і в інших західних містах, із приходом більшевиків, сараною кинулися до советських установ. Спершу все це "поприміщувалося" в поліційних комісаріатах, поки НКВД не перетрусило всіх і не навело там порядок; жидівське жіноцтво всіма силами пхалося переважно до банків, кооператив і до ресторанів на керівні місця. Все це говорило лихенькою московською мовою, жахливо картавило, але як мога підстосовувалося до нового стилю. Взагалі, поведінка жидів після приходу більшевиків, дивувала місцеве населення. Замість єднатися з місцевими людьми, знаходити з ними якийсь дружній контакт, жиди беззастережно стали по боці нової влади, підкреслюючи наче б цим свою вищість; нерідко деякі просто погрожували: Тепер ви в мішку і треба вас тільки в ньому зав'язати. Я особисто ніколи не відчував ненависті чи упередження до жидів, але з прикрістю мусів ствердiti, що надмірне вислужництво окупантам, це як на "хитрих" жидів, дуже нерозумна тактика. Чужа бо влада сьогодні є, завтра її може не бути, місцеві ж люди, так чи так, залишаться на своєму місці. Як же тоді може добре почуватися жидівська людність під час нових обставин? Щоб добре почуватися, треба було б з'єднувати до себе автохтонів, а не відпихати їх своєю поведінкою.

За бюрком близче до перегородки сиділа якась молода жінка і я звернувся до неї.

— Будь ласка, скажіть товаришеві директорovi, що я хочу з ним бачитися.

— А ви в якій справі? — допитливо поглянула на мене.

— Це я особисто скажу товарищеві директорові.

— Я можу вам полагодити те, з чим ви прийшли.

З виду "банкова робітниця" не подобала на таку, що може мені полагодити виміну грошей. Тож я твердо домагався побачитися з директором, ще й натякнув, що в мене до нього важлива справа. "Служаща" мовчки подалася між бюрками до бічних дверей. По кількох хвилинах виринув із них кремезний бльондин тридцяти п'яти років. Брови насуплені, в очах підозрілі вогники. Підійшов до прилавка, проколов мене своїм настороженим поглядом і питає, що мені треба. Я простягаю до нього посвідку. Він не квапиться її перебирати і:

— Что тебе нужно?

Зустріч із "тиканням" не надто мені подобалася.

— Ось посвідка, товаришу директоре, і з неї довідаєтесь, за чим я до вас прийшов.

— А миє наплівувати на твайо свідчительство. Спрашиваю, что тебе нужно.

"Ого", думаю собі, "цеї то не жартує".

— Я, вибачте, советський учитель у справі виміни польських грошей, моєї зарплати.

— Ніяких грошей ми вже не вимінюємо. Понятна?

— А мені мусите виміняти! — підвіщую голос. — Я советський служаць. Прочитайте, прошу, посвідку. Я мушу жити, і ви не можете мені відмовити позитивно полагодити справу.

— Якщо ти мені не підеш зараз же геть, я "тебя с лесніци швирну", — прошідив крізь зуби. І я вже не сумнівався, що цей буйволоподібний директор з успіхом може здійснити свою погрозу. Так то закінчилася моя виправа до советського банку. Хай кожний уявить собі, чи знайдеться ще поза Советами країна, де директор

банку потрапив би в подібний спосіб поводитися з клієнтом!

Я був обурений і хотів ще раз домагатися своїх прав у Відділі Освіти, але моя "гарячка" згодом поступово охолоджувалась, коли я почав уважніше приглядатися перехожим на вулиці, почав приглядатися чергам перед крамницями, со- ветським воякам, що сновидами пленталися на пішоходах. Пригадав теж Цесельського. З тим хоч перепалкою полагодив справу в гміні, а ось із советським начальником не повезло. Навіть хамуватий Цесельський увидився мені джентелменом у порівнянні з новим хамом московської марки. Помітив я теж, що за тих кілька місяців постали в Пінську великі зміни. Ще на початках так званого "братання визволителів із визволеними", можна було з'єсти в ресторані обід, тепер кращі харчівні були для "служащіх"; треба було мати спеціальну легітимацію, щоб погостювати в такому ресторані. За панської Польщі аби гроші, скрізь двері були перед тобою відчинені, тепер усе краще тільки для "вибраних"; у без-класовій державі чомусь утверджився каствий закон: усі життєйські щаблі драбини зайняті "по заслузі" згори в долину — для "плебсу" нічого не залишилося. Між перехожими нерідко можна побачити "переображеніх" советських урядовців. Я помітив це ще по Гончарову. Коли я його вперше побачив, мав він на собі штандартний, "хлопкобумажний" советський костюмчик, тепер був він зодянений по-европейському; вбрання його було з чистої вовни, пошите вибагливим кравцем. Штани "галіфе" з урядовців зникли, чоботи з гармоніковими халявами теж, зате на ногах лисніли здебільшого доброї роботи півчевревики, на розвалистих плечах дорогі пальта з сукна Янковського. Проте, помимо "достойного буржуазного" вигляду, по рухах легко було впізнати цих людей. На обличчях найменшого натяку посмішки, міміка бундючна, хода — "дайош

Європу!" Це просто звичайні "функційні" одиниці типу Грішкевіча, Райтера, директора банку. І ось такі люди формують нове життя і хочуть довести півладні народи до "світлого комуністичного майбутнього"!

Коли я наблизився до скверу над Піною, пригадав інженера Мерсона. Це йому доручено тут побудувати театр. Пляну так і не здійснено, липи, вже без листя, по давньому кучерявляться. Що ж тепер поробляє мій старий приятель? Вдома я його напевно не застав би, до міської управи не хотілося йти. Образно бо ще малювалась в моїй уяві пригода моого арешту. На щастя, зустрів я його на розі Советської й Карадинської. Був пригноблений, з обличчя важко було його впізнати. Схуд жахливо, під очима утворилися "мішечки" із зморщками. Привітав мене стримано, ніби чужий. На відхідне докинув тільки, щоб я в п'ятій заглянув до його кімнати. З почуттям досади я супроводив його очима. О ні, це вже не був колишній, життерадісний Мерсон! Це була понад свій вік стара людина, пригноблена, роздерта новими обставинами. Коли на умовлений час я завітав до нього, він осовіло сидів на канапі, безвиразно поглядаючи на підлогу. Не підвівся навіть, щоб мене привітати.

— Мордують мене, хлопче, повільно, з розмислом мордують, — почав він дрижачим тоном.
— Кожного дня кажуть мені зголошуватися в жовтих касарнях, кожного дня лають і погрожують. А в міській управі, знаючи про моє положення, вдають що нічого не знають, і теж погрожують приписуючи мені "прогули". Мабуть уже довго не дадуть бути на волі. Повигадували купу нісенітниць, як те, що я провідник підпільної польської організації, що я шпигун Гітлера, що саботажник і ворог советського ладу. Ну, а тебе що знадило до Пінська?

Я розповів про свою пригоду в Госбанку. Мерсон зневажливо махнув рукою.

— Навіщо це тобі здалося, хлопче? На чорному ринку можеш двічі більше дістати рублів за ці золотівки. Люди ще втікають за Буг, по-требують польських грошей... Коли б я був молодший, теж пішов би.

За його радою я подався на ринок. Та година була вже пізна, щоб знайти когось охочого на польську валюту. Хур із Хлябів теж не було, щоб вернутись додому. Тож постановив я заночувати в місті. Пригадав теж, що не маю зошигтів для учнів. Може Відділ Освіти щось порадить мені в цій справі. Була це теж причина, чим я міг виправдатися перед Гончаровом, чому не вернувся на село.

Примістився я на ніч у знайомій робітничій родині, колишніх селян, що ще за Польщі змосковились у місті. Стара господиня, мати двох дорослих хлопців, що один із них працював у пожежній дружині, ще не цуралася української мови, але її сини вже говорили тільки по-московському. Явище в Пінську цілком нормальне. Несвічений наш землячок, якимсь фатальним збігом обставин, опинившись у змосковщеному середовищі, відразу ж починав підстосовуватись до тону цього середовища і, вилазячи просто зі шкіри, наподібнювався до чужих людей. Так і сини моєї знайомої, що з колишньої Гапки, стала Агафією Нікіфоровною. Привітала мене Агафія ніби рідного сина. І почала відразу ж бідкатися, нарікати на нові порядки.

— Перед війною, хоч і не в розкошах ми жили, але завжди кусок м'яса був у борщи, а тепер он суп варимо на сушених таранях. Он пішов собі на ринок, і за невеликі гроші купив собі курку, чи сир, чи ще щось. А тепер усе зникло. Ох, ох, соколе мій, до чого ми доживемося під владою цих іродів.

Нарікання старої Агафії мене не дивували. Ще бо був час, що була сміливість у людей нарікати. Щойно рік пізніше, коли нова влада

глибше запустила коріння в здобутий ґрунт, коли взяла всіх "на учит", коли почетвертувала громадянство сексотами, тоді вже не було ні нагоди, ні відваги нарікати; тоді треба було тільки хвалити.

Завідувачеві Гончарову на другий день я ні словечка не сказав про свій неуспіх у Госбанку; він мене й не розпитував, либонь, знов, що зі мною інакше й не могло бути. Зоштів він приобіцяв мені прислати. Людяна розмова мене трохи підбадьорила. Коли я сходив із поверху на партер (Відділ Освіти був на першому поверсі описаного вже мною Облісполкуму), побачив у куті буфет. За прилавком увихалася якась офіціянтка в білому халаті. Тут можна було випити чаю, дечим навіть перекусити. На щастя, не поспітала, чи маю легітимацію "служащаво". А за прилавком пишається велика штука швайцарського сиру. Питаю офіціянтку, чи може мені його продати. Притакнула головою. Я тоді попросив, щоб відважила кілограм. Предобра дівчина в білому халаті охотно вволила моєму бажанню.

— Ну й потішу балакливу Агафію! — радію, простуючи на випадкове мое помешкання. Аж вірити не хочеться, що так легко вдалося купити кілограм швайцарського сира. Але, як тільки я переступив поріг дому Агафії, швидко розчарувався. Господиня кинула оком на сир, зморщилася і сказала:

— А навіщо ж ви купили це паскудство?

Я оторопіло поглянув на неї, відрізав кусок набутої "смаковинки", попробував жувати і виплюв з уст. Був ніби гума, гіркий, осоружний цей сир.

— З дубової кори, іроди, виробляють.

Це була для мене свого роду неабияка новинка. Подивляти тільки треба осовєтських молочарів, що потраплять виробляти таке "чудо". І то бач куди дають цю "делікатесу", аж до

буфету "служаціх". Тому то офіціантка так із легкої руки продала мені цей сир.

Я ще порадився в Агафії у справі моїх золотівок. Вона відкликала набік сина, того, що працював пожежником, щось із ним перешптувала, і потім купила в мене польські гроші за 270 карбованців. Тепер уже мені відлягло від серця. Через хамство директора банку вдалося мені отримати аж 90 карбованців більше.

Ще блукав я на ринку, розглядаючись за хлябівською хурою. Але й цього дня не було тут хлябівщан. Нічого мені не залишилося, як вибратися додому пішки. І коли я нарешті опинився за Піною, на дорозі між болотами, глибоко відітнув свіжим повітрям. Отак відчув наче б справжню волю після задушливого міста, де нова влада настигла все тяготним сопухом.

ОБЛАСНИЙ ЗІЗД УЧИТЕЛІВ У ПІНСЬКУ

Стан адміністрації нової влади західніх земель, а в тому й шкільництва, був до січня 1940 року тимчасовий, чи пак за офіційною термінологією "врем'яний". Навчання по школах відбувалося без загально виробленої програми. Щойно від першого січня згаданого року, в силу зарядження Наркому Освіти ССР, переведено реорганізацію шкіл у західніх областях. І так, за розробленим пляном, постали в Пінщині народні, неповні середні і десятирічки школи. Повідомлено теж усіх учителів, щоб прибули на обласний зізд педагогів до Пінська, столиці області. Як відомо, за Польщі обласним центром Полісся було Берестя Литовське, тепер большевики заступили його Пінськом. Скасували теж називу Полісся і нову область названо Пінською.

Конференція мала відбуватися три дні в колишньому театрі Гольцмана, що потім перетворено його на пінський обласний театр. Після конференції всі педагоги мали відбути двотижневий педагогічний курс.

Я особисто тішився цією конференцією, бо давала вона можливість зустрітися з учителями всього Полісся. Мене зокрема цікавили вчителі з Іванівщини та Дорогичинщини. Ці терени були найсвідоміші національно і мені вже було відомо, що населення цих районів домагалося прilучити їхні землі до Советської України. Пінщина під цим оглядом трохи відставала, хоч і тут населення ніяк не хотіло погодитися, щоб його прилучено до Білорусі.

Заля обласного театру була по береги вилов-

нена вчителями. Господарем конференції був Гончаров, тепер завідувач Обласним Відділом Освіти. Був він уже неабиякою фігурою: йому від тепер підлягали всі районові відділи освіти цілої області.

За зразком давно вироблених і утвержджених форм відносно таких урочистостей, приступлено на конференції вибирати президію. Це нескладна церемонія, так добре засвоєна представниками влади: голова конференції, Гончаров, спершу низькопоклонно віддав честь "наймудрішому", що приявні зустріли, як і годиться, бурхливими оплесками; за "наймудрішим" слідували члени політбюра й уряду, і за кожним разом приявні грімко оплескували. Тоді приступлено до вибору членів президії. Першим "щасливцем", за заздалегідь приготованою листою кандидатів, потрапив у президію представник Наркому Освіти БССР, потім обов'язково секретар Обкому партії, потім, за чергою інші достойники і для форми вибрано теж дві чи три особи з-посеред учителів, переважно тих, що сиділи за Польщі по в'язницях за комунізм.

Худенький чоловічок, у лихому бавовняному костюмі, представник зверхньої влади з Мінська, виступаючи на трибуні, різко контрастував із Гончаровом, що вже встиг обрості в пір'я. Говорив він до приявних по-білоруському. Зміст його промови, це штандартна пісенька про "щасливе" життя в СССР, про безмежну радість визволених братів-білорусів Пінської області. Постійне наголошування прибульця про білоруськість Пінщини різко суперечило з почуваннями делегатів конференції. Коли потім, після промови представника з Мінська розгорілася дискусія, виявилося, що думки учасників конференції були поділені. Учителі міщани з Пінська й інших міст та містечок Полісся, разом із жидами галасливо домагалися для області московських шкіл, невелика група вчителів селян та галичан річево пе-

реконувала всіх, що Пінська область, це українська земля і для добра населення цієї області треба завести українські школи. Численна група поляків-залишеннів, здебільшого була стримана і не забирала голосу, проте і з-посеред них де-хто мав відвагу оповістися за українськими школами. Двоподіл думок витворив на конференції якусь абсурдну атмосферу. Конференція ж бо відбувалася ніби "білоруських" педагогів, офіційна мова представника Наркомосвіти з Мінська теж була білоруська, транспаренти на стінах були розвіщені теж у білоруській та московській мовах. Отже, задумана ця імпреза була в дусі советської білоруськості, а тимчасом представники місцевого населення відсахувалися від білоруських шкіл. Якась дискутантка, жидівка, жахливо картавлячи, почала кричати з трибуни препоганою московською мовою. Вона намагалася потрапити в тон представника Наркомосвіти і домагалася білоруських шкіл. Її ніхто не підтримав оплесками. Задум аранжерів конференції цілком минувся з їхніми сподіваннями. Було понад усікий сумнів видно, що справжніми представниками поліщуків, це ті, що походили з гущі місцевого населення, вчителі-селяни; вони річево аргументували свої домагання і важко було з ними дискутувати; друга група, це від давна відірвані від широких мас селянства збаламучені і змосковщени міщани разом із жидами, які, як я вже попередньо підкреслював, радо служили новим власті імущим повелителям. Смішно було б припустити думку, щоб назвати цю збранину представниками поліського населення. Цікаво теж, що не знайшлося на конференції ні одного білорусина-поліщука, який обстоював би білоруськість Пінської області. Їх просто не було, бо й не могло бути, як нема білорусинів у Пінщині. Велике значення для українців мала ця конференція, бо вона показала всю фікційність та забріханість большевицької політики на По-

лісся. Цей фатальний провал спонукав представника з Мінська боронити свої позиції, але його аргументи не мали переконливої сили. Тоді забрав голос Гончаров і заявив, що цю справу розгляне Верховна Рада ССР і напевно зробить вона так, щоб задоволити визволених братів Пінської області. Покищо по селах Пінщини будуть працювати білоруські школи. Це теж був знак, що дальнє дискутувати безцільно і точка обговорення промови представника Наркомосвіти БССР була вичерпана.

Потім промовляли різні місцеві начальники на чолі з секретарем Обкому партії. Та ці промови вже не підлягали дискусії. Здавалося, що на цюму припиниться справа неприємних для аранжерів, українських вириань. Та несподівано вони проявили себе в імпрезовій частині конференції. На сцені з'явилася якось молода вчителька і запівала "Ізза гір та з-за високих"... Рильського. Хто була ця солістка, ще й досі не знаю; чому їй дозволено співати оду до Сталіна в українській мові, а не в московській, як от: "На просторах родіни чудесной..." Але тому, що це було славославлення "наймудрішого", президія перша почала оплескувати солістку, а за нею і всі приявні.

Потім виступив на сцені якийсь юнак і почав декламувати вірші Сосюри. Це був місцевий комуніст, якого визволила червона армія з Картуз Берези. Його теж перша почала оплескувати президія. Було дивно поглядати на представника Наркомосвіти БССР, який теж одобрював плексанням у долоні українського декламатора.

Звичайно, що ці українські "вириання" були тільки своєю формою українські; зміст їх був чисто совєтський. Проте важлива тут живучість української стихії, яка проявила себе навіть у таких несприятливих обставинах... Для багатьох учасників конференції був це теж доказ, що Полісся прагне належати до України і не погоджу-

стєся воно на насильне прилучення до Білоруси. Хто зна, чи ця конференція до деякої міри не причинила до того, що потім, на домагання сіл південної Берестейщини та Кобринщини, заведено там чимало українських шкіл, а населенню дозволено в паспортах відмічувати свою національну принадлежність як українську. Та ці поступки Москви на Полісся, тільки крапля в морі. Генеральну свою лінію вона проводила і проводить у відношенні до Полісся. Для ока оповідаючись за білорусинами, вона вперто русифікує поліське населення. Так звані білоруські школи в області тільки за назвою білоруські, насправді вони московські з викладовою московською мовою.

Не можу поминути й двотижневого педагогічного курсу, що відбувався у великій школі на колишній вулиці Лещинського. Треба признати, що Гончаров непогано зорганізував цей курс. Численних учителів поприміщував у міщанських домах; харчувались ми в школі, де вчилися. Обіди й вечери були цілком добри.

Програма курсу була на рівні педінститутів. Найважливішими дисциплінами були: московська мова, білоруська мова, історія ССР, вивчення історії короткого курсу ВКП(б). Викладачами були лектори московського й мінського університетів. Хоч Гончаров, повторюю, добре підготував ці курси, проте не врахував "різношерстності" вчительської братії. Чимало курсантів було з вищою освітою, були теж і з середньою і найбільше з нижчою, тобто тільки звичайною початковою школою. Це були люди півграмотні, не вміли правильно зліпити речення. Потрапили вони на вчительську працю завдяки тимчасовому адміністраційному станові. Народні Відділи Освіти не надто перебирали охочих учителювати, не екзамінували їх, вірили тільки на слово. Деякі новоспечені вчителі фальшиво подавали свою освіту, наприклад, замість п'яти клас вселюдної польської школи, подавали, що мають середню.

І от усе це почало вирикати на курсах. Зокрема трагікомічною особою була одна жідівка, Роза Блюменкранц. Вона ні словечка не розуміла з викладів лектора московської мови. Подібно як інші її освітнього рівня, вона безвиразно гапилася на таблицю, де лектор пояснював значення суфіксів у словах. Лихом для неї було те, що вона часто підносила руку і завдавала лекторові безглузді запити. Якось викликано її до таблиці. Пригадую, лектор звелів їй написати слово "ко-ньок".

— Прошу підкреслити основу слова, — сказав лектор. Роза підкреслила все слово. Лектор одобрююче кивнув головою. Тоді звелів написати: "коњка" і підкреслити закінчення. Роза знов замашисто підкреслила все слово. Тоді попросив самовпевнену Розу виділити зі слова суфікс. Курсантка знов підкреслила все слово. Ті, що сиділи за лавками, почали притишено сміятись. Лектор поважно пояснив значення суфіксів у словах і ще раз спробував провіріти знання Рози, але з таким же наслідком. Курсанти за лавками почали голосніше сміятися. Тоді Роза ображено звернулася до лектора каліченою московською мовою.

— А между проче, на што здалися еті суфікси? Я в школі учу дітей писати й читати і їм не нужни еті суфікси. Навіть представник Обкому партії похвалив мене за культурну роботу в школі.

За Польщі Роза Блюменкранц була "страганяркою" на пінському ринку, де продавала селянам різні дрібниці. Що її спонукало стати учителькою, Бог святий знає. Здавалося, після "демонстрації свого знання", її викинуть зі школи, та так не сталося. Роза і надалі залишилася вчителькою в якомусь селі поблизу Пінська. Можливо, що потім мусіла заочно вчитися, що наполегливо робили й інші вчителі з нижчою освітою.

Інколи лекції були дуже цікаві, зокрема тоді,

коли лектор викладав матеріал із короткого курсу історії ВКП(б); дозволяв обговорювати деякі неясності. Пригадую, одного разу він мав доповідь про четвертий розділ згаданої історії ВКП(б). Партия саме вважала, що цей розділ становить суть учення Маркса-Леніна. Це була "мудрість" Сталіна про діялектичний та історичний матеріалізм. Спершу лектор пояснював, що матерія є вічна. Потім торкнувся людської свідомості. Доказував, що тіло людини, це підмет, а свідомість, чи пак душа — присудок. Іншими словами: тіло будівля, а душа надбудівка. Коли тіло помирає, душа-надбудівка, природно, мусить зникнути. Розводився теж, що об'єктивна дійсність зумовлена матерією; матерія тільки діялектично змінюється, але вона вічна. Поза матерією ніщо не існує: матерія у формах різних об'єктів спричинює різні уявлення, проте ці уявлення — зумовлені тільки матерією. А між слухачами було чимало високоосвічених людей, що покінчили в польських університетах природничі науки, чи навіть стислу філософію. Один із таких курсантів, з виду скромний, обережно поспітав, чи свідомість лектор уважає як незалежну субстанцію в тілі людини. Лектор подумав хвилинку і відповів, що свідомість складова частина людського живого тіла. Тоді курсант покликався на його слова, на свідомість як "надбудівку" тіла і підкреслив, що надбудівка в домі становить якийсь об'єкт, що виконує вужчу свою функцію. Коли дім, до прикладу, завалиться чи згорить, а з ним і надбудівка, то матерія цього дому і надбудівки у змінених формах далі буде, бо вона вічна. Чому ж тоді зі смертю людського тіла матерія має вічно існувати, у зміненому виді, а свідомість чомусь цілком зникнути?

Ці завваження геть спантеличили лектора. Видно було по п'ому, що не сподівався таких тверезих міркувань. Не міг теж мати аргументів. Недоладно затинаючись тільки сказав, що це ду-

же широка тема і при нагоді він йому, тобто, курсантові, в приватній розмові цілком легко доведе свою правоту.

Другий лектор, викладач історії літератури СССР, Ушаков, обговорював твір про Ігорів похід. Він доказував, що це велика культурна спадщина "русково народа". Тоді я насмілився поспитати, де дійство походу відбувалося, в Росії чи в Україні. Лектор без застанови відповів, що тоді ще не було України. Я вдаючи наївного поспитав, чи тоді існувала назва Росія. Він трохи збентежився і теж запевнив мене, що в приватній розмові буде йому приємно дати докладні відомості про Росію княжої доби. Проте на "приватну розмову" він мене не покликав, з чого я пізніше був задоволений, бо в "щиро сердному обміні думок" я напевно б набрався біди, потрапляючи на список "неблагонадійних".

Гончаров на курсах читав лекції з політекономії. Пригадую, як одного разу він говорив про комунізм, останню фазу завершення соціалізму. Ходив отак перед лавками і говорив монотонним тоном. Мовляв, прийде час, що держави зникнуть і заступить їх комуністична суспільна форма життя. Зникнуть гроші, бо внаслідок великої продукції товарів щоденного вживання, зникне в людини бажання накопичувати багатства. Отак щось тобі забагнетися, прошу до крамниці і вибирай усе те, що тобі потрібне. Комунізм, мовляв, знищивши приватну власність, знищить у людини і самолюбство. Отак вільною ходою проходився Гончаров із заложеними за спину руками і позіхаючи, без найменшого ентузіазму, розгортає картину завершеного комунізму. Либо на усім було ясно, що він не вірить у те, про що говорить. Ніби дідусь маленьким унукам розповідає нечувані фантазії, не дбаючи чи йому вірять чи ні. Під цим оглядом Гончаров подобався курсантам. Можливо, що зазнавши буржуазного життя в Пінську, придбавши кілька пар че-

ревиків і костюмів, сам у дусі сміявся із своїх філософувань про завершення комунізму. Сам він краще знов від інших, яка то "незацікавленість" совєтського громадянина до земних благ; як то армійські люди і прибулі урядовці, агіатори, накидалися на крамниці і викуповували все, що можна було купити. Говорить Гончаров про комунізм, а на руці швайцарський годинник "Омега" і не соромиться перед курсантами, що бачать у нього на руці "буржуазное ізделіе". Хочеться теж згадати одного рядовика червоної армії, що умудрився зробити золотий інтерес. На вулиці Переця в Пінську жив Шмуль мав краминчу з галантерійними дрібницями. Передбачливий купець усе цінніше поховав у пивниці і на полицях залишив тільки пуделка з голками. Аж одного дня вдерся до крамниці рядовик, узявся руками під боки, поглянув на полиці, на пуделку, і не питаючись власника що в них, командно махнув рукою:

— Всю ета майо.

— Ну, як то воно, що все це має бути товариша? — насторожився Шмуль.

Замість відповісти, рядовик виймає з кишени грубу в'язанку червінців і домагається рахунку. В крамниці було двісті тисяч голок. Шмуль заїдав пів копійки за штуку. Червоноармієць відрахував належну суму, потім покликав фіякра і зник із паперовими пуделками. Купець розповідав мені цю історію, крутив головою і обзвив себе дурнем.

— Він зробив інтерес, ой зробив великий інтерес. Пів копійки голка, а я довідався, що в Мінську коштує вона аж два карбованці.

От так то соціалістична держава виховує молоде покоління в безклясовому суспільстві, так то "вбиває" в свідомості громадян гін до власності й багатства.

ПІСЛЯ КОНФЕРЕНЦІЇ У ХЛЯБАХ

Після конференції та двотижневого курсу моя хлябівська школа, як і інші, безпосередньо підлягали вже не Народному Відділові Освіти, а районовому. Хляби і всі сусідні села прикріплени були до пінського Райвиконкому, а школи, як згадано, до Райвідділу Освіти, що теж містився в Пінську. Ще в час тимчасового стану якось можна було проводити працю в школі по своїй уподобі, як от навчати дітей по-українському, співати з ними українські народні пісні, але вже після утвердження форм адміністрації на советський зразок, треба було стисло виконувати те, що було в програмі. Я знов, що найменше виломання з цієї програми мало б для мене погані наслідки. Тож опинився я в крайнє прикрому положенні. За програмою я мусів навчати дітей по-білоруському, або за тихою згодою шкільних властей, по-московському. Московську мову я до деякої міри знов, зате білоруської, як то кажуть, "ні в зуб". За два тижні курсу я побіжно тільки познайомився з деякими назвами граматики, як відмінками, назвами частин мови, але білоруська лексика, синтакса, фонетика були для мене цілком чужі. Московською ж мовою мені не хотілося вчити дітей із багатьох, усім нам відомих, причин. Приступив я до цієї педагогічної чинності ошелешений, знаючи наперед, що з мене ніколи не буде білоруський учитель і що діти не багато скористають із моїх викладів.

Перша моя лекція по-білоруському відбулася для мене фатально, для дітей натомість була "годиною жартів". Усі бо вони вже були призви-

чаєні до рідної мови в школі і тому незмірно здивувалися та нашорошилися, коли я звернувся до них більш-менш такими словами.

— А цяпер, раб'ята, будзем учиться (а треба учицца) па-беларускі.

Сказавши це, я не впізнав свого голосу; білоруські слова були в мене якісь покручені, напів українського звучання, напів московського. Діти спершу уважно слухали моєї балаканини, потім почали сміятися. Я їм: хадзів (треба — хадзіу), а вони ходив, я їм: рабів (треба — рабіу), а вони робив. Я серджуся на свою недолугість, а вони лобуряцьки регочутъ. Нарешті старший з учнів устав за лавкою і просить мене, щоб я всіх їх учив "по-нашому", тобто, по-українському. Я втихомирив клясу і твердо наголосив, що коли вони уважно мене слухатимуть, тоді все зрозуміють.

Було це не нормальне навчання, була це для мене мука. Я почувався ніби в пастці; кожна лекція для мене, це була іспевність, ніби їзда на slabkij kriзі по rozburhanij весняній воді. Після такого, за дозволом, тижневого "навчання дітей, прийшла до мене делегація, яку вибрали хлябівщани. Просить мене ця делегація, щоб я вчив "по старому", бо як так далі піде, дітей по-каличу. До речі, я й без них знов, що дітей по-каличу, тому то докладно вияснив, як мається справа.

— Дорогі мої, це не від мене залежить, так влада хоче. Мені й самому дуже прикро, але що ж я зроблю? Мусить бути так, як є.

Хотілося мені було їм порадити, щоб звернулися до Райвідділу, але я не відважився дати їм таку "контрреволюційну" пораду. Потім напевно довідалися б відповідні чинники про цю мою пораду і "викупали б мене в гарячій лазні". Та люди самі додумалися що їм робити. Поліщуку, треба знати, це такі людські вдачі, що люблять гуртом обмірковувати різні громадські справи.

Не спалахують без потреби солом'яним вогнем; отак зберуться, почухаються, почнуть говорити про погоду, про луки, про те, чи буде в цьому році добра трава, чи ні, чи жито зародить на полях. Побалакають собі для форми і щойно тоді приступають до обговорювання того, що лежить їм на серці.

Покликали на нараду голову сільради і довго радили. Потім усі вже в селі знали, що підуть до Райвідділу делегати щоб власті дала для Хлябів українську школу. Якщо ж власті не захоче дати української школи, тоді проситимуть "рускій".

Незмірно втішила мене ця вістка. Я, звичайно, наперед знат, що делегати нічого не зможуть випросити в Пінську, але мене тішив факт, що поліське село вміє реагувати на речі неабиякої громадської ваги. Правда, поліщукові не першина чужа мова в школі. Було ж так і за Польщі, але люди тепер розуміли це по своєму: мовляв коли можна вчити по-білоруському, то чому не можна цього робити по-українському. За Польщі заборонено навіть вимовляти слово "українець", тепер трохи на південь від Пінська була Советська Україна. Коли, отже, не вільно тут учити дітей по-українському, то чому советська власті не прилучить Пінщини до України? Ці логічні міркування були скріплені селянським простим розумом і всякі діялектичні викрутаси не могли тут нічого вдіяти. Та делегати, хоч і як просили в Пінську, щоб дано їхньому селу українську школу, нічого не вийшло. До речі, Райвідділ таких справ не мав сили вирішувати, не вирішив їх і Обласний Відділ. Це була компетенція Москви і в її руках був ключ до розв'язки цього питання. Але Москві не спішилося зробити поступки поліському населенню: там уже давно вирішено долю поліщуків, закріплено постанововою в державних актах і всі намагання будуть даремними, щоб уволити бажанню покривджених людей. Я

особисто, зокрема після конференції, вже знов, що на Піліссі нова влада має свої пляни і не буде рахуватися з домаганнями місцевого населення. Партия й уряд, мовляв, все знає і ніколи не помилиться. Вона знає краще поліщуків, аніж вони себе: знає, що вони білорусини, а не українці; можливо, прийде час, що наспів з Кремля спеціальний "указ" і тоді повелять поліщукам називати себе "рускімі". Хоч і стільки галасу було на Поліссі щодо національної проблеми, хоч стільки представники влади офіційно "захищали білоруськість" Полісся, все це була циркова тарабанщина. До прикладу такий представник партії, чи агітатор, "захищаючи" "білоруське Полісся", чомусь як правило говорив до "білорусів" московською мовою. В сільраді, у районових і обласних центрах всевладно панувала московська мова. Всі державні акти, всі документи у справі побирання контингентів, буквально все було в московській мові. Це вже така структура "країни соціалізму", що все має якусь абсурдну основу. Все реклямно робить "народ", але насправді іменем народу все робить партія. Матеріалістична діялектика для большевицької адміністрації, починаючи з Кремля і кінчаючи на сільрадах та управах колгоспів, це постійні діялектично брехливі викрутаси. Все офіційно робить народ і для народу, а насправді все робить із повеління партії адміністрація на шкоду цього народу. У них, наприклад, "государственний зайдом" (державна позика) постала з ініціативи народу: мовляв сам народ прагне позичати державі гроші, насправді ж це сувора постанова партії й уряду і хай би хтось із народу попробував не дати державі цю позику, відразу ж чекало б його заслання. У найменшій державній клітині спостережливе око може побачити видовище з цирковою закраскою. Колишні рабовласники, експлуатуючи своїх рабів, не вимагали від них похвал для себе за рабські злидні; нормальна річ:

є пан і є раб; кожний був на своєму місці і кожний жив своїм відмінним життям. У большевиків усе навпаки: "нова кляса совєтських багатій", за Джіласом, стоїть ніби в тіні, а все робить народ; насправді ж про все рішає ця кляса і всім вмовляє, що це воля народу. Офіційна пропаганда кричить про рівність, а тої рівності більше в Індії, як у "країні соціалістичних рад". У большевиків у моді покликатися на "голоси трудящих". Як трапиться в світі якась протисовєтська подія, тоді в радіо і совєтській пресі проголошується, що такий то майстер цеху заводів імені Сталіна нап'ятнував ті чи ті починання "західних імперіялістів". Отже, наставлення одиниці з гущі народу, це наче б голос народу обуреного на ворожі совєтській політиці сили. А в дійсності буває цілком інакше. Отак прийде від партії до цеху повелитель із готовим текстом, накаже такому майстрові чи робітникові прочитати його перед мікрофоном і по всьому світі пронесеться заява "простої совєтської людини", що іменем робітництва дає відсіч "на зазіхання буржуазних акул на священну родину". Можна було б навести тисячі подібних прикладів з усіх ділянок унутрішньої й зовнішньої політики ССР.

Мої митарства в школі так мені набридли, що нарешті постановив я звернутися до Райвідділу, щоб дав дозвіл мені перенестися в Україну, наприклад десь у Камінь-Коширщину чи Ковельщину.

Новим моїм зверхником був Логвінов, завідувач Районовим Відділом Освіти. Був це високий худерлявий дядя років сорока п'яти. Говорив він чистою московською мовою і був родовитим москалем. Рівень його інтелігенції був нижчий, як у Гончарова, але ввидився він мені наче більше ширим і доброзичливим. Він запросив мене до свого кабінету і сказав:

— Ну, братець, слушаю теб'я.

Форма звернення, як на совєтські "конвенан-

си", цілком нормальна; до того ж, правду кажучи, таке панібратання моого зверхника мені подобалося. Вірилося, що він якось зарадить моєму лиху. По спромозі передам цей діялог таким, яким він був.

— Товаришу завідуючий я не можу вчити в Хлябах по-білоруському, бо не знаю цієї мови. Я почиваюся українцем. знаю свою мову і для добра совєтських школярів хочу передавати свої знання рідною мовою. Надіюся, що ви мене зрозумієте: мені невимовно тяжко працювати в таких обставинах, у яких я тепер перебуваю. Діти ні словечка по-білоруському, вчитель не знає теж цієї мови; замість нормальної праці у школі, я борсаюся ніби канарок у клітці. Прошу ж вас дуже — переведіть мене на працю до якоїсь української області.

Логівінов подивився на мене і весело засміявся.

— Ну, це ще не трагедія, братець. Ось влітку пойдеш на двомісячний курс до педінституту в Барановичі, там підучишся білоруської мови і ми тоді зробимо тебе директором неповної середньої школи.

Вийняв із шухляди якусь книгу, відшукав за абеткою мое прізвище і кивнув головою.

— Ну да, тебе вже намічено директором неповної середньої школи в Сошно (по місцевому — Сішне, велике село 25 км. на схід від Пінська). Матимеш під свою рукою п'ять учителів і я впевнений, що дасиш собі раду. Після педкурсу в Пінську, ми зробили селекцію педагогічних сил: для учителів із вищою й середньою освітою маємо інше призначення і інше для учителів із нижчою освітою.

Дав мені закурити цигарку "казбек", подумав хвилину і почав із притиском.

— Совєтський учитель, братець, мусить витримати на дорученому йому пості. Треба гартуватись і переборювати всі труднощі.

Це вже була пропагандивна "закраска" нашо-

го діялогу. Слухав я його уважно: після знайомства з численними промовами агітаторів, мова Логінова не була для мене чимсь новим. Варіант, наприклад, "совєтський учитель мусить витримати на дорученому йому пості", нагадав мені інший зворот із промови секретаря Обкому партії на вчительській конференції. Тоді повновидий партійний достойник упевнено підкреслив громовим тоном: "Еслі, таваріші, уже раз стаєт бальшевіка нага на асвабаждьонную землю, нікая сіла єйо не атталкьот". А цей зворот, ланковим порядком, нагадав мені ще один большевицький, дуже популярний епітет, що: "Біть врага на єво теріторії". Незвичайно вдячне поле для мовних дослідників! Провести б так аналізу большевицької політичної фразеології, цілком легко змалювалися б штандартні прерізні промови агітаторів, представників партії, совєтських дипломатів. Утверджені й усіма засвоєні фразеологічні звороти, становили і становлять наче б хребетний стовп різних доповідей, газетних дописів і статей. Вульгарність форми і нахабна бундючність змісту, це незрушний штандарт стилю, що всевладно панує в ССР. Ті фразеологічні звороти здебільшого творять вищі партійні достойники і потім за прийнятым звичаєм, розповзаються вони по мітингах, по обласних часописах. Наприклад, несамовитий нудляр у письмі, Сталін, вигадав ось таку мовну "цицьку", як "предоктябрская Росія била чреватая революцієй". Відомо, що навіть у московській мові слово "чреватая" (по нашему "черевата") являє собою хуліганський варваризм. Але тому, що це вигадав Сталін, воно скрізь у совєтській пресі та промовах зарясніло сталінською "квіткою". На велике диво, ця мовна "квітка" знайшла собі дорогу навіть до нас, за кордон, тільки її "ушляхетнено". Один широковідомий український письменник за кордоном залюбки вживає в своїх писаннях ось таке: "світ був "вагітний" великими подіями".

Після повчальних підкреслень про "тривкість" советського вчителя, про "самоатверженість", нарешті Логвінов поспітав мене цілком несподівано.

— Ну, а чи ти знаєш закон про "прогули"

— Знаю, товаришу завідуючий.

— То й добре, що знаєш. Згідно з законом про прогули ти не мав права залишати навчання в школі та їхати до нас у приватній справі. Іншими словами, кажучи, ти нарушив закон, а про нарушення закону рішає суд. Ну і що ж тепер буде?

Мені щось зашкребло в горлі. Я намагався щось сказати, але не мав сили. Чому я не подумав заздалегідь про цей трижды проклятий закон! Якщо справа опиниться в суді, грозить мені п'ять років тюрми, або вивіз на заслання. "Большевікі нікогда не шутять, Москва сльозам не віріт", нагадалися мені ще два штандартні звороти. Та на велику мою радість, Логвінов таки за жартував зі мною. Як на большевика, показав себе добродушною і милою людиною. Мовчки написав мені посвідку, що такого то дня учитель хлябівської школи прибув до Райвідділу Освіти у важливих справах і його звільняється від будьяких закидів про самовільне гаяння часу поза школою. Під посвідкою поклав свій підпис, передав мені документ і порадив відвідати обласний театр, де саме гастролювала польська театральна група. Доброзичливий цей жест ніколи не зможу забути, хоч десять місяців пізніше я вже мав для нього правильне пояснення. Та про це іншим разом.

Вертаєсь я до Хлябів із невиразними внутрішніми почуваннями. Мій мимовільний стрибок у директори мене і тішив і лякав; тішив тому, що більше буду заробляти на життя, лякав — безліччю обов'язків і вимог. Дали більше, вимагатимуть теж більше. Та я ще тоді не мав найменшої уяви, якими обов'язками мене навантажать, яки-

ми людьми-вчителями мене оточать. Тільки тепер, після двадцяти років приходиться це своє "раювання" на посаді директора пригадувати і жахатися, як то сталося, що мене не знищили і що Бог милостивий допоміг мені врятуватись. Одне тільки стало мені ясне, що в умовах життя в ССР велике практичне значення має чисто теоретичний афоризм: Чим вище летиш, тим нижче впадеш. Якщо тебе там підсаджують вище на драбину, ця драбина почне хитатися, а під твоїми ногами не буде на чому стояти і ти тоді впадеш. Дряпання вгору по совєтській драбині має своє вужче обґрунтування, як і падання з неї теж. Процес "підвищування" можна було б зумовити так званим випробуванням людини, чи вона на майбутнє виправдає себе перед партією та урядом, чи ні. Це виправдання знову ж зумовлене наскільки та людина зможе прислужитися урядові й партії, що на простій мові мало б значити: чи буде добрим вислужником, сексотом, помічником поліційних органів у викриванні контреволюційних елементів. Якщо ж та підвищена одиниця не буде "бдітельної", тоді за законом тяжіння вона дуже швидко стрімголів полетить додолу. Щоб не полетіти додолу, треба бути обов'язково описаним уже мною автоматом типу Грішкевича та інших. І власне, приходячи ще раз до цієї проблеми, навівається думка: чому це в Советах така безліч безхарактерних людей-автоматів? Коли б хтось хотів запевнити, що все робиться для ідеї комунізму, то це була б неправда. Люди позбавлені свого "я" не можуть бути ідейними. Не помилюся, коли скажу, що все це робиться тому, щоб просто існувати. Для власного існування можна нищити інших, можна виганяти з домів, розкуркулювати, аби себе забезпечити перед знищеннем. І тут виринає ще одна проблема: зоологічний егоїзм: жити, за всяку ціну жити, жити коштом смерти інших.

МОБПРЕДПІСАНІЄ" І ВИБОРИ

Хто ж із тих, що побували в СССР не знає, як фанфарно там трубиться про щасливе життя трудящих, про радісну працю для добра соціалізму, тощо. А само життя трудящих, це постійна суперечність з існуючим станом. Природа людини вже така, що не може відчувати радості, коли нема особистої свободи і коли шлунок порожній, коли нема в що зодягнутись. Так то в большевицькій системі витворилася якась недоречна паралеля: одна лінія, це безнастаний штучний офіційний ентузіазм, безприкладна тарабанщина про нечувану свободу в СССР, навіть пісні співають: "Где так вольно дишет чоловек"... Цю тарабанщину світ уже давно знає як пропаганду. Із другого боку виступає проти цієї офіційної лінії гола правда життя советського сірого громадянина. А вона, ця правда кидиться в очі кожному, і треба бути сліпим і глухим, щоб її не побачити та не почути. Передусім проблема усмішки. Не секрет, що тварина не спроможна сміятися, цей привілей даний Богом тільки людині. Коли людина доведена до такого стану, що не може сміятися, то частково її наблизено до тварини. І от, усмішка в советського громадянина, це рідкість. Сіра советська людина не може сміятися тому, бо можливість радості затмарила дійсність: почетвертовані вивозами родини, голод, розстріли, тюрми і послідовна, до бридот невідлучна нужда. Це стан фізичної охляlosti й душевного отупіння. Звичайно в такому стані людина не має ні сил, ані бажання

усміхатися. Але з другого боку стає загадковою інша проблема: відсутність усмішки і в тих, які на добрих посадах і яким, як на совєтські відносини, добре живеться. Маю на думці урядовців на керівних постах, фабричних директорів, партійних достойників. Отак слухаєш доповіді якогось представника партії; уста розводяться про нечувані блага під "сонцем совєтської конституції", а обличчя далеке від усмішки, а в очах недоброзичливість і злоба. Це свідчить, що ті люди на добрих посадах постійно в конфлікті з дійсністю: їх оточують злидні, а вони за повелінням партії мусять говорити цим злидарям про щастя і радість, про потребу вдячності для тих, що наділили цих злидарів "добробутом і радісним життям". Уже отої Гончаров, виступаючи перед учителями на конференції, монотонним тоном запевняв усіх, що совєтський учитель найкраще забезпечений матеріально порівняно до всіх учителів світу. Отже ті вчителі, що отримували за Польщі 200 золотівок місячно, та могли за ті гроші цілком добре жити, тепер мусили слухати явну брехню, ще й бути вдячними партії й урядові за "нечуваний добробут". Упрівілесні люди в СССР не можуть сміятися ще й тому, бо їхні привілеї й достатки побудовані на кривді інших. А люди обтяжені злочинами, замотані брехнею, співпрацею з поліцією на шкоду громадян, такі люди не можуть душевно бути щасливими, а впарі з цим не можуть вони й щиро, довірливо, по людяному усміхатися. Відібравши в людини все те, що може дати їй крихітку душевної ради, постала конечність створити якусь штучну мережу кавалькад веселості й радости. Помічницею цих штучних веселощів стала горілка. Нічого й дивного, що громадянин, наприклад, у крамниці не може купити хліба, соли чи якогось іншого продукту першої потреби, зате горілку завжди має спромогу купити. Далі ця перша парареля прямує ще до того, що будуються по со-

усміхатися. Але з другого боку стає загадковою інша проблема: відсутність усмішки і в тих, які на добрих посадах і яким, як на совєтські відносини, добре живеться. Маю на думці урядовців на керівних постах, фабричних директорів, партійних достойників. Отак слухаєш доповіді якогось представника партії; уста розводяться про нечувані блага під "сонцем совєтської конституції", а обличчя далеке від усмішки, а в очах недоброзичливість і злоба. Це свідчить, що ті люди на добрих посадах постійно в конфлікті з дійсністю: їх оточують злидні, а вони за повелінням партії мусять говорити цим злидарям про щастя і радість, про потребу вдячності для тих, що наділили цих злидарів "добробутом і радісним життям". Уже отої Гончаров, виступаючи перед учителями на конференції, монотонним тоном запевняв усіх, що совєтський учитель найкраще забезпечений матеріально порівняно до всіх учителів світу. Отже ті вчителі, що отримували за Польщі 200 золотівок місячно, та могли за ті гроші цілком добре жити, тепер мусіли слухати явну брехню, ще й бути вдячними партії й урядові за "нечуваний добробут". Упрівілеєні люди в СССР не можуть сміятися ще й тому, бо їхні привілеї й достатки побудовані на кривді інших. А люди обтяжені злочинами, замотані брехнею, співпрацею з поліцією на шкоду громадян, такі люди не можуть душевно бути щасливими, а впарі з цим не можуть вони й щиро, довірливо, по людяному всміхатися. Відібравши в людини все те, що може дати їй крихітку душевної ради, постала конечність створити якусь штучну мережу кавалькад веселості й радості. Помічницею цих штучних веселощів стала горілка. Нічого й дивного, що громадянин, наприклад, у крамниці не може купити хліба, соли чи якогось іншого продукту першої потреби, зате горілку завжди має спромогу купити. Далі ця перша парареля прямує ще до того, що будуються по со-

"МОБПРЄДПІСАНІЄ" І ВИБОРИ

Хто ж із тих, що побували в СССР не знає, як фанфарно там трубиться про щасливе життя трудящих, про радісну працю для добра соціалізму, тощо. А само життя трудящих, це постійна суперечність з існуючим станом. Природа людини вже така, що не може відчувати радості, коли нема особистої свободи і коли шлунок порожній, коли нема в що зодягнутись. Так то в большевицькій системі витворилася якась недоречна паралеля: одна лінія, це безнастаний штучний офіційний ентузіазм, безприкладна тарабанщина про нечувану свободу в СССР, на віть пісні співають: "Где так вольно дишет чоловек"... Цю тарабанщину світ уже давно знає як пропаганду. Із другого боку виступає проти цієї офіційної лінії гола правда життя советського сірого громадянина. А вона, ця правда кидается в очі кожному, і треба бути сліпим і глухим, щоб її не побачити та не почути. Передусім проблема усмішки. Не секрет, що тварина не спроможна сміятися, цей привілей даний Богом тільки людині. Коли людина доведена до такого стану, що не може сміятися, то частково її наблизено до тварини. І от, усмішка в советського громадянина, це рідкість. Сіра советська людина не може сміятися тому, бо можливість радості затмарила дійсність: почетвертовані вивозами родини, голод, розстріли, тюрми і послідовна, до бридот невідлучна нужда. Це стан фізичної охлялости й душевного отступіння. Звичайно в такому стані людина не має ні сил, ані бажання

вєтських містах так звані парки "культури і от-
диха". А в тих парках теплими літніми вечора-
ми грає оркестра і відбуваються публичні гулі,
чи пак "гулянія". Отже внутрішню душевну роз-
пач заглушується звуками труб, заливається горілкою, затупується колоточенням танців. Мов-
ляв: дивиться, як народ веселиться! На закінчен-
ня описаної конференції теж відбувся баль з різ-
ними несподіванками та з горілкою. Парк "куль-
тури і отримання" в Пінську кожного вечора здри-
гався від дутої оркестри. Таким чином притяга-
лося на ті "народні веселощі" молодь, давалося
їй нагоду познайомитися з випадковими дівчата-
ми і горілкою.

Весною 1940 року головне командування чер-
воної армії проголосило тимчасову мобілізаційну
реєстрацію, за офіційною термінологією так зване "мобпредпісаніє". Не обійшлося і воно без
"фанфар веселощів". Голова хлябівської сільра-
ди, пригадую, скликав усіх нас на майдан (я то-
ді теж підлягав реєстрації) і на очах представ-
ника партії казав уформуватися в ряди; на чолі
появився бубнляр із двома скрипалалями і "радісний
підйом" призовників уже готовий. На скріплення
циого "підйому" представник партії втяв "боєву"
промову, потім запищали скрипки, загупав бу-
бон і отупілим хлопцям наказано співати "Єслі
завтра вайна, єслі враг нападьот..." Комедія мар-
шу на "мобпредпісаніє" була спрепарована так,
що коли б її побачив чужинець, подумав би, який
то одушевлений советським патріотизмом сірий
громадянин. Та всі маршуючі, "розспівані" при-
зовники дивувалися і лютилися потім ось чому:
замість зареєструвати молодих людей у якомусь
поблизьку селі, наказано ім маршувати сорок
кілометрів, аж за Пінськ, до села Пінькович, куди
то прикріплено чомусь Хляби і сусідські села.
Треба було прогаяти цілий день, щоб там заре-
єструватися.

Не можу замовчати такої ось "дрібниці". Після лікарських оглядів підійшов я до столика якогось військового начальника, либонь енкаведиста. Він поспитав про мое місце народження, про мою освіту і національну принадлежність. Я змісця відповів, що українець. Він насуплено поглянув на мене і сказав, що в Пінщині немає українців, бо це земля білоруська. Не вдаючись з ним у розмову, я наголосив, що ніхто краще мене не знає як я сам. Ще й попросив, щоб мене записав як українця. Він так і зробив, але щойно рік пізніше я мав спромогу додуматись, що ця моя вимога, була одна "обтяжуvalна плямка" в рубриці "безнадійних".

Мобілізаційна реєстрація недвозначно навіяла всім думку про близькість війни ССР з Німеччиною. Мене особисто скріпило це на дусі. Не задумувався я тоді, що можуть мене вислати на фронт, що може мене зустріти безліч небезпек і загроза смерті; я чомусь усію душою прагнув якоїсь зміни. І ті, що маршували разом зі мною, з яких чимало чекало "визволення", тепер зачоштували нових порядків, не меншою мірою як і я, виглядали цієї зміни.

Після "призовальної" події, наспіli вибори. Місцем на церемонію виборів призначено лопатинську школу, що була в сусістві з Хлябами. Кандидатом нашої округи чомусь не був уже Дубойчик, недавній делегат на "народное собраніе" до Білостоку. Удостоївся цієї шані якийсь більче мені невідомий селянин, звичайно колишній в'язень польських тюрем за комунізм. І не суть, зрештою, в цій людині, цікаво буде зупинитися на перебігу виборів. Це була ще одна нагода для аранжерів передвиборчої кампанії зорганізувати "народное гуляніе". Школу в Лопатині причепурено колонами зрубаних берізок перед вхідними дверима, скрізь посыпано жовтим піском. Кляси опорожнилися від "парт", а в них грали сіль-

ські музиканти, звичайно, з гупанкою бубна. В буфеті було повно цукорків, рядами стояли пляшки з горілкою. Чого не можна було дістати в кооперативі, (цукорків, коржиків, навіть шоколаду), те в буфеті без труднощів кожний міг собі купити за доступну ціну. Це була добре влаштована принада для виборців. Музика тне якусь там польку, а люди стають у чергу перед камерою; кожного відмічається в книзі списків виборців, і "повноправний" громадянин має "щастя" голосувати на майбутнього депутата. Функція дуже проста: тільки вкинути до урни картку або рискнути скреслити прізвище кандидата з цієї картки. Людям, звичайно, і думка не спадала до голови кидати картку із скресленим прізвищем. Багато теж знали, що хтось у бічній кімнаті сторожить і вирячується крізь дірку у виборчу камеру. Цю чинність, із волі представника партії, виконував місцевий активіст. А тому, що був він напідпитку, не надто секретно поводився за стіною. Навіть не втерпів, як якась бабуся, перелякана забула вкинути картку до урни, тоді цербер за дверима громовим голосом нагадав їй, щоб вернулася і зробила те, що їй належить.

На вибори мусіли всі йти. Були навіть спеціальні хури, що привозили до лопатинської школи хворих, здитиніліх старців, які мимо пояснювань, нічого не могли зрозуміти. Багато кому не хотілося йти на це "виборче гуляніє", але всі вже встигли зрозуміти, які б могли бути прикроці з такого приводу. Навіть неосвічений поліщук знов уже тоді, що його неприявність на виборах утотожнено б із саботажем, чи бойкотом виборчого закону. Тому то керівники, чи пак активісти, перерахувавши на другий день виборчі талончики могли з гордістю ствердити, що виборці віддали свої голоси на кандидата в 99%.

Задуматись отак про так званий совєтський "парламентаризм", то стає просто смішно, як могло це статися, щоб мільйони людей дозволили

собі бальшевицькій партії робити такі очевидні крутійства, переводити таку ось майже дитячу забаву, що називається в країні рад народоправством, найдемократичнішою формою виборів. Усім бо відомо, що ніякий народ не виставляє кандидатів до Верховних Рад, ніхто не сумнівається в тому, що з початком виборчої кампанії виставлений на тайній нараді кандидат буде неодмінно депутатом. Цілком правильно й логічно було б такого кандидата вже з проголошенням виборчої кампанії вважати за депутата. Коли ж мова про вибір кандидата, то тут уже спритні партійці (звичайно за директивами згори) враховують дві корисні для них можливості: перша — показати народові, що з його гущі вибирається людину до найвищого державного тіла, і друге: вислати до Найвищої Ради тупе людське сотворіння, що зможе тільки дивитися і слухати розумніших від себе та беззульно оплескувати. Дадуть такому дядькові гроші, вишлють його до Мінська чи до Москви, там заопікуються ним, заведуть за високі пороги "парляменту", посадять у фотелі і пояснять що має робити.

Я мав якраз нагоду говорити з такою "депутаткою" дорогичинської виборчої округи. Познайомився я з нею в потязі; вона саме верталася з сесії Найвищої Ради БССР, з Мінська. Була це неграмотна сільська тітка, простодушна, із спращуваними руками. Ущасливлено її бути депутатом за те, що вона перша вступила зі своїм чоловіком та дітьми в колгосп. У неї навіть не питали згоди, чи вона хоче бути кандидаткою, чи ні. Тільки представник Райкому партії повідомив її, що за неї будуть голосувати і що її чекає велика честь. Пояснив, що в Мінську є така Найвища Рада, що вона туди поїде, коли її покличуть і там довідається, що має робити. Не багато вона зрозуміла з пояснень представника партії, не свідома вона була й тепер, після сесії, що таке ця магічна Найвища Рада.

— А мене та інших мужиків із Полісся завели товариші до великого будинку, — пояснювала вона змуджено, думаючи либо про свою хату та про чоловіка й дітей. — Посадили у м'якому кріслі і я тихенько сиділа та слухала.

— А про що ж там говорили?

— А хіба ж я знаю? Потім усі підняли вгору руки, підняла і я. Потім нас завели до великого ресторану і добре нагодували. Я сиділа за столом і соромилася.

Ось такі то потрібні совєтській владі "народні депутати!" Коли б Найвища Рада до прикладу, ухваливала якийсь закон про масовий геноцид, такі депутати, звичайно, в своєму безграмотному отупінні підіймали б угору руки, не розуміючи за що голосують, що схвалюють. Вернувшись із сесії, ці народні депутати знов бралися за плуг у колгоспах, меткіших, звичайно, ангажували до стягування з селян контингентів, ще розумнішим доручалося читати доповіді написані вправною рукою агітатора

У БАРАНОВИЧАХ

Двомісячний педагогічний курс у барановицькому педінституті проминув для мене доволі пріємно. Публіка там була культурна, зустрівся я там теж із знайомими білорусинами з Вільна. І тут курсанти творили мішанину щодо їхньої національної приналежності. Багато було жидів, які після курсу мали зайняти місця по десятирічках, чимало теж було білорусинів із вищою середньою освітою. Були тут теж і поляки і трохи українців.

Коли група нас, учителів з Пінська, прибула до Баранович, то ми спершу зголосилися до управи педінституту. Там уже були списки учасників курсу і нас відразу ж спрямовано на квартири. Барановичі це миршаве містечко з дерев'яними переважно дімками. Перед війною відзначалося воно тим, що поляки побудували тут радіопересилальну станцію. Її завданням було вести пропаганду проти большевиків. Знавці відносин у СССР часто виступали тут перед мікрофонами із своїми цікавими, протибольшевицькими промовами. Мали доступ сюди і ті, яким удавалося втікти зі "сталінського раю".

З управи педінституту виришила наша п'ятнадцятичленна громадка на пошуки призначених нам квартир. Уже з адрес і прізвищ наших господарів ми знали, що будемо гостювати в жидівських домах. Годиться відмітити, що чомусь майже всіх курсантів розміщено по жидівських домах. Не знаю яка була цього причина. Чи управа курсу спеціально була зацікавлена жи-

дівськими помешканнями, чи може християнські domi не бажали приймати советських учителів.

Мені та ще двом курсантам була призначена кімната в жидівському домі за товаровою залізничною станцією. Це наше випадкове тричленне товариство, волею управи педінституту, мало там жити разом продовж двох місяців. Моїми співмешканцями були москаль Малік і жид Ціммерман. Москаль був із середньою освітою, жид із незакінченою вищою. Наша кімната була на пір'є, під стінами стояли три канапи, де ми мали спати.

Всі ми були в одному віці і тому швидко знайшли собі спільну мову. Ціммерман показався товариською людиною: мав у валізі чимало цигарок, якими охотно з нами ділився. Він не знав московської мови і я з ним говорив по-польському; москаль теж знав польську мову, але чомусь звертався до нас своєю рідною. Старенька господиня, жидівка, приготовила нам чаю і сказала: — Те все, що можу вам дати, симпатичні товариши.

Ми більше нічого від неї й не хотіли. Цілодenne харчування було нам запевнене в інституті. Вразило нас тільки з перших днів нашого перебування те, що ночами жахливо гули на залізничних роз'їздах советські льокомотиви. Отак як тільки зсуетені, вже повітря пронизує оглушливe гудіння. Я якось поспітав господиню, чому це так ревуть уночі льокомотиви. Вона покрутила тільки головою.

— Ой, гудуть, гудуть, товаришу педагог. Вони то так гудуть, що голова болить і серце стискається.

Не виявила своєї прихованої думки, хоч знала причину потворного гудіння советських машин. Та одного ранку, коли я вибиралася до інституту, побачив, що моя господиня пакувала до кошика харчі: з п'ять "кайзерок", кусок ковбаси, кусок печеної м'ясо, з пів тузеня яєць. Либо

вибиралася на ринок, здогадувався я. Але скоро мені було вже відоме це лагодження в дорогу. Коли я наблизився до залізничного переїзду, побачив багато жидівських жінок із кошками, в яких були харчі. А тут же, праворуч рампи стояв довжелезний ешелон із засланцями. У повітрі панувала спека і засланці, під наглядом конвоїрів, кинулися до поблизької помпи по воду. Жидівки тоді наблизилися до них і роздавали харчі. Вразив мене несамовитий факт, що це майже в сто відсотках були жиди. Не надумуючись я побіг до поблизької крамниці. За прилавком стояв жид, я в нього домагаюся бохонця хліба.

— Немає, товаришу. За дві години прийдіть.

— Мені потрібний хліб, мені потрібне і м'ясо, і все те, що можна їсти.

— Ну, навіщо ж вам так багато, товаришу?

— витягнув з цікавістю шию.

Я йому схвильовано пояснив, що для засланців.

Жид посміхнувся і вийняв десь із-під прилавка бохонець хліба та поклав на бляті.

— Ні м'яса, ні ковбаси не маю, але є в мене сир.

— Советський? — питав.

— Ні, тутешнього виробу.

Продав мені аж півтора кілограма. Я тоді беру це і біжу до переїзду. А там біля помпи аж роїться від засланців. Обличчя всіх семітські. Але помічаю трохи осторонь засланця середніх років. Із виду подобав на арійця. Думаю собі, що жиди подбають за своїх, а я мушу передати цій осамітненій людині хліб із сиром. Підходжу до нього і простягаю їстивне. Засланець із слізами в очах подякував мені по-польському. Я тоді питав, чи він поляк. Покрутив головою. Виявилось, що був теж жидом із Лодзі.

— Всі ми, пане, біженці з Польщі. Дали нам у пашпортах 11 параграф, спершу заборонено нам навіть жити в районових містах, ми тиняли-

ся по містечках і селах, а тепер нас зібрали і ви-
силають на Сибір. Коли б я знав, що таке зі
мною та моєю дружиною й дитиною буде, я за-
лишився б під Гітлером. У вагоні, на соломі сид-
ить моя дружина коло хворої дитини. Дякую
 вам, пане, дякую.

Його відштовхнув від мене енкаведист. У на-
яві такого факту, упередженість до жидів почала
в мене тануті. Недоля людська скрізь одна-
кова; чи жид, чи християнин, однаково відчуває
осоружність свого положення, однаково боліє
душою й тілом.

Я з прикрем душевним почуттям приглядався
засланцям, поки різкий свист начальника ешело-
ну не припинив метушні коло помпи. Їх усіх ен-
каведисти почали зганяти до вагонів. Незабаром
тяжкі двері позасувано, попереду з локомотиви
прорвався відомий уже мені гудок. Потяг рушив
у східному напрямі. Я вже потім докладніше
довідався, чому це так ночами пікерують на роз-
їздах потяги і трублять. Тут саме була головна
станція, де скупчувалися ешелони з засланцями
з усієї майже Західної Білорусі та північної Во-
ліні; тут сегреговано потяги і направлювано їх
на схід за призначенням. Уесь час мого перебу-
вання в Баравовичах, ночами псував мені нерви
гуркіт локомотивних коліс та безнастанне гу-
диння на станції.

У педінституті я сидів за лавкою разом із Цім-
мерманом. Він теж бачив усе те, що і я коло за-
лізничного переїзду. Був сумний, ніби ніч; не
говорив до мене цілий день, щойно ввечорі сказав:—Стільки безневинних жертв, стільки жертв!

І тут, подібно як і в Пінську, були ті ж самі
предмети навчання. Історію ВКП(б) викладав
зрусифікований поляк із Москви, Мрозовський.
Була це молода й гарна з виду людина. Не вда-
вався з курсантами в розмову, викладав матеріал
до такої міри монотонно, що треба було остан-
ками сил скупчуватись, щоб щось почути і не за-

снути. Як відомо, сама ж лектура, що міститься в книжці "Краткаво курса історії ВКП(б)", це просто вивершено нудна річ. Написана вона таким нудним стилем, так розлізло і нецікаво, що треба мати залишну волю, щоб її розчовпати. Довжелезні описи з'їздів партії, до нудот подібні одні до других, безконечні похвали Іосифу Віссаріоновичу, як те, що він сказав на тому чи такому з'їзді партії, як він організував червону армію, як він розгромив троцкістів. Можливо, що цю книжку можна було б написати цікавіше, коли б не "геніяльний письменницький талант наймудрішого вождя пролетаріату".

Тепер на курсі був ще окремий предмет вивчення філософії Маркса-Леніна-Сталіна. Цю дисципліну викладав жид Левін, професор ленінградського університету. Його лекції були цікавіші і він з присміністю вдавався в дискусію з курсантами. Та тепер не було охочих ставити сміливі запитання. У вільних хвилинах, я дозволив собі познайомитися з ним. Був середнього росту, бльондин, років під сорок. Коли йому доручено викладати в ленінградському університеті таку важливу для большевиків дисципліну, як марксизм-ленінізм, думаю собі, то це мусить бути неабияка фігура. У приватній розмові був він доволі симпатичний і уникав тем, у яких був спеціалістом. Якось я та ще двох курсантів, вибралися з ним до ресторану "політь і покушать". Зайняли ми столик поблизу подію, де грава оркестра. Професор Левін замовив пляшку горілки, наповнив чарки і піднявши свою вгору, сказав:

— За нашу дружбу, товариші.

Ми всі вихилили чарки. Я нарешті вперше мав нагоду побачити, як то потраплять пити підсочетські люди. Професор Левін пив горілку ніби воду. Після кожної чарки промовляв: — Ну й пече ж, каналія!

Коли вже горілка почала трохи затьмарювати йому голову, звернувся до мене притишено:

— Ну, а ти як, жонатий, чи холостяк?

— Холостяк, товаришу професоре.

— Атбрось возвелічання, маладой чєловєк, — злегка стукнув кулаком по бляті стола. — Називай мене Ароном Мойсеевичем. Ну і що ж, де маєш учити після курсу?

— У неповній середній школі. Директором мене удостоєно.

— Єрунда, маладой чєловєк, — знов стукнув кулаком по бляті стола. — Прямуй туди, де я вмостишся, зрозуміло? Зnidіш на селі, кажу тобі. У професори дряпайся!

— Ого, у професори! — знизав я плечима. — Закороткі мої ноги, а Ленінград далеко.

— А Ленінград далеко, ну да. Гей ішо бутилку!

Він уже на нікого не звертав уваги і сам собі наповнював чарку і пив. Коли вже випив свою мірку, осовіло дивився на нас і хотів підвистися, але не вдалося йому. Знов прилип до крісла. Тоді поглянув на нас і мимрикнув:

— Пашлі, таваріщи!

Ми його взяли під руки і вивели на вулицю. Була вже пізна година. Ми його майже тягли за собою на його помешкання. На другий день після лекції він посміхнувся до мене і сказав:

— Учора "здравово" хильнув я. Тепер голова болить.

Здавалося, що люди типу Левіна, мусіли б бути щасливими на високій науковій посаді, та комуністична система, витворивши задушливі обставини, змусила і його втікати від нормального життя і вдаватися до штучного забуття, заливаючи свою нудьгу й безвихіддя горілкою.

Між лекторами була ще одна незвичайна особистість — професор старовинної історії в московському університеті, на прізвище Шевченко. Середнього росту, трохи пузатенький, чорнобри-

вий і кароокий, років теж під сорок. Уже саме його прізвище й вигляд указували на те, що він українець. Я якось і поспітав, чи він, бува, не з України. Притакнув головою, хоч мова його була найчистіша московська. Викладав він старовинну історію сходу, Греції і Риму. Кожного дня появлявся в автодорії в пасистій сорочці з закасаними рукавами, на голові мав "таджікістанку", мицку, вишивану східними взорами. З обличчя йому ніколи не зникала якась загадкова посмішка. Може й не була це посмішка, була це якась таємницість з рисками філософського цинізму, чи може й чогось іншого, що наближало його обличчя чомусь до Будди. Отак сяде на катедрі і без найменших збочень, найменших спотикань, точно і прецизійно переповідає свій матеріал. Знати б тільки стенографію і все зафіксувати на папері, була б це лекція за лекцією, від спрэцизованих речень, по розділові знаки, — готовий книжковий текст. Я просто не виходив із дива, як так можна викладати матеріал, щоб він доходив до слухача в завершенні книжній досконалості. Починав він свої виклади точно тоді, коли прозвучав дзвінок, і кінчав рівно після сорока п'яти хвилин. Його лекції, звичайно, були базовані на клясовій боротьбі; кожна історична подія була зумовлена боротьбою поневолених кляс із рабовласниками. Та мене це не дивувало; знав я вже, що всі ділянки науки в СССР мусять обов'язково базуватися на марксистській ідеології. Натомість оголомшував мене його абсолютно досконалий під оглядом мови, стилю і сконденсованості, передаваний ним матеріал. Якось я рискнув погратулювати йому за його вмілість.

— Я, товаришу професоре, просто здивований вашою професійною досконалістю.

А він: — Как, нравітса вам?

— Звичайно, що подобається.

— Ну й добре, що подобається, — відповів мені цілком байдуже. Я думав, що поговорить зі

Слід ще згадати одного професора ленінградського університету, Каліновича, що викладав нам білоруську мову і літературу. Був це тридцятип'яти літній бльондин із кучерявим волоссям. З обличчя інтелігентний і милий. Всі ми глибоко співчували йому, бо був він навпів сліпий. Ходив чомусь без окулярів, але коли переступав поріг кляси, тремтячими руками шукав одвірків. Інколи дехто з нас підживив його до таблиці і він тоді почувався певніше, коли в його руці була крейда. Мову викладав він хаотично, часто не впізнавав написаного власною рукою на таблиці. Зате цікаво вмів давати лекції з білоруської літератури. Я вперше тоді мав нагоду познайомитися з визначними білоруськими поетами, як Янкою Купала, Якубом Коласом, Богдановичем. Ця його обізнаність у рідній літературі (він був білорусином і навіть поза лекціями не цурався білоруської мови) спонукала мене втягнути його в розмову. Він трохи неохоче відповідав мені, коли я згадав моого знайомого білоруського поета з Вільна Ільяшевича.

— Це буржуазний, мало талановитий поет, — відповів мені і потім почав хвалити другого поета, до речі, теж моого знайомого, Максіма Танка, якого я вже на вступі цієї книжки згадував.

— Максім Танк, це найбільший білоруський поет Західної Білорусі, — вів він. — У нього лірика витончена, насичена життєвою правдою (знов штандартний совєтський епітет! — майнуло мені), поема його про Нароч (озеро у Віленщині) це шедевр у білоруській літературі.

Я тоді натякнув, що Максіма Танка особисто знаю. Він утішився, але коли почув від мене, що улюблений його поет сидів у в'язниці за комунізм, чомусь спохмурунів. Можливо, що більше він був захоплений його талантом, аніж комунізмом. Я ще мав на думці згадати поетку Арсеньєву, якою західні білорусини захоплювалися, але мій співрозмовник вибачився й відійшов.

мною довше, але він вибачився і відійшов від мене.

Аж одного дня Ціммерман показав мені книжку, яку купив десь у книгарні. Був це підручник для вчителів, здається, під заголовком: "Методический падбор уроков по ізученні древніява востока, Гречії і Ріма". Я переглянув перші лекції і голосно засміявся. Були вони формою і змістом тотожні з тими, які вже всі ми чули від Шевченка. Для певності ми мали на лавці цей підручник під час чергової лекції нашого пузатенького лектора. Говорив він про завоювання гіксосами Єгипту. Уважно з Ціммерманом ловимо його слова, а очима вп'ялюємося в книжку. Цілковита тотожність слів із текстом лекції в книжці! Найменшої помилки, найменшого відхилення. Навіть голосом підмічає риски, протинки, знаки запиту і кличники. Яку ж мусів мати геніяльну пам'ять наш землячок, коли вивчив на пам'ять двісті сторінок книжки! Після нашого відкриття, я ще раз попробував нав'язати йому розмову. Поспітав, чи бува він не нащадок лінії нашого поета. Він рішуче заперечив. І тоді мені легше стало на серці.

Одного вечора я навіть перекидався думками з Ціммерманом відносно нашого відкриття. Коли Шевченко зміг вивчити на пам'ять стільки матеріалу, то напевно спроможний він дати щось і від себе, дати своє власне. Чому ж замість творчого викладача, став він просто лектором-рецитатором? Але тут напрошується непомильний висновок: це теж свого роду циркова комедія. В обставинах, у яких жив Шевченко, хотів він якоюсь мірою забезпечити себе. Зробив так, що переповідав написане і таким чином забезпечив себе від ідеологічних помилок та ухилів. Ніхто вже не матиме права причепитися до нього, ніхто не може робити йому закідів у ідеологічних помилках. Був опанцірений офіційним виданням, схваленим до друку Наркомом Освіти СССР.

НА ПОСАДІ ДИРЕКТОРА В СІШНІ

Щиро й зворушливо прощалися зі мною хлябовщани. Коли вже перед школою стояла хура, молодь і старші чекали на мене за хвірткою. Візничок поклав мої статки на драбиняк, я вийшов до людей, тоді музиканти почали грати прощально-го марша. Діти, учні, обліпили мене. Я взяв обох за руки і так ми всі гуртом подалися дорогою в напрямі Морозович, за якими дорога далі бігла до Пінська. Мені просто серце мліло від такого прощання. Я зінав, що в селі не маю ворогів, але навіть не припускав, щоб аж так тепло ставилися до мене люди. За Морозовичами я прощавсь із слізми в очах, потім хура самотня покотилася до Пінська. Крок за кроком я вже віддалявся від тих, яких любив і шанував, і які не були до мене байдужими. Що ж мене чекає в Сішні?

У Пінську я довго не затримався. В другій годині виrushив уже до нового свого місця праці. Про село Сішно я чув ще в дитинстві, було воно розташоване на північ від Піни, за залізницею, за півстанком Порохонськ. Сюди мої односельчани взимку вибралися навпросте по будівельне дерево, бо околиці Порохонська і Сішна були лісисті. Околиця ця теж не тішилася надто доброю славою; після першої світової війни в тутешніх лісах гніздилися бандити, що нападали на пройзіжих людей. Зінав я й те, що там жили лісовики-селяни відсталим життям, були неделікатні в поведінці.

Коли нарешті я опинився на порохонському півстанку, вразило мене те, що ніхто з Сішна не приїхав мені назустріч, хоч Логвинов улевняв ме-

Зустріч курсантів із совєтськими лекторами не була такою, якої всі ми прагнули. Хотілося нам якоїсь обопільної щирості, якоїсь простодушної товариськості, а тимчасом між нами витворилася бар'єра настороженості, що й проявлялося під час обміну думок. Щойно після докладнішого знайомства з ладом і відносинами людини до людини в СССР стало ясним, що всі лектори можливо і прагнули такої щирості в обопільних відносинах як і ми, але між нами й ними лягала тінь вусатого диктатора з його вирафінованою сексотерією й терором.

не, що Райвідділ повідомив сішенську сільраду про мій приїзд. Вибрався я тоді зі своєю валізою пішки. Дороги було тільки три кілометри і по пів годині я вже був на місці. Зголосився я, зрозуміло, до сільради, що містилася у великому будинку, на краю села. Застав я там ще молодого голову сільради, Юрка Дубину. Сидів за столом і щось писав невправною рукою. Я відрекомендувався. Він байдуже поглянув на мене і порадив мені йти до школи.

— А як же з приміщенням, з харчуванням, товаришу голово? — поспітав я.

— Ми вже то все устроїм, — відрубав навпів по-московському.

Я тоді знов вирушив із валізкою шукати школу. Була вона посередині села; от такий собі невеличкий будинок побілений із-зовні вапном. Застав я там учительку польку, Марію Панасяк, яку вже на московський лад кликали в селі Марією Владиславівною. Учителювала вона в цій школі ще перед війною. Крім неї був тут і вчитель Бабинич, житель із сусіднього села. Мав він учити першокласників. Із виду опецькуватий і підозрілий. Нахвалився потім, що був у Канаді і знає що і як діється в світі. Крім цього школа чекала ще на трьох учителів. Марія Владиславівна мала кімнату тут же побіч школи. Бабинич жив десь у селі. Коли я приїхав сюди, думав, що для мене є приділена кімната в школі. Та як тільки я оглянув її, швидко переконався, що не тільки немає тут приміщення для директора, але й не було відповідної канцелярії для вчителів. Від фронту мізерніла тісненька кімнатка, що мала правити за канцелярію. У школі було тільки три кляси, а за програмою неповних середніх шкіл, повинно було б бути сім кляс, не кажучи про вчительську автодорію, про кабінет для директора й інше. На коридорчику, перед клясою, стояв ослінчик а на ньому бляшане піржавлене й подіравлене коритце, що мало правити за вми-

валінок для школярів. Оглянув я все це і уявив собі, які матиму тут гаразди.

Завтра мало розпочатися навчання в школі, а я ще не маю ні кімнати, ні тих, що хотіли б мене харчувати. Уже день хилився до вечора, а з сільради ніхто не приходив. Тоді Марія Владиславівна запросила мене на підвечірок до себе. Вона уважно прислухалася моїй мові, стежила за моїми рухами й поведінкою та потім затинаючись поспитала, чи я тутешній, чи "звідти". Я її запевнив, що тутешній. Тоді вона посміхнулася і сказала.

— Ах, як я тішуся, що не прислали нам товариша. Чи можна вас називати "пане директоре"?

— Краще вже називайте так, як владі мило. Самі ж знаєте, що панів уже нема.

Ще раз посміхнулася.

— Мило мені буде працювати під вашим керівництвом. Уже мені набридли приїзжі хами.

Така раптовна довірливість насторожила мене. З першого погляду Марія Панасяк здалася мені кокеткою, легкого характеру. Хто зна, може хоче спровокувати. На цю сміливу репліку я нічого не відповів, натомість почав у неї радитися, як мені підшукати в селі квартиру.

— Це, звичайно, справа сільради, — вів я. — але можливо, що вони там дуже зайняті і не мають часу полагодити моїх справ.

— Голова сільради, товаришу директоре, — викривила при цьому губи, — голова сільради — хам першої марки. Від нього нічого доброго не можна сподіватися. Та я ось піду з вами до одного господаря, в якого мешкала за добрих часів. Він напевно дастъ вам кімнату, а може будете там і харчуватись.

Сказавши це, ми й вибралися до того господаря. Дядько сорока років вештався по хаті босоніж і зустрів нас насуплено. Марія Владиславівна відразу ж приступила до речі. Дядько не мор-

гнувши, трохи потуривші голову, вислухав її і відрубав.

— А скільки мені товариш директор дастъ за місяць?

— З харчуванням 180 карбованців. Більше не зможу.

— Гм, трохи замало. Та якось воно буде. А ви, товаришу, любите гриби їсти?

— Дуже вони мені смакують, предобрий чоловіче.

— Ну, то мій Олесько збиратиме гриби в лісі, а стара варитиме вам суп.

Вернувшись до школи, я подякував учительці і забравши валізку перенісся до своєї кімнати. Як на Сішно була вона чиста з помальованою на червоно підлогою. За час моєї короткої прив'язності господиня вже встигла покласти на ліжко солом'яний матрац, заслала його саморобним простирадлом, прикрила це теж саморобною вовниною ковдрою. Я розпакував свої "манатки". І якраз, коли господиня почала кликати мене на вечірю, з галасом відчинилися двері і переді мною з'явився юнак двадцяти років. Кашкет на голові "на бакер", дашок задертий угору, костюм совєтського матеріялу і крою.

— Ви директор? — потрусив головою.

— Що вам треба?

— Ось "направленіє на роботу". Русску мову маю викладати в школі.

Я прочитав це "направленіє" і подав новому вчителеві руку.

— Дуже добре, що ви приїхали, товаришу. Завтра приступаємо до роботи. А тепер ідіть до сільради, хай вас тут улаштують.

— Це ваша повинність,—здиркувато відрубав мені. — Я не приїхав до сільради на працю, я приїхав до школи.

— Ах так, — злегка червонію на обличчі. — Сядьте но на хвилину, товаришу. Бачите, я щойно сьогодні приїхав теж сюди на роботу і нікого

тут не знаю. Посидьте хвилину, а потім ми під демо вдвох до сільради. Вони напевно знайдуть вам квартиру.

Ще не вкосякав я юнака, що відрекомендувався як Борис Алчєєв, як знов із грюкотом відчи-нилися двері. Поріг переступили дві дівчини, з виду новоприбулі. Одна молоденька жидівка із Гомеля, Ліза Шварцбавм, і друга білорусинка, Любка Бартошевич з-під Мінська. Подібно як і Борис Алчєєв домагаються в мене того, що я осягнув недавно завдяки Марії Владиславівні. Звичайно, як мога найзичливіше я заспокоїв їх і замість вечеряти, подався з усіма до сільради.

Юрко Дубина по давньому сидів за столом, викривляв жахливо губи і щось дряпав пером по папері. Робив із себе важного й недоступного. Удорозі до сільради я намагався якнайдружніше говорити з Борисом Алчєєвом; я знов, — щоб утриматись на поверхні, перш за все треба за всяку ціну з'єднати ці розбрикані молоді вдачі. Уже перед сільрадою я помітив, що Борис зм'як до мене. Я використав цю хвилеву прихильність і рішив "напустити" цього неповздержливого юнака на зарозумілого Дубину. Тож, коли ми прочинили двері сільради, я Борисові шепнув:

— Он, за столом голова сільради.

Наша приявність була наче б не помічена Дубиною. Стovбичив за столом, викривляв губи і щось писав. Тоді Борис Алчєєв висунувся наперед і різко перервавтишу.

— Ей, гражданін, ти будеш голова сільради?

Дубина ображено підстрибнув за столом.

— Сліпой, что лі? Не відіш, что прішлі к тебе советскіе служащи?

Здавалося, що голова спалахне вогнем злоби, та так не сталося. З пишного і недоступного, перетворився він у раба. Подригував плечима, милько посміхався і негайно ж узявся полагоджувати справу помешкань для Бориса і двох учительок. Він, либонь, уже знов з листа Логвінова,

що я місцевий, тому мене наче б не добачав, зате перед Борисом згинався в дугу і плів йому масу "любезностей". Аж дивно мені було, як то швидко, за допомогою молодого большевика, вдалося розв'язати цю проблему, що мене, правду кажучи, не мало лякала.

Того ж вечора я сидів із Марією Владиславівною до півночі й розглядав за клясами списки учнів. Треба ствердити, що шкільні папери полька довела до цілковитого порядку. Учні в евіденційних книгах були посегреговані на новий шкільний рік. Було їх двісті п'ятдесяти, із чого на п'яту клясу припадало тільки тридцять. У наступному шкільному році мала утворитися шоста, а ще в наступному сьома кляса. Згідно з волею Райвідділу я мав викладати п'ятиклясникам старовинну історію й історію літератури ССР. Для мене припадало на тиждень двадцять годин-лекцій, за що мені призначено 250 карбозанців на місяць і окремо 250 за директорство.

Через тісноту у шкільному будинку, навчання мало відбуватися на дві зміни. На другий день заройлося у школі. Селянські діти прибували в саморобних свитках, у ликових постоликах, деякі й босоніж. Усе це горнулося до шкільних порогів. Марія Владиславівна знала кожного учня із старших кляс. Показалося теж, що вона найкраще вив'язувалася в вищих клясах, де вчила аритметику і в п'ятій німецьку мову. Не погано теж справлявся Борис та Люба. Натомість найбільше було мороки з Лізою Шварцбавм. Було це кволеньке дівчатко, заледве минуло її шістнадцять років, із виду ж подобала на чотирнадцятирілітку. Діти чомусь не хотіли її слухати і в голос сміялися з її картавлення. Як, до прикладу, якийсь лобуряка не хотів її слухати, вона з веселком накидалася на нього, коли ж це не помогало, тоді плакала в голос і скаржилася переді мною, що в школі панує антисемітизм. Я її заціккував, доказував, що діти ще замалі, щоб

могли мати якусь ненависть до жидів. Якось почув це Борис і відразу ж оповівся по моєму боці.

— Ну, Лізочко, менше б ти побекувала і кричала, тоді все було б на своєму місці.

Це була для мене велика підтримка, цінив я її більше, ані ж би мав такого прибічника з тушецьких. Ці непорозуміння, проте, чомусь падали на мою відповідальність. Знало про цей "антисемітизм" майже все село і з цього приводу почалося шептане і цілком необґрунтоване цъкування проти мене. Ініціатором цієї затій, звичайно, був голова сільради. Якось він наслав на мене одного дядька, якого син учився в школі. Пригадую, за злу поведінку я одного разу випросив його хлопця з класи. Обурений батько почав безглаздо нападати на мене, що я, мовляв, не по-советському вчу дітей, що я те й те погано роблю. Мені цього було по вуха, і я небажаного гостя випросив зі школи. На другий же день, при візитaciї шкіл у районі, завітав до моєї школи Логвінов. Я йому представив справу і "антисемітизму", і претенсії дядька. Логвінов посміхнувся і порадив мені не звертати на це уваги.

— А непрошених гостей гони зі школи, — твердо наголосив він.

Потім виявив ціль свого прибуття. Доручив мені зорганізувати в школі "червоний куток", зорганізувати гурток шахістів, "самодіяльний гурток"; доручив створити позашкільний гурток вивчення історії ВКП(б) для вчителів. Підкреслив теж, що вчителі, а в першу чергу директор школи не повинні бути байдужими до громадських справ. А це значило, що і я, і мої вчителі, мусіли бути приявними на мітінгах, які з кілька разів на тиждень відвувалися в селі вечорами; це теж мало значити, що ми, вчителі, мусіли тісно співпрацювати з сільрадою і їй помогати. Отже, як треба, то й виповнювати урядові анкети, як треба, то й умовляти селян, щоб здавали державі контингенти. І за все це я мав відпові-

дати. Я тільки притакував, а волосся на голові з жаху почало їжачитись. Чого доброго, незабаром зажадають у мене "бдітельності", тобто співпраці з поліційними органами.

— Дякую вам, товаришу завідуючий за цінні вказівки, — намагаюся обласкати свого зверхника. — Справді, перед школою розгортається широкий шлях для діяльності. Та покищо ми всі тут дуже обтяжені. Бо школа щойно вступила в перший період своєї праці, вчителі ще не дозвели до відповідного рівня своїх клас, вечорами опрацьовують конспекти, дають навіть коропетиці для відсталих учнів. Коли тепер я їх навантажу громадською працею, не зможуть вив'язатись із своїх фахових завдань. Може пізніше, коли ми міцніше почуватимемося в школі.

Нашу розмову перервала Марія Владиславівна. Вона безцеремонно сіла напроти Логвінова і жартівливим тоном почала:

— А ви, товаришу завідуючий, не "терзайте" нашого директора, він і так недосипляє від праці. Як тільки я побачила крізь вікно ваше авто, відразу ж подумала, що Васілій Ніколаєвіч приїхав із новими інструкціями.

Кокетливо поглядала на гостя, двозначно посміхалася, показуючи доволі гарні зуби. З цієї "легкої" розмови я зрозумів, що мій зверхник напевно вже встиг близче познайомитися з Марією Владиславівною. Зникла в нього й офіційна повага, почав теж скалити зуби до польки, потім дискретно моргнувши до мене вона повела начальника до своєї кімнати на перекуску. Приготовила, напевно, щось смачне на піднебіння для Логвінова, може ще й горілку. І справді, по двох годинах, мій зверхник заглянув до школи і щиро попрощаючись зі мною, потиснув теж руку Марії Владиславівни і швидко від'їхав "зісом" із села.

— Пане Теодоже, я юж з німі потрафен даваць собе раден. Таке бидле сен накармі, напої

і втеди м'янкі стає ніби вата, — заговорила до мене по-польському. — Кого я вже тут не мала: і секретарів Райкуму партії, Обкуму партії, інспекторів, енкаведистів, різних главуправителів лісу. Все те хоче наказувати, повчати, навіть лякати, але як побачить на столі налесника, кусок ковбаси і чарку горілки, тоді щойно стає нормальнюю людиною.

Та після цієї розмови навістила мене цілком неочікувано халепа. Якось вдерся до школи миршавий чоловічик у білому халаті, пройшовся по коридорі, покрутив носом і до мене з претенсіями.

— Я лікар з Облісполкуму, — набундючено відрекомендувався мені. — Чому це так, товариш директоре, що у вас нема ні бачка з теплою водою, ні відповідного вмивальника? Де ж, питано, діти миють собі руки? У Советському Союзі гігієна це священий обов'язок кожного директора школи. А у вас тут що діється? Якщо до тижня ви не поставите на коридорі вмивальника, і якщо по клясах не буде плювачок, тоді на вас чекатиме суд. Панятна?

"ЗАГОТОВКА" УМИВАЛЬНИКА

Погрози лікаря з Облісполкуму прикрим маревом лягли на мою душу. Отак знечев'я вдерся до школи, наробив руху, налякав, погрозив і зник. Можливо, що за невідповідний стан гігієни в школі можуть мене потягти до судової відповідальності. До речі, хіба ж страшний суд у Сочетах? І чи там існує нормальний суд? Отак візьмуть людину і втоплять. І замість думати тепер про суд, я побивався думками над чимсь іншим, істотнішим. Не сумнівався я вже, що щось довкола мене дістється, хтось веде кретячу роботу. Отак, здавалося б незначна дрібниця, нагло виростала до загрозливих розмірів. Якщо я не зліквідую цю дрібницю, спричинить вона більше інших претекстів і закидів у мій бік.

Я тепер знов, що директорові школи не загрожує закон про "прогули", якщо він їде до міста в шкільних справах. Тож узяв я Бориса і пішли ми до сільради по гроші для шкільних потреб. Борис для мене тепер був свого роду "тараном", пробоскою силою, коли я мав справу в сільраді. Він якось дуже легко потрапив "підходити" до Дубини.

Звичайно, голову сільради, як іншим разом застали ми за столом. Я зажадав п'ятсот карбованців на школу і приобіцяв до тижня дати точний рахунок, на що ці гроші спotreбується.

— Еге ж, п'ятсот карбованців, — насупився Дубина. — Державні гроші не на те, щоб їх розбазарювати.

— Ей ти! — раптом піднесено озвався Борис.

— Я бачу, що ти ще не знаєшsovетських порядків. Слово розбазарювати, значить — красти. А хто ж тебе уповажлив приписувати розбазарювання грошей дирекції школи, коли ти ще їй нічого не дав. Ти, братець, "м'едленнє со своїм язиком!"

Дубині ніби щось заткало горло. Гикув спантеличено і почав виписувати чек на 500 карбованців. Тоді Борис його стримав.

— Ні, ти "налічієм давай деньги" (тобто — готівкою), товариш директор не матиме часу ставити в чергу перед банком у Пінську. — Дубина тоді відложив чека і звелів касіерові видати гроші за посвідкою.

Того ж дня я поручив Борисові заступство, а сам мерщій вибрався до Пінська. Мав я список потрібних речей для школи. Три відра, один бачок на теплу воду й один на холодну, коритце-вмивальник, шість плювачок, дві дошки до першої і третьої кляс. Усе це мав я купити в державних кооперативах. Я знов, що головний магазин містився на Береській, туди я й подався. За прилавком стояла якась жінка, я їй і подав список речей, що мені потрібні. Переглянула цей список і байдуже вернула його мені.

— Плювачки можемо вам продати, але більше нічого не маємо.

Я тоді домагаюся побачитись із "главзаведующим".

— Товариш "главзаведуючий" скаже вам те, що ви від мене почули.

Я не поступаюся і твердо домагаюся свого. Тоді "офіціантка" звеліла якомусь підліткові донести моє домагання "главзаведующему". По десяти хвилинах з'явився він за прилавком. Був це жид із манюнькими вусиками під огіркуватим носом.

— Ну, чо желаєте, граждані?

Я знов простягаю руку із списком потрібних мені речей. Переглянув і:

— За місяць прийдіть!

За місяць! Ось яка каталася. А за тиждень напевно приїде до школи лікар з Облісполкуму. Та я не виявляю "главзваведующому" складності свого положення і прошу в нього посвідки про те, що речі, які мені потрібні, зможу дістати щойно за місяць.

— Ну, навіщо вам посвідка? — відразу ж насторожився. — Ми в таких випадках нікому не даємо посвідок. Сказано за місяць і вистачить цього для вас.

Замість вийти з кооперативи, я сів на стільчику, під прилавком.

— Посвідку ви мусите дати і це ваш обов'язок. Якщо ж відмовляєтесь від свого обов'язку, негайно буду дзвонити до Райвідділу.

Помічаю, моя погроза не була порожнім звуком. "Главзваведующий" зашарився, знизав плечима і:

— Ну, чого ви оце сердитесь, товаришу. Бачите ж, що не маємо того, що вам потрібне. За місяць напевно прийдуть із Гомля прерізні речі для домашнього вжитку.

— Я в останнє вас питань, — даєте посвідку, чи ні?

— Ну, звичайно, що дам. Почекайте хвилину, машиністка тільки напише і я вам принесу.

Подався до бюра з моїм списком і щойно по годині вернувся з посвідкою. Я тоді вирушив на пошуки до інших кооператив. Ця сама історія — нема того, що мені потрібне. Знов "приступаю до бою" за посвідку. Ті ж самі труднощі що й на Береській, але тверде мое домагання з погрозами роблять своє. Під вечір я вже мав аж шість посвідок із щістьма тільки плювачками. А вийти з цього прикрого положення мушу. Тоді заплентався я на вулицю Переця, до старого бляхаря-жида. Йому ще не знаціоналізовано "інтересу" і він щось там майстрував на варстаті, постукуючи дерев'яним молотком. Показую йому

свій список і питаю, чи він зможе виконати замовлення до трьох днів. Радо погодився.

— Тільки ж, товаришу, тепер бляха дуже дорога, — шкрабається пальцем у висок.

— Скільки це все буде коштувати?

— Бачок на воду 250, два бачки 500 карбованців, коритце 200 карбованців, кожне відро по 25 карбованців, а три 75, поливачка 30 карбованців. Усе разом коштуватиме вас 830 карбованців. Що ж до шкільніх таблиць, то раджу вам звернутися до мого приятеля столяра, що живе на Лагишинській вулиці. Він має дикту і чорну фарбу.

Дав я бляхареві завдаток триста карбованців і потім подався на Лагишинську вулицю. Столляр погодився зробити мені дві таблиці за триста карбованців. Отже все разом, не рахуючи плювачок, коштуватиме мене тисячу сто тридцять карбованців. Плювачки коштували мене п'ятнадцять карбованців. Отже треба буде зайнкасувати в сільраді ще 645 карбованців. Боюся, що така сума викличе авантuru, але вся моя надія в Борисові Алчесеву.

Коли отак полагодив я свої справи, з невиразними почуттями вернувся до Сішна. "Фасування" додаткової суми в сільраді відбулося без пригод, Борис Алчесев знаменито допоміг мені справитися з Дубиною. Тож на третій день під вечір я привіз до школи нові статки і вони зайняли свої місця на коридорчику і по клясах. Відразу ж зобов'язав я шкільнного сторожка, щоб кожного ранку наповнював одного бачка гарячою водою, а другого холодною. Не надто сподобалось це старому Миронові Ющі, колишньому царському піхотинцеві, що служив десь у Саратові. Пам'ятаючи давні часи, він залюбки говорив по-московському, жахливо перемішуючи свою мову українськими словами.

— А ви, товаришу, та в начальства "виходатуйте" для мене більше "жалованіє". Бо то ки-

п'ятити воду та носити її від мосії хати до школи не жарт, — слушно домагався своїх праз.

В обіцяному реченці зголосився в школі лікар з Облісполкому. Заклавши руки за спину, микував по клясах, довше зупинився на коридорчику, приглядався уважно вмивальникові й одобрююче кивав головою. Марія Владиславівна було хотіла його запросити на "чашку чаю", щоб "укоськати" ще одного начальника, але він вибачився якоюсь пильною справою в Порохонську. Здавалося, що тепер усе буде гаразд. Трохи мене турбували інструкції Логівінова, але Марія Владиславівна запевнила, що нема потреби цим перейматися, вона вже особисто "полагодить цю справу з завідуючим Райвідділом".

Та лихо не спало. Знов завитало воно до школи в особі фінансового контролера з Облісполкому. Вигляд його не міг мене потішити. Коротконосий, пикатий, сверлив мене маленькими очками крізь рогові окуляри. Недоброзичливість занадто яскраво вибивалася з його подоби, щоб не міг я не здогадатись, у кого він перед школою гостював, із ким говорив. Хамуватий Дубина напевно вже показав йому дві посвідки на гроші підписані моєю рукою. То теж без обиняків заjadав у мене книгу шкільних витрат. Я поклав перед ним зошит із рубриками. Розгорнув сторінку, водив по ній очима, потім брови його нагло стягнулися, вдарив пучкою ральця по верхній позиції і вишкірився до мене ніби злющий бульдог.

— Як, відро 25 карбованців? Три відра 75 карбованців? Це звичайне злодійство державного гроша! — Липнув віямі, пронизливо вліплоючись очима в мої очі. — Чи вам відомо, що за встановленою ціною відро має коштувати тільки п'ять карбованців? Замість п'ятнадцяти карбованців ви витратили аж сімдесят п'ять!

Знов уп'ялився в рубрики і:

— Що, бачок на воду 250 карбованців? А дер-

жавна ціна — сімнадцять карбованців. Та ж ми тебе, міленької, прямим сообщенісм у тюрму пасадім! Понял?

У своїй люті, либонь, тішився, що викрив "ворога соціалістичної держави". Я як мага спокійно поглядав на нього і коли він на хвилину замовк, поспітав, чи можу говорити. До речі, я й не чекав на його дозвіл і почав зухвало кричати, що він не має права ображати советського чесного служащого, що як контролер, мусить спершу переглянути всі документи і щойно тоді обвинувачувати. Вирячувався на мене трохи ошелешено. Тоді я поспітав, де звичайно купуються такі речі, за які він мене обвинувачує.

— У советських державних кооперативах! — галасливо відповів мені. Тоді я поклав перед ним усі посвідки з кооператив.

— Ну і що ж тепер? Хіба ж я винен, що в кооперативах нема потрібних статків для школи? А лікар з Облісполку дав мені реченець і я мусів навести порядок у школі! — кричав я без пам'яті.

— Де ти купив усе це! — "тикнув" мене нагально і злобно.

— Не купив, а зробив мені кустарник, у Пінську зробив! — намагаюся перекричати.

— Рахунок, міленької, рахунок! — покивав пальцями з долонею догори.

Я йому поклав заздалегідь приготований рахунок бляхара з вулиці Перея.

— Ах, чорт пабері! — по хвилині відложив рахунок. — Ну, такі то справи.

Задумався; видно було, що "температура його гарячки" швидко опадала.

— Ну, от і бачите, товариш контролер, — тоно покривденого говорю до нього. — Отак відвідує школу лікар з Відділу гігієни й супільного здоров'я при Облісполкомі в Пінську, оглядає школу і жахається і грозить. Мовляв, як за тиждень не буде вмивальника, потягнуть мене

до суду; грозив тюromoю. А я що міг, те й зробив. До речі, я інакше не міг зробити. Ну, а тепер скажіть, що ви зробили б на моєму місці? Може відкладали б справу, щоб потім мати неприємність? І, зрештою, чи може відкладати будьяку справу советський громадянин? Он на вчительській конференції секретар Обкому партії сказав: "Как уж бальшевік взялса за какую небудь работу, должен довести ейо да канца". І правильно говорив секретар Обкому: як щось треба довести до ладу, то ніщо не може стояти на перешкоді советській людині виконати доручене їй завдання. Тож і товариш Ленін сказав: "Каждая цель аправдиваєт средства".

Підмастив я цю репліку цитатами на те, щоб надати їй ваговитості "советської правди і пролетарської гостроти". До речі, я вже до деякої міри "набив собі руку" в нових обставинах, за своїх чимало штандартних епітетів, що мені, в силу потреби, завжди ставали в пригоді.

— Ну, а тепер скажіть, товаришу контролер, що ви зробили б на моєму місці? — натискаю далі.

Подивився на мене вже лагідніше, кивнув головою.

— Да, наверно, то же что і ти.

НОВІ ТУРБОТИ

Як відомо, гриби та ще й правдивки чи пак боровики, це неабиякі ласощі на піднебіння. Та кожна смаковинка перестає бути нею, якщо її щодня двічі подається на стіл. Коли я договорювався із своїм господарем про кімнату й харчування, я навіть утішився, що годуватимуть мене грибами. Мій господар, середніх років дядя, трохи косоокий і хитруватий, сказав мені тоді, що його син Олесько збиратиме в лісі гриби, а його жінка варитиме з них юшку. Слова ті, здавалося, мали цілком нормальнє значення; був якраз грибовий сезон, за моїм уявленням, гриби мали бути додатком до різних страв. Дотого ж я люблю гриби і мене така пропозиція дуже втішила. Та, як виявилось, мої господарі не мали на думці робити з грибів додаток до нормальних різноманітних страв — а призначили їх як головну й виключну поживу на мій стіл. Кожної обідньої години та ввечорі, дяді жінка приносила до моєї кімнати миску грибової юшки, ставила на столі і нечутно виходила за двері. Спершу ця юшка мені смакувала, але потім почало мене нудити від неї. На обід — гриби, на вечерю — гриби; коли я вертався зі школи додому, то ще здалеку чув їхній запах. Потім мої ніздрі вже не реагували на "пахощі поліських борів", зате Марія Владиславівна якось пожартувала, що "від мене душком боровиків". Із прикрістю помітив я теж, що моя господиня старанно сушить на сонці нанизані на шнурок голівки правдивок і потім ховає десь у коморі. Це значило, що робила запаси аж до наступної осени. Витримав я на цьому "грибо-харчувальному фронті" з чотири тижні, а тоді постановив поговорити з господо-

рем. Я власне ще раніше мав намір із ним говорити у справі його сина Олеська, який чомусь щодня на дві, а то й на три години спізнявся до школи. У селі всі вже знали причину цього спізнювання. Хлопець свавільнив і голосно заявляв, чи пак чванився, що він узагалі до школи може не ходити, бо мусить збирати гриби в лісі для директора. У сторонніх людей напевно поставало враження, що начебто це я звільнив зі школи хлопця для своїх забаганок. Не сумнівався я теж, що мій "приятель", Юрко Дубина, напевно вже знає про це і можливо, якщо не зробив, то напевно зробить донос до Райвідділу Освіти.

Запросив я господаря до своєї кімнати і як мога лагідним тоном почав.

— Що ж поробляв ваш хлопець сьогодні вранці?

— Та, на світанку вибрався онде до лісу, а потім, відомо, до школи. Он уже за тиждень буде по правдивках, а як похолоднішає, ходитиме на підпеньки.

— Чи відвідувала вас учителька Люба Бартовіч?

— Та що ж, була та й пішла. Кожний має своє діло.

— Це правда, що кожний має своє діло. Та тут не конче її діло, тут справа вашого сина, ну і ваша, не забудьте, і ваша справа. Учителька Бартовіч уже тричі скаржилася мені, що ви чомусь не хочете пускати хлопця до школи. Дві три години спізнення і то кожного дня... Чи знаєте, що це значить? Хлопець напевно не перейде до наступної класи, а ви можете мати великі неприємності. Советська влада суворо карає батьків за такі речі.

Пошкрабався по потилиці.

— Як он сніг появиться, тоді вже й кінець підпенькам. А зимою він надолужить утрачений час, він у мене недурний.

— Ні, громадянине, так не буде. — підвищую тон. — Я особисто відповідаю за цілу школу, за всіх учнів і за вашого сина теж. Наколи ви вірратиметься і не пускатимете Олеська до школи, тоді я мушу написати в цій справі до вищого начальства. Є шкільний закон і з нього не вільно виломлюватися.

— Га, он воно до чого йде! — зашарився дядя. — А що ж ми тоді поставимо вам на стіл?

— Як то на стіл? — здивовано вирячуюся на нього.

— Та воно й питают вас — що його поставити вам на стіл?

— Що зможете, тільки не гриби! Чоловіче добрий, у мене вже щодня бурчить шлунок від ваших грибів! Скажіть жінці, хай на відміну щось інше зварить.

Розвів отетеріло руки і:

— Га, то я з нею пораджуся.

Того ж дня, увечорі, замість дати мені вечерию, господиня заявила, що не зможе мене харчувати.

— Вам онде панські страви потрібні, а ми їх не маємо. — сіпаво дотинала. — Курку, онде, лечену, чи гуся, чи качку, а в нас та капуста кисла, та буряки кислі, та огірки солені, та картопля.

— Чи ви уявляєте, господине, як багато я вам плачу за харчування? — із сумом поглядаю в сірі невеличкі очі. — Сто вісімдесят карбованців!

А потайно думаю, як то все змінилося. Ще рік тому ця жінка напевно босоніж носила до Пінська десяток яєць, щоб уторгувати за них п'ятдесят грошей. Туди двадцять п'ять кілометрів і назад стільки ж, щоб уторгувати п'ятдесят грошей! Тепер їй мало сто вісімдесят карбованців! Пильно вдивляюся в сірі очі і дивуюся, як то швидко большевики відзвичайлі цю жінку від грошей.

— А що ж мені з цих рублів, — ніби відгада-

ла мої думки. — Що ж за них купиш? Навіть гасу для лямпи не можна купити в кооперативі. Онде лучиною на припічку вечорами світимо. Та їй що ж я вам інше подам на стіл, коли сама нічого не маю, Онде кормили кабанчика під Різдво, та забрали за м'ясоставку. Яєць теж не маю, бо в мене тільки три курки, а восени вони не несуться. Сала на омасту теж не маю. Є дві корівчини, одна тільки, а від другої молоко мусимо здавати до молочарні. Наш дорогий Йосип Сталін напевно не знає, як онде кривдять нас нижчі начальники.

У сірих очах з'явилися слізози, говорила щиро й досадливо. Ось як швидко оголили селян "визволителі!" Напевно в такому ось стані пereбують мої рідні: хворий батько і мої сестри — Ольга й Надя. У наріканнях моєї господині чую наче розплачливі голоси моїх сестер, моїх односільчан, цілої Західної України. Справді, що варті гроші, коли за них не можна купити необхідних речей для домашнього вжитку? Червінці з подобою Леніна — гарні тільки папірці, та й крапка. Графіка на них досконала, хоч стіни декоруй, але в обігу не мають вартості правдивих, нормальних грошей. "Гасу не можна купити..." Чому я не задумався ще раніше над цим; тож нераз бачив я жевріочу лучину на припічку господарської кухні. І пригадалось мені: коли я ще був дитиною, вісімдесятлітні бабусі в моєму рідному селі розповідали своїм унукам, як то колись, колись освітлювано хати лучиною — сухим смолистим корінням хвої. Древністю вісімдесятліття від твої доби. А ось тепер, "най прогресивніша" советська влада, з ленінським гаслом "Через електризацію до комунізму!", після одного тільки року панування, довела поліщуків до того, що мусять освітлювати хати лучиною! Абсурдна розбіжність словесної пропаганди з дійсністю! Правда, інколи привожено до сішенської кооперативи гас, але його ледве вистачало для сіль-

ради та школи; селянами ніхто не турбувався. І хіба тільки гас? Отак працюючи в канцелярії, доводиться часто чути тупіт ніг за школою. Вигляну тоді крізь вікно, а по вулиці розсипною біжать кудись жінки, біжать на майданчик, де міститься кооператива. Перед її дверима близькавкою формується черга. Це значило, що з "бази" привезли советський "сітец" — предешеву "хлопчачо-бумажну" тканину. Та того "сітцу" жахливо мало: скористає з нього дві-три жінки, решта мусить з нічим вертатися додому.

Пів року тому агітатори в поліських селах помпезно заявляли, що вже настав кінець ликом постолам на Поліссі. "Незабаром ми ваші кооперативи завалимо чобітими й черевиками, повстяними валянками", галасували вони. Тому, що мали гнучкі язики й уміли гарно брехати, їм напочатку вірили. Але потім уже гарні слова не переконували селян. Тому то ніхто в Сішні і не здивувався, коли одного дня чотири хури привезли з "бази" три тисячі верчиків лозового ліка. Один верчик, одна пара постолів. Обіцяли шкіряне взуття — привезли лико! Замість лютитись, дядьки реготали. Он, мовляв, до чого додумалась власть! Такого й панська Польща не потрапила робити. Якраз іще навесні, коли саме агітатори обіцяли шкіряне взуття, відбувалася десь там над Прип'яттю, в густих лозах "заготовка" ліка. Тому, що в СССР усе робиться за пляном, цього разу мав він дві паралелі: одна — витворювання обіцянок устами агітаторів, що на простій мові значить — фікція; друга паралеля — це дійсне виконування пляну: давати населенню не те, що воно хоче і потребує, а наділити його тим, на що спроможна партія й уряд. Це дуже корисний промисел для державних пляновиків. Десь там над Прип'яттю за півдармо селяни заготовили кілька вагонів ліка для держави, а держава продавала цей товар тим же селянам; продавала, звичайно, по визначених нею

цінах. Прибуток для держпляновиків із такої комбінації був цілком непоганий.

Саме нотую ці факти тому, щоб зупинитися на особливій проблемі, яка має велике значення в СССР. Це проблема брехні. Як відомо, як довго існує людський рід, так довго в ньому були і є брехуни. Це особливі людські вдачі, які завжди податні говорити неправду. Одні народи мають їх більше, другі менше. Проте в усіх історичних часах людські спільноти завжди поборювали це первородне зло, що бере свій початок ще від вужа прабабки Єви. Не секрет, що цього "брехунського добра" завжди мали найбільше москалі. Про те свідчать різні московські перекази, легенди, пісні. Та все ж, навіть за царату, брехунство вважалося за зло. Упродовж історії людства ніде й ніколи цієї психологічної пошести не узаконювано. Треба було щойно прийти до влади большевикам, щоб під маскою "правди" та так званої "аткритой russкой душі", узаконити брехню. Психологічна риса московських "блатних", кримінальних злочинців, різних хуліганів, безпритульних волоцюг, босяків — стала власністю державних мужів, державних пляновиків, партійних достойників. Кожному відомо, що в СССР брешуть члени політб'юра з Хрущевом на чолі, як раніше брехали на чолі зі Сталіном, брешуть дипломати, брешуть військові командири, брешуть університетські професори й учителі середніх та нижчих шкіл; брешуть голови колгоспів, бригадири і ті, які під їхньою зверхністю. Одні брешуть, щоб добре жити, другі, щоб полегшити своє життя, чи викрутитися від напастей. Ця московська пошесть розповзається по всіх народах СССР і робить у людських одиницях моральне спустошення. Навіть такий симпатичний Стьопа, гомельський студент, за обов'язуючою державною лінією впевняв мене, що в них "магазини переповнені товарами". З одного боку дораджував мені купити пальто, з другого

боку мусів цей натяк щирості замаскувати офіційною брехнею. Борис Алчєєв, що так підтримав мене в сільраді, прибув до Сішна в старенькому дешевому костюмі, але це йому не перешкоджало хвалитися, що він у дома залишив аж чотири "високоякісні" костюми. Не цуравлялася брехні і Люба Бартошевич. Вона теж хвалилася, що залишила дома вовняне пальто і п'ять пар черевиків із високими зап'ятками. Один червоноармієць ще у Вільні нахвалився, що в Сибірі "лімони растут", а випадковий знайомий москаль, урядовець Обвіконкуму впевняв мене, що Москва має п'ятнадцять мільйонів населення. Узаконена брехня здебільшого ввійшла у плоть і кров багатьом громадянам ССРР. Розповзається вона між людей у формі політграмоти, різних заряджень, через шкільні підручники, через літературу; бренить невпинно з радіопрограм, а довершують викривлювання душ обставини. Майбутні історики, коли будуть аналізувати добу соціетської імперії, напевно присвятять чимало праць зглибленню проблеми московсько-комуністичної брехні.

Навіть найчесніші люди, найправдомовніші, в силу підсоветських обставин, мусять брехати, щоб хтось інший не підкосив їх брехнею. Така то вона, соціетська дійсність! Мене теж особисто очманювала якась психоза, коли я конферував із своїм учительським персоналом; здавалося, що кожний член учительського колективу наскічений до крайності брехнею й підступними задумами. Такі обставини життя, це просто джунглі, це безприкладна і безнастанна боротьба — за всяку ціну втриматись на поверхні. В джунглях зобов'язує закон боротьби за існування, мене обставини теж змушують боротися за права шлунка. Крім різних турбот, тепер іще одна, найважливіша — справа харчування. Соціетський "служащій", директор семирічки, мусить лягати спати без вечера! Якщо завтра Марія Владиславівна не

змилосердиться, прийдеться бути й без сніданку. Почали додатково, настирливо підкрадатися міркування; були вони вже не теоретичні, були конкретні припущення і здогади. Невже господарі справді не мають чим мене харчувати? Не замаскована часом тут якась інтрига? Не мачає часом своїх рук у цю справу Юрко Дубина? І чи тільки Дубина? Чи не почалася моя Одисея ще в рідному селі? Непримиреність моого батька, його явна ворожість до безбожників — чи не лягло це часом плямою на моїй директорській кар'єрі? Потім уже ланковим порядком підсувалися до мене "всі видимі й невидимі прогрішення": навчання українською мовою в хлябівській школі; мій виступ на вчительській обласній конференції; обстоювання моєї національної принадлежності на мобілізаційному пункті в селі Піньковичах, "гостювання" в Жовтих касарнях.. Виринали з забуття інші й інші моменти, здавалося незначні, але в очах нової влади напевно мають вони свою вагу, щоб мені дошкулити. Отак ніби ідеш неозброєний у джунглі, розглядаєшся в усі боки і не знаєш коли і звідкіль стрибне на тебе лихо. В хаосі цих роздумувань раптом пригадалася справа моого пашпорту. Чомусь я досі поважно не брав цього до серця. Дано мені цей документ чомусь тільки на три місяці. Саме за два з половиною тижні кінчиться його важність. Якщо мені його не продовжать, залишуся цілком безправною людиною. Пригадую, коли я домагався цього документу в пашпортному відділі при пінській поліції, мені тоді сказали, що тим, які живуть на селі, взагалі не дають пашпартів. І це була неправда, бо я особисто знав сільських учителів, що вже мали пашпорти з важністю на п'ять років. Домагаючись документу я й згадав учителів, у яких бачив пашпорти. Тоді поліційний урядовець почав нишпорити в шухляді свого б'юрка і не знайшовши того, що йому було потрібне, подався за побічні двері, до кабінету, де.

либонь, урядував його зверхник. Довго не виходив звідти. Коли вернувся, мовчки виписав мені пашпорт на три місяці. Мені ще тоді майнуло: напевно разом із своїм шефом шукали моє прізвища в книзі "неблагонадійних". Щойно тепер ця тяганина з пашпортом змалювалася в моїй свідомості грізно й перестережливо. Прикрай морозець пробіг мені по спині. Невже зі мною аж так погано?

На другий день уранці, сумніви та зловісні здогади відступили від мене. Вроджений мій оптимізм переміг кошмарні уявлення, що мучили мене минулої ночі. Чомусь тепер хотілося вірити, що все воно якось уложиться, все буде гаразд. Моє самопочуття ще зміцнилося, коли Марія Владиславівна, довідавшись про мої харчувальні турботи, принесла до канцелярії горнятко кави, хліба й масла.

Праця в школі відбувалася на дві зміни. Цього тижня викладала перед обідом Марія Владиславівна, Борис Алчєєв і Ліза Шварцбавм; по обіді змінювали їх Люба Бартошевич із Бабиничем. І власне Бабинич! Була це півграмотна людина, спочатку навіть не міг виділити зі слова склади, після літнього курсу трохи підтягнувся, але ще йому далеко було до того, щоб бути вчителем. Тримався все остроронь, був постійно набундючений і пильно наставляв вуха до розмов у канцелярії. Якось Марія Владиславівна натякнула, що це "хитрун", значуше при цьому підморгнула і я зрозумів, що Бабинич "бавиться в сексота". Найгірше було те, що якось голова Райвідділу зобов'язав мене помагати Бабиничеві в самоосвіті. Багато вечорів я вже прогаяв утовкмачуєчи до голови цій людині чотири аритметичні правила, обчислювання процентів, початки морфології. Замість мені подякувати, робив хамську міну, наче б то не я йому роблю прислугу, а він мені. Нічого дивного, був певний себе, маючи за плечима Логвінова та НКВД.

Аж перед обідом нагло з грюкотом відчинила двері до канцелярії Ліза Шварцбавм. Вся тряслася зі злоби, очі мала мокрі від сліз. Ще на порозі крикнула.

— Антисемітизм, антисемітизм! Больше терпеть не буду! В школі ведуться падлійша антісемітська робота! Я обязательно сообщу об етом таваріща Логівнова!"

"От іще одно паскудство на мою голову!" і вголос:

— Що з вами, Лізо? Що ви говорите? Сідайте, будь ласка, заспокійтесь.

Вона тоді обурливо кинула на б'юрко списаний папірець.

— У такій школі я не буду працювати, тут повно саботажників!

Я вп'ялився очима в папірець. Було там написано дитячою рукою:

Йосель мав цицеле
Борух на голові мицеле,
Ліза в шабас співала,
Хая танцювала.

— Лізо Давидівно! — різко озвався я до неї. — не робіть з іскри пожежі. Якийсь пустун по-жартував, а ви без потреби впадаєте в істерію. Я на вашому місці, після лекції, на довільний гутірці з дітьми, доказав би, що нехіть до жидів це буржуазні вигадки. І це було б розумно й доцільно. Безглузде обвинувачування дітей в антисемітизмі й саботажі, це нісенітниця.

Ліза слухала мене уважно, але це її не переконувало. Злосливий бліск чорних очей, якась здогадливо-іронічна усмішка на її тонких устах вказували, що я як директор школи, її зверхник — ніякий авторитет, що хтось інший буде вирішувати справу цього віршика і що тоді теж рішатиметься і моя директорська кар'єра. На щастя припинив цю нашу словну перепалку дзвінок і поява в канцелярії Марії Владиславівни.

Сцена з Лізою Шварцбавм, це був "мій обід". Апетит геть відступив від мене. Марія Владиславівна щось там у себе приготовила на дві особи, але я рішуче відмовився від її запrosин. Після численних перепалок у цій матерії, я вже не міг ігнорувати Лізи Шварцбавм. Не тішило мене теж, що Логвінов не так давно злегковажив "расове" непорозуміння Лізи з дітьми. Хто зна як він тепер поставиться до цієї справи. Юрко Дубина напевно підкріпить цим фактом свій черговий донос до НКВД. Треба щось робити, треба вигадати якесь виправдання, щось таке видумати, щоб вийти з цієї халепи чистим. А покищо я взагалі не міг ані думати, ані вигадувати.

Під вечір голодний шлунок дав про себе знати і тоді знов постала переді мною в усій ширині справа моого харчування. В селі я не мав між місцевими людьми приятелів, у сільраді я теж не хотів розв'язувати це прикре питання. Я зінав, що крім чергових труднощів, нічим кращим мене не обдарував би Юрко Дубіна. Майнула думка про Бориса Алчєєва, який саме вчиз чотироклясників, але мені раптом стало соромно. Якби то виглядало: автохтон, директор школи, раптом просить помочі в новоприбулого москаля. Якраз ще недавно після прибуття, він звертався до мене в такій же справі. І ось цілком недоречно, без застанови, постало в мені рішення — влаштуватися на хуторі, в домі Коротчуків, чи вірніше в пані Олени Коротчук. Її двох синів, старший Омельчик і молодший Олег, училися в моїй школі. Були це гарні й дуже охайні хлопці. До школи ніколи не спізнялися, були чисто зодягнені, вчилися зразково, не бешкетували під час перерв. Їхньої мами я не зінав, не зінав я теж старшої сестри, що перед війною закінчила пінську гімназію. Натомість було мені відомо, що батька хлопців, чоловіка пані Олени, з приходом до Полісся большевиків, НКВД посадило в тюрму. Був він за Польщі залізничником, і це, либо нь,

була головна вина нещасного. Є в нашему фольклорі приповідка: Робити наперекір долі. Відомо ж бо, що вже чимало "грішків" обтяжувало мене перед советською владою; та ні, цілком підсвідомо, силою якоїсь безглуздої примхи потягло мене на хутір.

Після лекції я покликав до канцелярії старшенького Коротчука і сказав йому, щоб почекав на мене. Хлопець радо погодивсь і запитливо поглянув мені в очі. Я тоді поспітав, чи його мама погодиться, щоб я в них харчувався. Хлопець зрадів і почав мене впевняти, що мама напевно погодиться, що мені в них буде добре, бо нещодавно закололи кабанчика. Захоплення Омельчика тільки впевнило мене — шукати на хуторі розв'язки цієї прикрої справи. Звичайно, я не мав наміру там жити, мені йшлося тільки, щоб на хуторі їсти обіди й вечері.

Коли я полагодив свої канцелярійні справи, взяв за руку хлопця і подався з ним за село, за березовий гайок, де був хутір Коротчуків.

У КОЛІ ЗИЧЛИВИХ ЛЮДЕЙ

Гарний дерев'яний дімок Коротчуків стояв під кучерявими вишнями; великі вікна, дах покритий бляхою, біля хати зразковий порядок. Пані Олена, дружина ув'язненого, докладала либонь рук, щоб все було так, як за господарювання її чоловіка. Коротчук довший час працював залізничником на порохонському півстанку. Був ощадною людиною. Зароблені гроші вкладав у власне господарство. Не занедбував теж дітей. Старша його дочка, Ніна, закінчила варшавський університет; тепер уже заміжня, жила зі своїм чоловіком у Пінську. Молодша, Катерина, здала матуру в пінській гімназії перед війною. Тільки двох синів Коротчук не зміг вивести в люди — "визволителі" призначили йому місце десь за гратами.

Коли я завітав до них, пані Олена трохи здивувалася. Призвичаїлася вже, що від довшого часу люди її цуралися. Над її домом бо висів бич НКВД. Коли хтось із родини появлявся в селі, люди наче б не добачали; дім обходили, ніби зачумлений. Така атмосфера витончилася її вразливість; у кожного зустрічного підозрівала сексона, що хоче доносами зруйнувати її домашнє во-гнище. Нічого й дивного, що й мене зустріла вона в своїй хаті насторожено. Коли я виявив своє бажання в неї харчуватися, спершу отягалась, вибачалася, що, мовляв, вони самі ледве животіють, що дві корови вже мусіла здати на м'ясо-ставку, з чотирьох свиней залишилася тільки одна. Тоді Омельчик непрошено вмішався в розмову.

— Та ж ми қабанчика закололи, мамо!

Його сестра, Катерина, гарна чорнявка, що ввесь час підозріло косилася на мене і мовчала, прикусила губи. Пані Олена безрадно опустила руки й докірливо поглянула на сина.

— Зайві побоювання, дорога пані, — лагідним тоном починаю. — Не зі злими намірами завітав я до вашого дому. Зрештою, як вам невигідно, щоб часто зі мною зустрічатись, тоді я собі піду і побажаю вам усього найкращого.

Невимовно мені жаль стало цієї обезкриленої нещасної родини. В усіх малювалася на обличчях якась туга, якась чорна безнадійність. Навіть хлопчики втратили свою дитячу безжурливість; були якісь розброююче пригноблені, крізь дитячі оченята пробивалася якась турботлива повага.

— І ви не боїтесь прокаженого дому? — трохи різко вперше озвалася Катерина. — Невже ви не можете полагодити цієї дрібної справи в селі? Конче вам хочеться двічі в день ходити зі школи аж до нашого дому?

— Хочеться, безмежно хочеться, — силкуюся на жартівливий тон. — Я тут цілком чужий і мило мені буде частіше зустрічатися з інтелігентними людьми.

Тимчасом Омельчик і Олег прийнялися показувати мені свої книжки. Розгортали сторінки і навипередки звертали мою увагу на ілюстрації. Потім безшабашно почали приносити з сусідньої кімнати шкільні підручники своєї сестри: підручники альгебри, французької мови, польської мови, історії, географії. Робили поважні міні і виговорювали все, що мали на думці. Пані Олени, видимо, це сподобалося, бо я й не згледівся, як на засланому чистим обруском столі з'явилася вечеря. Господиня призначила мені велике крісло напроти покуття і я зрозумів, що це було місце її чоловіка. Так то якось ненароком я став наче б символічним заступником господаря хати.

Світлиця, чи пак столова, де ми вечеряли, була чиста і запашна. Після моєї кімнати та школи, панувала тут атмосфера домашньої родинної теплоти й зичливости. Товариство моїх учителів, навіть Марії Владиславівни, було нецікаве й нудне, зате Катерина показалася освіченою й добре прочитаною дівчиною. Цікавилася літературою, зокрема ж фрацузькою, бо в гімназії вивчала французьку мову.

Коли мені вже час був вертатися, я нарешті договорився з господинею щодо заплати за харчування. Запропонував сто двадцять карбованців на місяць. Пані Олена на це не погодилася.

— Якщо дасте п'ятдесят карбованців, то буде й добре.

Я почав просто благати, щоб погодилася хоч на сто карбованців, але господиня не хотіла поступитися. Нарешті вблагав я її на сімдесят карбованців.

"І таких людей влада вважає за "ворогів народу?" — щось збурилося в моїй душі. Перед північчю, коли я вже прощався з усіма, я обціливав руки пані Олени і мені до болю хотілося назвати її мамою. В її скорбних карих очах наче бачив я мою рідну маму, що пішла вже шляхами вічності.

Наступного дня я ввесь час думав про хутір за березовим ліском. На обід я вибрався з хлопцями; прямували ми широкою сіщенською вуличкою на край села. По дорозі зустрічали селян і селянок, які з цікавістю поглядали на нас і оглядалися ще за нашими плечима. Неподалік від сільради ненароком наткнулися ми на Юрка Дубину. Я голосно поздоровив його, але він щось буркнув під носом і з міною: "а я вже тебе маю, голубчику!", поколивався в напрямі кооперативи з портфелем у правій руці. Це була дуже необдумана і крайнє небезпечна демонстрація з дітьми "ворогів народу". Коли ми минали крайні ха-

ти, раптом спали на мене мрячні думки. "Що я роблю, що я роблю? Тож свідомо копаю під собою яму. Ніхто бо з правлячих вовків не подарує мені цього прогріху". Але під березовим лісом прилинула до мене якась несамовита радість. Пані Олена, прекрасна Катерина! У нормальних обставинах не надумуючись попросив би руки цієї розумної і чарівної дівчини; напевно мав би добру дружину і другу маму. Та на обіді не було дівчини, поїхала вранці до Пінська, до сестри. Зате ввечорі була вдома і зустріла мене вже ненасторожено; в гарних її очах малювалася щирість. Знов заколисливий вечір. Говорили ми про різні речі; всі проте не наважувалися згадувати найдорожчу особу, про яку, напевно, думали безнастанно і яка десь там каралась у в'язниці. По вечери Катерина озвалася до мене.

— Розкажіть щось про себе, пане Федоре.

Я почав їй розповідати. Почав від свого дитинства і кінчив далекою мандрівкою до Вільна. Говорив спокійним тоном, довірливо, ніби між своїми рідними, які мене не бачили довгі-довгі роки. І мати і дочка уважно мене слухали. Потім почала Катерина.

— Тата моого забрали з порохонського півстанка і кудись повезли. Донесли нам про це звідтам люди. Я тоді вибралася до Пінська. Зголосилася до Жовтих касарень. Там мені сказали, що мій тато перебуває у в'язниці на Береській. Я побігла на Береську і благаю в тюремній канцелярії, щоб дозволили мені побачитися з татом. Але там почали мене впевняти, що ніякого Коротчuka не мають, що це помилка. Я тоді знов побігла до Жовтих касарень. Домагаюся в діжурного побачитися з начальником НКВД. Той телефонує і потім каже, щоб я прийшла завтра. Переночувала я в сестри і вранці знов до Жовтих касарень. Довго я чекала на діжурці, аж нарешті рядовий енкаведист завів мене до цього жахливого

дому. На першому поверсі був кабінет главкомандиря, чи главзаведуючого. Був це мужчина сорока років із пронизливими великими очима. Він уже знов за чим я до нього прийшла. Падаю перед ним навколошки і благаю, щоб випустив моого тата; заливаючись слізми, впевняю його, що він не винець, що це якась помилка, що він ніколи не вислугувався Польщі, що чесно заробляв на прожиток для родини.

Сидів на кріслі непорушно і безперебійно вступлювався в мене своїми великими страшними очима. Отак коли б хтось збоку нас сфотографував, була б це якась дивна світлина: непорушно сидить умундурована людина, ніби кам'яна баба, і перед ним клячить дівчина із зложеними ніби до молитви руками. Найменшого співчуття; здавалося, від моїх благань камінь не витримав би і поворухнувся б, але главенкаведист був ніби мертвє тверде тіло; бездушно вирячувався на мене навіть не рухаючи віями. Не знаю, як довго я його благала, пів години чи годину, нарешті байдужим тоном сказав, що мій тато в Луцинці і там я його можу відшукати. Я тоді побігла до сестри Ніни. До речі, вона теж уже ноги сходила в пошуках за татом. Та тиждень тому сталася загрозлива подія в їхньому домі. Ніна заміжна за сином емігранта з України. Поселився він у Пінську відразу після першої війни. Корній, його син, разом ходив до гімназії з Ніною, потім разом студіювали у варшавському університеті. Три тижні перед війною побралися і живуть у домі тестя. Старий, колишній вояк української армії, мав слабість до револьверів. Переховував у себе німецького мавзера і, як прийшли большевики, потай закопав його в городі. Аж тиждень тому раптом з'явилися на його городі енкаведисти, безпомилково віднайшли замасковане місце і відкопали револьвер. Навіть не заглянули до хати і пішли на вулицю. Тепер тестя Ніни сидить ніби миша під мітлою, чекає на нещастя і

дивується, яким чином енкаведисти могли знайти зброю, яку він закопав опівночі з великою обережністю.

Вона раптом замовкла, розплачливо дивлячись мені в очі.

— Пане Федоре, я дурна й недосвідчена. Чому я вам говорю про це? Якщо б ви... не докінчила і потім, — коли б ви, не дай Боже... ми всі прокляли б вас!

Я її вишуканими щирими словами заспокоїв і вона вела далі.

— Сестра моя не вірила словам главенкаведиста.

— Бреше він, Катрусю, всі вони брешуть. Не вір, ні кому не вір. — Розплакалася і затинаючись виявила жахливе припущення. — Може нашого тата вже й нема між живими, може вже замордували, може в кращому випадку кудись вивезли. Я переконалася, що нова влада керується не правом, а якоюсь ненависницькою пристрастю нищити тих, що потрапили їм у руки.

Але я чомусь не могла сидіти зі зложеними руками. Відчувала, що Ніна говоритъ розсудливо, та мені чомусь хотілося вірити, що енкаведист не збрехав. Під вечір того ж дня вернулась я додому, з мамою приготовили харчів, і першим ранішнім потягом я вирушила до Лунинця. Це, як знаєте, мале містечко і я без труднощів відшукала квартиру місцевого НКВД. Молодому начальникові я з місця сказала, що мене прислав сюди шеф пінського НКВД, щоб я побачилася з татом та передала йому посилку з харчами. Енкаведист переглянув тоді список ув'язнених і посміхаючись заявив, що моого тата нема на списку "заключоних". Потім, каналія, почав до мене залишатись. Плів нісенітниці, що мовляв, батько напевно скоро випустять і що він особисто займеться його долею.

З Лунинця я не вернулася додому — поїхала до Костополя, що вже належить до Західної

України. Там мене висміяли й порадили шукати в'язня в Західній Білорусі, бо, мовляв, Пінщина туди й приділена. З Костополя простою лінією поїхала я до Баранович. І там мене впевнено, що ніякого Коротчука не мають на списку ув'язнених. Тоді я розвідала, де знаходиться тюрма. Якась жінка пояснила мені, що три кілометри за містом, у північному напрямі. Я й подалася туди пішки. Ще здалеку помітила велике муроване забудування, обведене високим муром. Коли я підходила до в'язниці, мене щось стиснуло за серце і я почала гірко плакати. Обсушила хустиною на щоках сліз і стала добиватися до непривітних в'язничних порогів. Добилася свого — мене завели до слідчого енкаведиста. Прийняв мене зичливо, але твердо заявив, що ніякого в'язня з Пінська він не має під своєю рукою. Порадив мені поїхати до Ліди, може там знайду те, що шукаю. Я вийшла тоді за двері на коридор у супроводі дижурного в'язницького наглядача. Аж бачу конвоїр веде коридором якусь людину в лахманах із поблідлим худим-прехудим обличчям. Боже май, чому ж це хода цього нещасного чоловіка мені знайома, якась близька і дорога? Щодуху побігла я до людини в лахмітті і з плачем кидаюся в її обійми. Це був мій тато. Шкіра й кості, тінь моого тата. —

Вона почала гірко плакати, а з нею й пані Олена; коли б хлопці вже не спали за бічними дверима, напевно долучилися б до спільногого горя. Це не була розповідь, це були слізи перевішані з кров'ю. Я вже більше не допитував, що було далі. Напевно брутално викинено її за браму в'язниці і відтоді всякий слід пропав по батькові цієї ніжної, прекрасної дівчини з серцем виповненим ущерть горем і любов'ю.

Пізно вночі я вертався тоді додому. Ішов до села стежиною, що вела через березовий лісок. Тенденція листя з якоюсь шепітливою скаргою падало з дерев додолу і мені здавалося, що так

само падає життя безчисленних жертв від совєтського терору. Небо було синє з зірками, холодним леготом вітру тягло з півночі. Аж раптом прорізав тишу жіночий голос десь від колишнього поміщицького маєтку, де тепер формувався вже колгосп, і який був розташований неподалік хуторя Коротчуків.

Дайте в рукі мнє гармонь, залатіс планкі,
Парень девіцу дамой праважал с гулянкі.

Це виводила непоганим голосом новоприбула Таня Дмитрієвна, оглядна підтоптана діва, технік агрикультури. "Развратная девіца", як її вже потайки називали. Незвичайно полюбила життя на новому місці, обжиралася колгоспним салом, заводила романси з місцевими парубками і виявляла своє радісне життя в московських частушках. Безпам'ятно брехала як і її "соотечественікі", до піднебесся вихваляла "культурную жизнь" на півночі червоної імперії, хоч напевно розпа-чала б, коли б її відкликано "на родіну". Сараною то лізло зі скруду, сідало на керівні місця і галасливими "повеленіями" та піснями надавало московський тон "визволеним" західнім землям. Боже мій — яка ж пропасть між такими Танями і Катериною Коротчук!

На другий день, по лекціях, я не зміг піти з хлопцями на хутір; причелився до мене Бабинич; просив, щоб я йому помог у "морфологічних неясностях". Знов почалося для мене осоружне мистарство з цією хамуватою людиною. Загадкова посмішка не зникала з його викривлених уст. Нарешті силкуючись на щирість, почав недолugo.

— А то добре ви зробили, товаришу директоре, що он влаштувалися на хуторі. Це дуже чесна хвамілія, Коротчука я добре знатав ще перед Канадою. Малої дитини, бувало, не скривдив, кожному помагав чи то радою, чи навіть грішми.

— Ну й добре, що помогав. А тепер, будь ласка, скажіть, що це "разделительний" знак?

— Та воно це такий знак, що стоїть між буквами.

— Краще було б, коли б він добре закріпився у вашій голові, товаришу Бабинич! — злобно репетую.

— Ну, а ви вже й сердитесь. А он я все вступаюся за вами. Люди чорт зна що верзуть про вас.

— Хай собі верзуть. Люди на те, щоб витворювати наклепи. Та совєтська влада краще знає, хто що вартий.

Це його збило з пантелику.

— А чи ви знаєте, хто це написав віршик проти жидів? — хитро покосився на мене.

— Якийсь шибеник попустував. Діти — нема на це ради.

— Товаришка Ліза не бачила, як підкинено папірець. Зате я знаю.

— Ну, по вашому, хто б це міг бути?

— Та хто ж, Омелько Коротчук.

— Ми вже з Борисом Алчесевом спрвджували цю справу. Почерк віршика не подібний до письма Коротчука.

"Ловушка" не вдалася: я справді в прияві Марії Владиславівни й Бориса Алчесева спрвджуваю письмо Омельченка. Нічого спільногого не мало воно з недоладними кривульками літер на злощасному папірці. Я це спеціально зробив, щоб хлопця забезпечити від неприємностей.

Після півгодинної мороки з Бабиничем, я почав лагодитися в дорогу. Тоді він попросив мене, щоб я розповів йому дещо з історії СССР. Я зрозумів, що ця туриця не такий уже й дурень: напевно хотів мене притримати в шкільній канцелярії і забрати мені дорогий час.

— Ну, громадянине, я не зобов'язаний годинами сидіти з вами після лекцій. Тож ми договорилися, що тричі на тиждень маю працювати з вами по пів години.

— Та воно так і є, товаришу директоре. І не

гнівайтесь на мене, що я докучаю вам своїми "репетиціями". Бідних я батьків син, не міг ходити до шкіл за панської Польщі. Ну, то я й тішуся, що цей віршик, це не робота Коротчука. Бо то ці хлопці тепер ніби сироти. Мені їх дуже шкода.

Я нічого не відповів на ці безглузді провокаційні міркування та спішно вийшов на вулицю. І от, коли я вже був сам, нагально навіялись мені думки про пригоду Лізи Шварцбавм із віршиком. Здавалося, що все це притихне, забудеться; та ні, комусь, либо нь, залежить, щоб цю дітвацьку дрібницю поширити, зробити з неї поважну й небезпечну. Гірше було те, що втягають сюди і нещасну родину Коротчуків. Не інакше, як уже щось робиться, щоб і мене заплутати в ці генета та разом із Коротчуками знищити. Правда, я робив що міг. Після сцени з Лізою, по лекціях, скликав учительський колектив і доручив кожному вчителеві вести в класах пояснювальну роботу; спеціально наголосив, щоб усі діти за своїми собі потребу шанувати і любити жидів. Ліза, звичайно, обстоювала попередню думку, що в школі діє якась протижидівська сила, але несподівано пакинувся на неї Борис Алчєєв.

— Дурна ти, Лізочко! — ні то злобно, ні то жартома сказав він. — Ну і що, волос твій посивів, коли якийсь пустуни склав віршика про "мицеле" та "цицеле"?

Я з вдячністю поглянув на нього, але відразу ж помітив застережливий погляд Марії Владиславівни. Того ж вечора, в чотири очі, вона сказала мені:

— Пане Теодоже, прощен нікому не уфаць. Видресовані це пси, що вміють гарчати один на одного, коли виникне на це потреба, але при першій нагоді будуть себе приязно обнююхувати і крутити хвостами, щоб показати зуби комусь іншому.

Натяк на Бориса був промовистий. І мала ра-

цію. Якось пізно вночі я вертався з хуторя; вертався не стежинкою, а скрутів на дорогу, яка лучилася з іншою, що входила до села побіч хати Юрка Дубини. І хоч було вже по півночі я побачив у хаті світло; пияцький гамір вибивався звідти. Навশпиньки прокравсь я до вікна і побачив "веселу компанію", місцевих активістів з головою сільради та — Борисом Алчєєвом. Отже, для ока цей молодий москаль був противником Дубини, щоб мене баламутити, насправді ж співпрацював із ним. Був без сумніву сексотом. Настільки хитрішим від Бабинича, що вмів майстерно маскуватися. Не інакше, як перед виїздом на західні землі, мав спеціальний вищкіл у цій ділянці.

Щойно тепер почало мені прояснюватись: прихильність голови Райвідділу Освіти, Логвінова, чи спевно мала глибше значення, як я досі уявляв собі. Людяне його ніби ставлення, — це звичайне випробування моєї "бдітельності". Мовляв "я тебе підтримую", а ти підтримуй уряд і партію, і "разоблачай" контрреволюцію. Якщо не зрозумієш натяків "зичливості" і "вияву приязні" та будеш упертий, тоді твое місце між тими, що не мають під сталінським сонцем ніяких виглядів на майбутнє.

Кожночасне набування досвіду в нових обставинах, розколупування прерізних дрібниць, що мали провокаційну закраску, пильне вивчення людських облич навіть із близького оточення, все це до крайніх меж вимотує нерви, ставить людину на якесь трясовиння. І тоді приходиться бути жахливо безпорадному, до бридот осамітненому. Тоді душа прагне якоїсь широї усмішки, якогось непідробленого щирого слова.

І власне в цій веремії здогадів, нашорошеності, постійної непевності, Марія Владиславівна видалася мені теж підозрілою. Говорила вона до мене ніби відверто і тільки без сторонніх людей, але чомусь візитатори з Пінська завжди не забу-

вали заглянути до її кімнати "на чайок". Невже їй вона була сексотом? Важко було мені в це повірити. Натомість дедалі я переконувався, що трохи легковажна, не цілком цнотлива полька, з'єднувала собі "владствуєщіх" залицяльників усім тим, на що була спроможна, щоб тільки зберегти себе фізично. Нерідко приходилося бачити в ній підлухлі від потайного плачу очі. Це свідчило, що їй вона переживає моральні терпіння.

ПРОБА НЕРВІВ

Я вже від кількох днів помітив, що Марія Владиславівна шукає нагоди поговорити зі мною на-самоті. Мене, звичайно, кортіло почутії її потай-ні думки, з другого ж боку не хотілося зустріти-ся з нею віч на віч, без сторонніх людей. За час нашої спільної праці у школі я вже мав змогу неодно почутії й побачити; не сумнівався я від деякого часу, що вона заплутана в якісь підозрі-лі справи. Часті гостювання різних начальників з Пінська в її кімнаті, не можна було пояснити якимись звичайними відвідинами з "чайком" на столі. Не обходилося там без горілки, а може ще і без чогось іншого. Можливо, що вона перетво-рила свою кімнату в "романтичне прибіжище для власть імущих", що, до речі, не моя була справа; натомість насторожувало мене щось інше — я-кісь може коншахти з політичним забарвленням; можливо, що під час цих відвідин не обходилося без спецзвітів. Від первого погляду Марія Владиславівна ввидилася мені трохи легкодухою; імовірно, що була вона чесною, але "власть іму-щі" напевно могли зламати її морально, створи-ти з неї і фізичну, і політичну іграшку.

Аж якось, користаючи з неприявності вчите-лів у канцелярії, вона підійшла до мене і поваж-но попросила, щоб я її сьогодні відвідав. Зроби-ла турботливу міну на обличчі, натякаючи цим, що щось хоче сказати і то в моєму інтересі.

— Прийдете? — навпів кокетливо прижмури-ла очі.

— Ще не знаю, Маріє Владиславівно. Боюся, що ніколи буде мені сьогодні.

— Коротчуківна не втече, не бійтесь, — ніби жартома, проте насправді "вколода" мене.

— Зайва дотинка, шановна пані! — відмахуюся. — Самі ж знаєте, яку я мав мороку з харчуванням. Не жити ж мені, грішникові, чистим духом. Навіщо ж тоді такі несмачні допікання? Коли б хтось із селян погодився мене прийняти до себе, радо тоді зрікся б я хутора Коротчуків.

Останнє речення я силкувався наголосити щиро та переконливо, але звучання моого голосу чомусь не було впевнене; полька, звичайно, не повірила.

Як стемніло, коли вже всі розійшлися зі школи, вибрався я з прикрами почуттями до Марії Владиславівни. Відчинила мені двері від своєї кімнати. З нутра бухнув у мене запах советських "духів". Хоч ще недавно дразнив її ніздрі мій "запах поліських борів", то неменшою мірою набридали мені "аромати" советських парфум, якими вона щодня ретельно скроплювалася. Кімната її, натомість, "пашила" прерізними "сладоуханіями" московських косметичних фабрик. Того добра "визволителі" мали з надвишкою. "Базу" в Порохонську розпирало від парфум; не щадила вона їх кооперативам. На сішенському майданчику, в кообудинку, на поличках стояло безліч флякончиків із різними наліпками. "Духі", "Полєвіє цвети", "духі" "Гвоздіка", "духі" "Голубой срень", "Пламенніє рози". Коли б удастюти цим добром паризьку даму, мігрена для неї, либо нь, була б кінцевим наслідком.

Ще й досі не можу зрозуміти: чому так багато було в кооперативах советських парфум і чому не було необхідних для загалу продуктів? Отак сільська дівчина іде до кооперативи купити соли, чи щось інше; замість потрібних речей, її пропонують "духі".

Тож втягую в легені "сладостніє аромати" і розглядаюся по кімнаті. Помічаю, що стіл засаний. Отже, Марія Владиславівна хоче мене по-

гостювати. І справді, падалася вона до господарської кухні і вернулася з істивним. Потім знов подалася за двері й вернулася з пляшкою горілки. Я того якраз і боявся. "Такі то ось "чайні прийняття" відбуваються в неї!", досадливо думаю. Зніяковіло поглядаю на неї, а вона кокетливо щуличиться і жмурить трохи підпухлі свої очі.

— Сьогодні день моїх уродин, пане Теодоре. Нікого тут близького не маю, нікому не довірю, тільки вам... Прийміть цю мою щирість не за фальшиву монету. Живемо в таких обставинах, що незабаром власної тіні будемо боятись.

Я нічого не відповів на ці слова. Вона тоді напавнила чарки горілкою і ми випили. Я зінав, що під впливом алькоголю розмова між нами поточиться свободніше. А мені власне було лячно перед свободнією розмовою. Навіть коли б Марія Владиславівна свою "щирість" підкріплювала плачем, я ще боявся б обміну думок із нею.

— От такий то мій день уродин, пане Теодоре! Згадувати минуле? Ні, ні! Це б озвалося болем серця і тріснутіє в ухах. Краще думати й міркувати про теперішнє. Моє "я" загубилося разом із сонцем та весняним щебетом птахів. А було ж яке сонце, яка радість не тільки для мене, але й для всіх. Я, ну і ви, знаємо, що за Польщі жилося краще, люди були веселіші і щасливіші.

— Це залежить хто, — терпко вставляю. — Одні, мені здається, раювали, другі бідували. Селян обдирали секвестратори, а повітові соймики накладали великі податки. Варшава, моя пані, додумалася побудувати могутню Картуз Березу!

— А ці лагри! — випалила злосливо.

— Ну, ну, з цими лаграми. Дехто любить перебільшувати, — нахабно і з робленим патосом відсікаюся. — А робітники і селяни тепер мають великі перспективи на майбутнє. "Чоловєк, ета звучіт гордо", так сказав Йосіф Віссаріонович чи

Горкій — підсилюю штамповим всесоюзним трафаретом. — А ось Сішно. Чи могло воно мріяти за Польщі про семирічку? Чи міг хтось перед війною сказати, що сішенські діти будуть учитися німецької мови, яку ви викладаєте, альгебри, фізики й хемії? А совєтська влада це здійснила! За пару років напевно дасть добробут усім, — уперто, майже цинічно фантазую.

— Вам не вдається брехня, пане Теодоре, — сверлить своїми очима моє обличчя. — Ви не майстер такого діла, не обдуруйте мене. Ви про школу, — засміялася вривчасто, — а що ж варта така школа? Що ж можуть навчити такі Бабиничі? Яка користь із такої школи, над якою я з вами мозолимося безрадно? Тутешні люди вже давно звикли до польської мови, до культури, вона ім близька, майже рідна.

— Не заганяйтесь, Маріє Владиславівно.

— Не хчен слухаць "па отчєстве!", — злосливо напімнила. — Прошу до мене звертагися так, як перед війною.

— Гаразд, тож прийміть до відома, шановна пані, — виправляю свою мимовільну помилку, бо й сам я не терплю московського величання побатькові, — тож запевняю вас, шановна пані, що білоруська мова в школі, хоч і чужа, та близчча вона для поліщука від польської. І взагалі недочільно говорити про такі речі на вечірці, призначений вашим уродинам.

Вона тоді встала з крісла, пройшлася по кімнаті, і потім зупинилася напроти мене.

— Пане Теодоре, перестаньмо нарешті підозрівати один одного. Трактуйте мене такою, якою я є насправді — до вас щирою, зичливою і приязною. Можете стократ недовіряти мені, але колись неодмінно згадаєте мене не такою, якою я чомусь вам увижаюсь. Затямте собі — стишила голос, — вони вас знищать і то в скорому часі. Зметуть вас із поверхні залізним віником. Говорю вам це і вірю, що ви мене не зрадите, бо ви

ніколи не будете сексотом, така вже ваша вдача Ви, вже на вузькому схилі гори, ще махаєте руками, і ногами шукаєте затримки, але ноги ваші не зможуть спертися на тверду перепону на ковзькому схилі гори. Спершу вони вас знищать, потім мене, потім усіх тих, що не схочуть ганьбитись і упідлюватись.

"Провокація це, чи розплачива щирість?", — заметушилося в моїй голові. Ніколи вона не видалася мені так безпосередньо правдомовною і щирою, як у цій хвилині. Помітила, видимо, моє вагання.

— А я маю плян, пане Теодоре.

— Маєте плян? — вперто дивлюся на неї. — Цікаво знати. Що ж ви доброго вигадали?

— Утікаймо звідси, за Бут утікаймо, пане Теодоре! Я маю знайомих у Пінську. Нам допоможуть.

Я хвилину мовчав заскочено. Я всього сподівався від неї, тільки не таких відважних слів. Непорушно вп'ялився очима в її нецілком гарне обличчя, слідкував за двома рисками обабіч трохи кирпатого носа, за блиском її очей, за трохи скривленими іронічно устами; і знов вона показалася мені невиразною, крайнє загадковою. Підозріння дедалі росло в моїй свідомості і раптом вона мені ввидлася ніби кітка, що чатує за кущем на горобчика. Чомусь круглі її очі в моїй уяві наподібнились до очей полюючої на горобчика кітки.

— Ви ще мене не знаєте, шановна пані, — скандував я повільно і докладно. — Коли б ви мене знали, напевно не говорили б таких дурниць. Цілком зайві ваші побоювання — ніхто мене не переслідує, ніхто не робить мені кривди. Якщо виникають якісь непорозуміння, чи помилки, швидко їх дається зліквідувати. Влада не робить мені кривди, бо знає, що я не її ворог. Та одне ви вгадали, що я не сексот. Справді, я ніколи не зможу бути сексотом, зате я добрий со-

новими зобов'язаннями. А ми тут працюємо й світу не бачимо.

— От і цокотушка! — зареготав Логвінов. — Ну так вип'ємо всі разом "за успіхі в школі Марії Владиславовни і Фьодора Демяновіча!"

Наповнив чотири чарки і ми всі випили.

— Як то сталося, що я не чула бурчання авта, товаришу Логвінов? Ви ж пішки напевно не прийшли з Пінська, — ніби зневід'ємна, але хитро допитувалася полька.

І поглянула на мене круглими очима, в яких можна було вичитати: Хотіли зненацька, тишком наскоочити.

— Ах, машина, ну да... зам'явся Логвінов. — Ми її залишили в сільраді.

Хвилину сидів мовчки, потім ніби ненароком бліснув на мене своїми очима.

— А тобі, братець, непереливки з антисемітизмом, а? Лізочка Шварцбавм аж розсердилася. Ну, відомо, що є дитина. Цицеле, мицеле, чи як там?

— Ми робимо все, щоб довести дітей до розуму, — заскочено виправдуюся.

— Знаю, знаю, братець. Так і треба діяти. З пересудами минулого треба боротися. Правильно ти зробив, що зобов'язав учителів на вільних гутірках врозумляти учнів.

Марія Владиславівна ледь-ледь посміхнулася занепокоєно зиркнувши на мене. Вже, либонь, потрапила в простих висловах "начальствуючих" гостей вичитувати правдиві думки.

Отже, Ліза Шварцбавм уже донесла Райвідділові Освіти, передала теж і віршик, бо як би міг знати Логвінов про "цицеле і мицеле". Для нього ніби це маловажна справа, Ліза ще "дурненька дитина", але чи його тайні думки покриваються з зовнішньою улесливістю? От намагається грati переконливо свою роль. Знаю, що треба мені сказати щось міцне, ваговите, щось таке, чого не можна заперечити. Та чи в спромо-

вєтський громадянин і ним залишуся. І ще прошу вас — ніколи більше не говоріть до мене таких крайнє прикрих і необдуманих слів!

Я підвівся з крісла і хотів відійти, але вона мене притримала. Я помітив, що моя реакція її не збентежила. Навіть повеселішала і назвала мене "воюючим большевиком".

— Забавни пан, пане Теодоже! — хіхінула.

І саме знадвору хтось почав добиватися до хати. Марія Владиславівна побігла до дверей. Я почув мужеську московську говірку. "Знов відвідини!" — майнуло мені. "Владствуєнні інспектори" знають коли прийти. По хвилині до кімнати ввалився голова Райвідділу Освіти Логвінов із молодим умундурованим енкаведистом. Я оторопів від цієї неочікуваної двоособової появи. Не вже приїхали по мене?

— Ну ѿ весело ж у вас, Маріє Владиславівто, — з розброюючою усмішкою озвався Логвінов.
— Візита директора школи у своєї вчительки. Ну да, так і слідует бить.

Він міцно потиснув мені руку, таке ж зробив і енкаведист. Не питуючись дозволу господині, Логвінов наповнив дві чарки, одну подав енкаведистові, і цокнулися.

— Вип'ємо за здравіє прелестної Марії Владиславовни! — підморгнув до мене, — і за браваго директора Фьодора Дем'яновича.

І випили прицмокуючи язиками. "Боже мій, які з них актори!" — просто захоплююся неперевершеною людською перфідією. Молодий гарний із виду енкаведист щулився на Марію Владиславівну, викривляючи посмішкою уста. Полька кокетливо зиркала на нього і пустотливо докоряла.

— Товариші, жах як мене налякали. Дивлюся в пітому, за двері, і очам не вірю: шапка урядова на голові. Ну, а ви, товаришу Логвінов, із чим до нас приїхали? Напевно хочете нас налякати

треба буде тобі піти, братець. Він скаржиться, що ніхто не хоче йому помагати. А справа важлива і не терпить гаяння. Всі ви, тобто учительський колектив, мусите помогти йому в агітроботі. Сішно жахливо відстає, люди тут несвідомі, нові порядки сприймають з підозрінням, недовіряють тим, що бажають їм добра, і нерідко слухають ворожих підшептів. Он, за селом, у колишньому поміщицькому маєтку, вже пів року існує колгосп, але народ чомусь отягається записуватися до нього. Тож треба буде всім вам ходити по хатах і переконувати, врозумляти. Малоземельні осібняки мусять, врешті решт, зрозуміти, що колгосп для них — це єдиний світливий шлях до радісного майбутнього життя.

Відмовлятися тепер шкільною працею чи навалом шкільних справ було б і зайво, і навіть для мене шкідливо. Напевно ніякими аргументами я не зміг би переконати свого зверхника, а приявний енкаведист мав би нагоду віднотувати в лам'яті деякі мої вислови, щоб при нагоді надати їм викривлений зміст проти мене. Тож сумирно притакую мосму повелителеві і приобіцюю завтра відвідати голову колгоспу Дубину і потім з усіма моїми вчителями включитися в агітроботу. "Нема ради, — потайно думаю, — замість приготовляти конспекти, треба буде вечорами вмовляти дядьків, щоб записувалися до колгоспу". Чи повірять нам, це інша справа, натомість цією агітроботою ми себе поставимо по боці влади. Будуть вони, — недовірливі і насторожені селяни, і будемо ми, вчителі разом з агітаторами та різними представниками влади. Соціалістична дійсність з ідеологією про "безклясовість", раптом розполовинює суспільство, творячи дві касти — кращих і гірших.

Марія Владиславівна ввесь час намагається бути без журною і кокетливо щебетливою, все ж вимога Логівінова якоюсь тінню відбилася на її обличчі. Либо нь ю відчула, що тепер уже не вдасть-

зі я підшукати міцних слів, щоб переконати хитрого актора, що грає дволичну роль?

— Товаришу Логвінов, — раптом спало мені на думку, — я бачу, що ви цю прикру справу легковажите і справді, це дрібниця, яка може виникнути в кожній школі. Все ж прошу вас зайнятися нею. Я буду вам вдячний, якщо ви завтра заглянете до школи, приглянетесь учням, поговорите з Лізою, з усіми вчителями. Тоді напевно все виясниться. Я прагну раз назавжди очистити мою школу від підозрінь та припинити цим різні наклепи. Бажано було б, щоб і ви, товаришу лейтенант, — звертаюся до енкаведиста, — прийшли з товаришем Логвіновом до нас.

— Я до цієї справи не маю ніякого відношення, — з посмішкою сказав енкаведист. — Договорюйтесь з ним, — кивнув головою в бік свого друга.

Логвінов поглянув на польку.

— Чи бачите, Маріє Владиславівно, який серйозний ваш директор? Натискає на слідство, з мухи хоче створити ведмедя. Ну, ну, братець, — повернувся до мене обличчям, — я не маю часу на розслідування сварні вчительки з дітьми. Це, дозволь, дружок — твоя компетенція. Де треба — натисни, де треба — попусти, щоб була рівновага в школі і повна гармонія. Я маю купу важніших справ до полагодження.

Мені здавалося, що мій зверхник уже все сказав, чи пак виявив те, що приготовив для мене. Можливо, що прибув він з енкаведистом до польки на уродинову вечірку, щоб попити та "повеселитися". Якщо справді так, тоді я тут цілком зайвий. Тож чайно вибачаюся і хочу відійти, але раптом Логвінов затримує мене.

— От, мало що й не забув, — з тою ж розброюючою усмішкою, ніби ненароком, звертається до мене. — Завтра, братець, треба буде тобі піти до сільради і поговорити з головою Дубиною. Тю, чорт, що за прикре прізвище! Ну да,

ся прикоснути "діючого повелителя" горілкою та істивним. Було теж помітно, що "владствуєщи" гості, хоч і попивали горілку та жартували з полькою, мали тверді наміри і були вимогливі. Невже зірка Марії Владиславівни хотиться вже до обрію?

Аж на вулиці загуло авто. Це приїхав із сільради шофер.

— Ну, Авдеїч, нам пора до Пінська, — озвався до енкаведиста Логвінов.

— Так скоро, товариш? — здивувалася полька. — Щойно приїхали і вже втікаєте?

— Трудно, кому час, тому й у дорогу. Ну, а ти, братець? — це до мене. — Теж додому? Гарразд, тоді ми тебе підвеземо.

Щось перестережливе тікнуло мене в серце.

— Я... я, товаришу Логвінов, під'їх пішки. Моя квартира звідси цілком близько, одна хвилина ходи.

— Не шкодить, підхмеленому треба й пару кроків проїхатися.

— Я цілком тверезий, товаришу Логвінов.

У очах Марії Владиславівни помічаю зле приховане хвилювання. Мені ще дужче щось тікнуло в серце.

— Ах ви недобрі! — в розгубленні полька силитьсѧ бути веселою. — Обтяжуєте нас позашкільною роботою і безтурботно собі втікаєте до Пінська. Я не думала, що товариш Логвінов може бути таким немилосердно твердим і впертим. — Захікала при цьому, супроводячи всіх нас на ганок. Дивилася ще в пітьму, за відходячим автом. Я сидів побіч енкаведиста. Авто миттю опинилося перед моєю квартиррою.

— Товаришу Логвінов, я он тут живу, в цій он хаті. Зупиніть, будь ласка, авто.

Але мій повелитель ніби не дочув моого голосу. Непорушно сидів побіч шофера і біг поглядом перед автом, за світлами рефлекторів.

"Зловили, ніби півня на вишні потемки", —

ропачаю в думці. — Боже миць, як безглуздо потрапив я їм у руки, як хитро мене підійшли." У вухах щось юдливо видзвонює, на серце налягає нестерпна тягота. За годину напевно буду вже в Жовтих касарнях. У моїй уяві вже вважаються осоружні жовті мури, пивниця, колишні польські поліцай, яким жінки приносять теплу страву. Тепер там уже говоритимуть зі мною інакше, тепер уже допитуватимуть не на підставі безглуздого протоколу "временного начальника" Гольцмана. Хочеться до божевілля кричати, товкти скло в авті, та тягота на серці тужавіє, якась мертвотна отяжілість залягає тіло.

А авто пробігло повз будинок сільради, минуло крайні хати, і наблизжалося до розгалужень доріг; одна з них бігла через колишній поміщицький маєток до Пінська, друга вела на хутір Коротчуків. І ось раптом Логвінов дає рукою знак шофера. Той гальмує мотор. Логвінов повертається до заднього сидження і злегка вдаряє мене долонею по плечі.

— От і бачиш, ми тебе підвезли туди, куди прагне твоє серце, — зареготовав. — Хоч і куркулька, зате красуня, чорт пабери! Знаєш, Авдєїч, — це до енкаведиста, — "діректор вкус імеєт замечательний". Кароока зознобушка, тільки ручки цілувати. Ах, сволоч же ти, Фьодор Дем'янович!

Енкаведист незлобно виштовхав мене з авта, Логвінов крикнув ще крізь відкрите віконце.

— А завтра, братець, не забудь про агітроботу.

Авто рушило дорогою, штурляючи в пітьму смугу світла.

Я добру хвилину стояв цілком оголомшений. Сон це, чи дійсність? Наді мною світив місяць, на синяві небесній мерехтіли зірки кришталевими сльозинками.Авто слабко гуло вже десь за колгоспом. Тягота з моого серця поступилася, груди почала розпирати якась несамовита радість. Біг я навмання, через загони та ниви наїжачені стер-

ням, до березового ліска, на стежинку. Подальше від битих доріг, де їздять авта з енкаведистами та різними представниками влади. І щойно на стежинці, під ліском зароїлося в моїй голові від думок. Знають, усе знають про мене. Кожний мій крок рахують. від сексотів не скриваєшся, скрізь наставляють уха, всюди з затінків вирячуються. Велетенський павук-НКВД розмотує ширше і ширше сіті, своїми лапами - кривулями общує кожне місце і вдоволено приглядається мухам, що крильцями та ногами заплутуються в тонке павутиння. Одна з цих мух — я. Що вони виробляють зі мною! Створили з мене іграшку, яку заколисують лестощами, щоби при першій нагоді перегризти їй горло. Полька не помиллася, коли казала, що я вже на ковзькому схилі гори. Знає, звичайно, більше про мене, як мені вдається. І ця сцена в її кімнаті... Чи ж не грава вона свою роль в ній? Запросила на уродинову вечірку, щоб потім заскочити мене Логвіновом та енкаведистом. Що було б, коли б я погодився втікати з нею за Буг? Рахувала, либонь, на мою наївність. Можливо, що за стіною, чи в сінцях хтось наставляв уха, щоб усе почути. Здогади, здогади... Натягнені нерви побуджують уяву, доводять майже до хворобливої настороженості. І ось, "підвезли туди, куди прагне серце". Добродій, нічого собі! Ну, що ж, нема ради, якщо я вже на ковзькому схилі, треба спускатися нижче й нижче.

На хуторі світилося, пані Олена з Катериною ще не спали. Відчинили мені двері, підвели до світла й зойкнули.

— Боже миць, ви цілком пополотніли! — жахнулися в один голос. — Що з вами?

— Зі мною погано, зі мною дуже погано, — в безтямі почав я. — Довше не витримаю, обмотують мене павутинням щораз сильніше. Втікти звідси, якнайшвидше втікти!

— Куди? — суворо поглянула на мене Катерина. — Куди втікти, пане Федоре?

— За кордон! — наче з величчя польки випалив я ненароком. — Не жахайтесь, мої любі, за кордон утікти. Я тут не можу витримати, вони мене угроблять, я це відчуваю душою і серцем. Ах, прекрасні і нещасні ви мої — як мені хочеться втікти з цього трагічного, оголеного й опльованого краю! Катрусе, — звертаюся до дівчини, — коли б не ваша мама і малі брати, пішли б ми разом на захід. Далі і далі звідси, далі, аби тільки вперед, аби тільки близче до кордону. Та знаю, ви не розлучитесь із своїми найдорожчими. Будете жити годиною, хвилинами в непевності. Але вони вас теж знищать. Поширять колгосп, заберуть ваші землі, виженуть із хати, а потім вивезуть.

— Ми того чекаємо з дня на день, — не хвилюючись сказала пані Олена. І до дочки: — Катрусе, як поїдеш до Пінська, розвідай у знайомих... Може порадять, може навіть помогуть панові Федорові пробратися за Буг.

Говорила лагідним тоном, ніби мама заспокоювала налякану дитину. Звідкіль у неї така мужність, така тверезість думки? Сама ж вона уже дознала страшного горя з утратою чоловіка; тепер життя всіх їх було цілком підкопане. А от і вона, і її дочка не панікують, не попадають у розгублену розпач.

— Треба все добре обдумати, — далі дивилася уважно на мене Катерина. — Ви вчора ще були інакші. Звідкіль такі раптові душевні стрибки? Щось може сталося? Ах, вибачте мені, я нерозважна. Як щось тут стається, то так, як із моїм татом. Утікати за кордон, кажете? Тяжка це справа, пане Федоре, дуже тяжка. Тепер уже майже ніхто не рискує втікати за Буг. Кордон обставлений граничниками з дресованими собаками, є місця, де пороблені загати з наелектризованим колючим дротом. Знаю про це від зна-

йомих. Коли я була останньо в Пінську, то довідалася, що дехто шукає щастя в околицях Білостоку, дехто іде навіть до Галичини. Та скрізь треба мати знайомих.

Вона сіла на тапчані, напроти мене і ніжно почала:

— Я вже три дні думаю про вас, пане Федоре. Мене мама називає вістункою, але передчуття мої інколи бувають правдиві. Як ви прийшли до нас, ми вже знали, що ви не тішитеся довір'ям у цих бандитів. Але я чомусь упевнена, що ви щасливо осягнете те, до чого прямуєте. Ніби це безглуздя, але я бачила в сні видіння. Так, бачила час, пане Федоре, як ви йшли вузькою гірською дорогою, на якій було багато вибойн, прикрих заглибин із грязюкою. Ви перестрибували через ці вибойни та заглибини і потім заступила вам дорогу вузька прірва, над якою росло дебеле кучеряве дерево. Ви влізли на нього, подряпалися ніби кіт на дугувату гілляку і з неї скочили на той бік прірви. Це був кордон, це був без сумніву, кордон. Де ви його перейдете, в Білосточчині чи в Галичині, це неважне; важне те, що ви щасливо перейдете. І коли перейдете, згадайте свою Пітію.

"І вона мене заспокоює, хоч серце її роздерте тugoю за батьком!" Я дивився на її личко присоромлений. Повівся перед ними по дітвацькому. Не їм, а мені, мужчині, годилося б принести в цей дім розраду та заспокоєння. Вміть відчула своєю інтуїцією те, що мені лежало на серці. Трохи повеселішала, лагідна усмішка оживила її інтелігентні очі.

— Можливо, що й пішла б з вами, коли б я була самітня, — повернулася до мами. — Та ви цілком добре вгадали — я не відлучуся від родинного гурту. Ось ми ще тут, у Сішні, і нам здається, що тато десь поблизу нас; бачила я його в Барановицькій тюрмі, але може вже його привезли до Пінська, може його вивезли далеко

на схід. Якщо й нас вивезуть туди, надія не відступить — все будемо відчувати його близькість, все будемо надіятись, що зустрінемося. Може це фікційне уявлення, але краще надіятися, як по-трапити в тверезу розпач. А по той бік кордону, це вже остаточна втрата надії, це вже кінцеве розмежування нас із ним.

"СТИНГАЗЕТА" В СІЛЬРАДІ

У школі, коли вчителі були на лекціях, я старався укладав плян, як мені "підійти" до Юрка Дубини. Після моого відкриття в його домі, я тепер не міг сполягатись на Бориса Алчєєва. Хитрий москаль по давньому ніби виявляв до мене свою "дружбу", я, звичайно, всміхався до нього, притакував йому, хоч у душі моїй бурилося. Отоже перед обличчям сільради я стояв тепер цілком осамітнений; Юрко Дубина клацатиме з своєї установи зубами на мене і я мушу щось таке придумати, щоб він перестав клацати та гороїжитись. Природу "рідненьких хитких душ" я знов досконало: рабське згинання спини перед сильнішим, беззастережне виконування наказів своїх повелителів; потраплять вони ласитись по котячому, низько кланятись і grimati кулаком собі в груди, деклярюючи свою вірність чужому панові, натомість таких як самі завжди готові гризти де можна, топтати в болото, зневажати й топити. А тому, що я був "тутешнім", таким як і він, до того ж ще й нова влада кривим оком дивилася на мене, не міг я сподіватися від нього зичливости та широго ставлення. Вже наперед увижала мені хамувата пика, накозюблена й підступна; хоч був тупим і півграмотним, напевно тепер знов собі ціну. Стати йому тепер на те, щоб бути моїм "начальником"; напевно приділить школі з п'ятдесяти сіщенських дворів, де я з учителями маю "просвіщати" несвідомих селян.

То ж як мені "підійти" до землячка Дубини? Сумирно й улесливо? Зміцню тільки його "урядуючу амбіцію". З лайкою? Ще гірше — має за собою проти мене не тільки Райвиконком, але

напевно й НКВД з Райвідділом Освіти включно. Зваживши це, я нарешті постановив говорити з ним тоном "урядової людини", що має добру во-лю помогти сільраді. Спершу я мав намір завити до сільради ввечорі, але потім змінив думку; ввечорі завжди повно там людей, натомість у пообідніх годинах можу застати Дубину в канцелярії самого.

Десь у третій годині я подався до сільради. По дорозі зустрів його першу жінку, з якою він щодня бився і потім вигнав із хати; тепер живе "на віру" з якоюсь молодою розпусницею. І ось ця його перша жінка, поздоровившись зі мною, пішла собі в напрямі кооперативи; я зиркнув за нею — ходу мала нерівну, втомлену. Ясно, життя її було зломане. Якраз про її "подружні гаразди" чимало розповідала мені пані Олена. І саме це була одна ланка в ланцюзі буйного життя голови сільради. Пані Олена з дочкою вміли образно змальовувати минуле Юрка Дубини. Знали про всі його пригоди, як те, що за злодійство сидів він на Береській, хоч тепер безсороно чванився, що "карався за народнє діло". Був із нього неабиякий задираха. Якось на забаві, в селі зчинив бучу, пробив ножем одному парубкові руку, за що інші парубки розбили йому голову і переломали ніс. Продав потім корову і три тижні лікувався в Пінську. Та ці пригоди не мали для мене ніякого значення в теперішній дійсності. Натомість мав він за собою два грішки, про які знали старші люди, але заради спокою, ніхто про них не говорив голосно. Отже після першої війни, десь у двадцять третьому році, служив він у порохонського поміщика сторожем лісу. Був "оком і вухом" свого пана: відбирав людям назбиране ріща, відбирав жінкам кошики з чорницями, з грибами і клав ці "здобутки" в ногах свого хлібодавця. Мав він іще один прогріх перед советською владою, куди більший від першого: тяжила на його сумлінні крадіжка червоноармійського

кріса в двадцятому році. В тому часі, як відомо, большевики панічно втікали з-під Варшави. Якось троє червоноармійців-відбитків запленталося на ніч до Сішна. Впросилися до клуні батька теперішнього голови сільради. Юрко тоді був підрубком; його авантурницька вдача не була повною без кріса: він давно мріяв десь "потягнути" пальну зброю. І ось прийшла нагода. Опівночі прокрався до клуні і присвоїв собі вимріяну "машинку" з тридцятьма набоями. На другий день увігналася в село польська кіннота. Больщевики крадькома виковзнулися з села, але п'ятичленна стежка на конях винишпорила втікаючих. Двох відстрілювалося і щасливо добралося до лісу, третього большевика, того, в якого Юрко вкраєв кріса, покладено трупом. Ця таємниця Дубини була для мене прецінною зброєю і я постановив у відповідний момент приборкати нею "всевладного сішенського начальника".

Підбадьорено відчинив я зовнішні двері сільради. За ними була доволі простора почекальння. Подряпані її стіни густо строкатіли різними плякатами, розпорядженнями, закликами. Мою увагу привернула стінгазета, що була приліплена до стіни на видному місці. Мала заголовок: "Сішенське ізвестія". Під титульним написом передовиця: "Буржуазний воспітаннік". У першому ж реченні помічаю мое прізвище. Хтось поправною московською мовою розправлявся зі мною. Відчувалося в цій писанині широко відомий "усесоюзний" стиль, нацяткований "важущими" аргументами без доказів, замашистою московською лайкою. Чимало речень та слів було підкреслено. Як от: "За вірну службу панській Польщі, буржуазні експлоататори наділили його стипендією і вислали до Вільна на студії"; "У Вільні належав до польської буржуазної організації "Легіон молодих"; "зв'язався там з українськими буржуазними націоналістами-студентами і на

спілку з польськими ненависниками советського ладу, вів пропаганду проти Советського Союзу". "А тепер знайшов собі притулок у домі підлого зрадника Коротчuka, який чекає в тюрмі на заслужену кару".

У цій писанині так і не вияснено, якої то "зради" допустився бідний Коротчук. Советського Союзу, звичайно, не міг він зрадити, бо жив по цей бік кордону і не був його громадянином; не міг він теж бути зрадником компартії Західної Білорусі чи України, бо не належав до її членства. Закид, наче б я належав до "Легіону мільйонів", чомусь міцно асоціювався з Марією Владиславівною. Якщо той пасквіль, це робота місцевих активістів, ледве, чи могли б вони знати про існування такої організації. Тільки, і тільки цю вставку могла вигадати полька. Якщо ж текст цієї писанини прислано з Пінська, тоді підозрівати польку було б зайво, бо там, чи то в Жовтих касарнях, чи в Обкомі партії є чимало хитрих "затейників", які мають необмежені можливості вигадувати різні нісенітниці, щоб ними "бомбардувати" впійману жертву. Видалися мені теж міцно підозрілими літери "у", "я", "з", "ф". Де ж я бачив такі літери? І раптом пригадалися мені конспекти Бориса Алчєєва. Так, це його робота! Як могло статися, що хитрий москаль так швидко задомовився в чужому селі? Має напевно місцевих підпомагачів на чолі з Юрком Дубиною. Несамовита лють обхопила мене. Одного ж дня ми прибули до Сішна. А ким він був тепер і ким я? Вмостилися в чужому середовищі, оточився довірливими місцевими активістами, почувався ніби справжній господар і — свинить. А ось я, місцевий, здавалося б між рідними і близькими людьми — не маю де харчуватись, почиваюся ніби на трясовині.

Не знаю, що мені тепер казати голові сільради. І чи доцільно взагалі з ним говорити? Отак

большевика, спричинити йому смерть, а тепер величатись головою сільради, величатись відданим для тих, яким ножа встремив у плечі. Матимуть із вас потіху в Жовтих касарнях, ой матимуть. Припечуть, приперчать, аж язика біс витягне вам на бороду. За такі злодіяння ніколи не подарують вам!

Я прудко встав із крісла і направився до дверей. Дубина очамріло дивився на мене: був зиншений і цього почування не міг приховати. Губи йому тряслися. Трухтів безвільно за мною до почекальні.

— Я, я, товаришу директоре, — клекотіло йому в горлі, — я, я хочу з вами договоритись, я, я...

— Чи читав цю писанину Логвінов з енкаведистом? — показую пальцем на стінгазету. — Чия це робота?

— Ні, не читав, — цокотів зубами. — Щойно сьогодні вранці ми наклеїли на стіну.

— Хто це написав?

— Того то не скажу, того то не вільно мені сказати.

— Здеріть цю гидоту! — показую ще раз на стінгазету. Я був певен, що не зірве, але він тремтячими пальцями віддер із стіни писанину, подер на кусочки і вкинув до коша, що стояв у куті. Був блідий і гідкий у своїй рабській приниженості.

— Я не крав ніякого кріса, не служив у порохонського пана, — відмахувався недолуго. — Я нічим не провинився перед советською владою, але я знаю, що ви маєте гнучкий язик і можете мене зруйнувати; знаю теж, що в селі маю повно ворогів, які фальшиво свідчитимуть проти мене. То ж хочу згоди: не чіпатиму вас, а ви не чіпайте мене. За нашого дорогоого Сталіна я душу й тіло можу віддати, я люблю советську владу, єгож, люблю, і ніхто не зможе захистити моєї любові. Та наклепів боюся; знаю тепер,

що ви можете мені капостъ зробити, тому й хочу згоди. Дурна ж моя голова, дурна, чому я раніше не додумався, щоб із ученими в згоді жити?

Зігнувся переді мною по жебрачому, запросив назад до канцелярії і хотів почаствуати чаркою горілки на знак згоди, але я обурливо відмовився. Взагалі почувався я вже переможцем і призирливо міряв його очима. Донос на нього робити, звичайно, я не мав наміру, але тішило мене незмірно, що нарешті вдалося мені впокорити це кусливе соторіння. Після цієї драматичної перепалки, нарешті ми договорились щодо агітроботи в селі. Дав мені десять дворів, куди то я ввечорі вислав Бориса Алчесева й Любу Bartoшевич. Хай собі воловодяться з дядьками. Тішило мене й те, що пасквілю не читав Логівінов, отже була це тільки місцева витівка. Дубині я не дав обіцянки зберігти в таємниці його грішки; залишив його в непевності. Здається, він іще раніше усвідомлював собі, яка небезпека чайться за ним. Врешті-решт хтось у селі міг би зробити донос і тоді його доля швидко вирішилася б у Жовтих касарнях. Можливо думав, що не знайдеться такий сміливець, але коли почув з моїх уст страшні слова, почувся, либонь, ніби в оточенні вовків.

На другий день уранці Марія Владиславівна хитрувато підморгнула до мене. Знайшла по хвилині нагоду, щоб мені шепнути.

— Голову сільради, пане Теодоже, д'яблі взенлі!

Це значило, що вранці не з'явився в сільраді, не знайдено його теж у власній хаті. Це був наслідок нашої вчорашиової зустрічі. Якщо впіймають, напевно признається до всього і до нашої розмови. Отже моя сповидна перемога, може мені тільки пошкодити. Закинуть мені напевно, що я замовчував злочин перед владою і тим самим став його учасником. Куди ж він утік? Напевно в порохонські ліси, які знав досконало, будучи колись лісомим сторожом. Борис Алчесев здогад-

пиво поглядав на мене: либо нь уж додумувався, що я знаю про його авторство пасквілю в стінгазеті.

День проминув у непевності. Ввечорі я довідався, що Дубина ще не з'явився в селі. Якщо справді з ним щось сталося, напевно ще сьогодні вночі, чи завтра вранці прибуде поліція. Довідався я теж, що після нашої вчорашньої зустрічі, Дубина ще вибився із своїми односельчанами; ввечорі відбув навіть нараду з активістами і потім зник у темноті ночі. Ця обставина мене тішила: в селі знали про мої відвідини сільради, як теж було всім відомо, що після мого відходу, голова Дубина був у "своїй урядуючій формі". Неменшою мірою тішило мене й те, що я вчорашній позанавчальний час провів у школі. Спершу мозолився з Бабиничем, потім працював у канцелярії до пізної ночі на очах Лізи Шварцбавм та Марії Владиславівни. Вернувся на своє помешкання десь по дванадцятій. Двері відчинив мені господар. Отже, дяка Богові, маю свідків. Ніхто мені "не підставить ногу" у зв'язку зі зникненням Юрка Дубини. Наперед я теж знав, що коли прибуде в село поліція, не обійтеться без допиту. Передбачення мої були правдиві. На другий день трьох поліцай спершу нишпорили в сільраді, потім скликали активістів і довідалися від них, що на засіданні Дубина був напідпитку. Робили теж трус у його хаті і щойно по обіді один із них завітав до школи. На вступі вибачився, що забере мені пару хвилин цінного часу.

— Мені відомо, що ви були позавчора в сільраді, товаришу директоре. Чи можу знати в якій справі?

— Я звернувся до нього, щоб наш учительський колектив навантажив агітроботою. Отримав від нього спрямування до десяти дворів. Уже два вечори ми проводимо працю за підвищення соцсвідомості між селянами.

— Замечательно, хорошо, — одобрил представник влади. — Ну, а чи голова сільради був п'яний, коли ви з ним нараджувалися?

— Ні, він не був п'яний. У дружній атмосфері ми дуже швидко договорилися. Навіть подякував мені, що моя школа виявила готовість помогти йому в трудній суспільній роботі.

— Очень хорошо, замечательно, — ще раз одобрил поліцай.

"Коли б ти бачив цю сценку в сільраді, інакше говорив би зі мною!", думаю собі і тішуся, що відбулася вона без сторонніх людей.

— А чи ви не знаєте, що сталося із стінгазетою? — раптом уколов мене поліційним гострим поглядом.

Несподіване й нагальне запитання не вибило мене з рівноваги. Як мога спокійним тоном відповів я йому.

— Стінгазету? Вперше чую. Правда, ми маємо в школі свою стінгазету, але я не знав, що сільрада теж має час видавати щось подібне. Коли я входив до канцелярії сільради, я не приглядався стінам. А потім уже захопило мене обговорення справи агітроботи. Коли ми устійнили методи співпраці сільради зі школою, голова Дубина вивів мене аж на ганок і там ми дружньо попрощалися. От і все, що можу сказати про мої відвідини сільради.

Поліцай вибачився і пішов геть. Цьому допитові прислухався Борис Алчевсь. Мімікою лиця й посмішками був ніби всеціло по моєму боці. Звичайно — лицемірив. Коли поліцай був уже надворі, я лагідно поспітав його.

— Может ви щось знаєте про цю газету, Борисе?

Знизав плечима вдаючи невинного. Саме ввійшла до канцелярії Марія Владиславівна. Я і її поспітав, чи бува не чула вона щось про стінгазету в сільраді. Тон моого запиту був байдужого

звучання; ніби ненароком кидав я на неї своїм поглядом. Але обличчя мала вона таке, як і завжди, очі навпів кокетливі, навпів поважні. Взагалі потрапила вона бути в усіх обставинах наче б глупувато без журною, а тим і нерозгаданою. Та того ж вечора знайшла нагоду шепнути мені насамоті.

— У кошику на сміття, в почекальні сільради, поліцаї знайшли якісь подерті папери. Може це якраз та стінгазета, пане Теодоже? — кліпнула віями й захихкала притишено. Я відповів їй посмішкою і подумав, що сіщенська школа стала театром, де безперебійно відбуваються сцени витончених інтриг. Туний Бабинич мав свою незмінну ролю наставляти вуха до чужих розмов і потім доносити. Борис Алчев, творячи інтриги, докладав і рук і свого хисту, полька грава здебільшого мімікальну ролю всуміш із "прияттями" пізними вечорами, де було "яствіє і питьє", Ліза Шварцбав мала свою ролю теж з інтригами намашеними "расовими" суперечностями. Не знати, яку ролю має білорусинка, Люба Бартешевич. Трималася вона здебільшого осторонь і інколи ходила на забави у вихідні дні. Там танцювала з сільськими парубками, може вже й заводила з ними романси.

Увечорі, коли я вибирався на хутір, полька запросила мене "на чайок". Я довше зупинився поглядом на її обличчі. Було воно якесь таємничо насторожене, чи пак загадкове. Напевно має для мене щось засекречене. І саме майнув мені пасквіль із сільради. І чому їй здумалося вигадати "Легіон молодих", до речі мало відому організацію в колишній Польщі, чому не "пришипилила" мені санації, чи ППС? Коли б була обзнакомлена з українським підпіллям, напевно "приліпила б" мені ярличок ОУН, чи може вплутала б у справу замаху на совєтську амбасаду у Львові.

— Пан не пшийдзе? — наївненько поглянула

мені в очі. — А я ж спеціально приготовила "курче печоне".

— Ах, яка ж ви прекрасна, яка неперевершена, яка чарівна, панно Марисенько! — пірвав мене нестримний, якийсь дикий сміх. — За вашу гостинність тільки пальчики вам цілувати! Але сьогодні, вибачте, не можу скористати з ваших послуг. Мушу йти на хутір. Учора не був я там на вечері, коли й сьогодні не буду, подумають, що гордую.

Дорога на хутір, після школи, завжди була для мене приємною. Сьогодні ж, після фатальної поїздії з Дубиною, зустрічі з поліцаем та розмови з Борисом Алчесевом і Марією Владиславівною — ввидилася мені наче шляхом свободи й радости. Холодне повітря оживляло легені, небесна синь із зірками побуджувала до мрій. Ось незабаром побачу щирі й милі обличчя. Старшенький Коротчук сказав мені, що його сестра, Катерина, в ранніх годинах вернулася з Пінська. Може привезла якусь вістку для мене? Коли я був на краю села, помітив обриси будинку сільради. У вікнах світилося. Либо ні хтось уже урядував на місці Дубини. За крайньою хатою — поле, а трохи далі березовий лісок. Іду стежинкою край ліска, шукаючи зором, трохи ліворуч, контурів вишень та хоромин Коротчукової оселі. Верховіття без листя наче плаче від подуву холодного вітерцю. Поринути б так у тужливих пошумах білих стовбурів, зачайтись як звір і мріяти про весняне сонце. І я скручую в гущавину. Плентається між деревами і тепер думаю про Дубину. Напевно десь у Порохонській пущі викопав уже собі зимовика. Заріється в ньому ніби дикий вепер і чекатиме весни та війни, про яку тепер усі пошелки говорять. Аж за кучерявим чагарником наче б тріснула суха галузка. Стримую в грудях віддих і наслуховую. Хтось наче по сухому листі скрадається. Обережно, навщиньки прокрадаюся від стовбура до стовбура все ближче і

ближче до чагарника. Чую тепер виразно людські кроки, хтось утікає в західному напрямі. Мене охоплює якась гарячка і я притьма кинувся за втікаючим. Хвацько пікетую між стовбурами і коли на мить зупинився, чую притишений стогін. Видимо втікаючий напоровся на дерево грудьми і йому сперло віддих. І ось за чагарником, під куцою низькою гіллякою помічаю скручену в клубок людину. Підбігаю до неї, хапаю за комір і впізнаю Бабинича.

— Що ж ви тут робите? — нахиляюся над ним. Хочеться мені докинути: "Шпигуєте?", — але опановуюся і беру його під рам'я і підношу на ноги.

— Нанизався ямочкою на сук, товаришу директоре. О-о-о, віддиху не можу вловити. Пустість мене, трохи полежу і мені пройде.

І справді йому по хвилині пройшло. Коли почувався краще, почав вигадувати недоречності, мовляв заставляв сильця на зайців і коли почув кроки, думав що бандити і тоді почав утікати.

— А от вас тут, товаришу директоре, то єйбо, я не сподівався. Мабуть когось шукаєте?

— Так як і ви: на зайців полюю, бідний мій Бабиниче! — кидаю йому в обличчя. І це не вперше шпигує мене. Напевно вечорами нюшить по собачому довкола хуторя Коротчуків. Чи після цієї пригоди може мені бути милою стежинка під березовим ліском? Що крок, то вибояни, що закрут, то засідка. І яка ж сила могла вигадати таку мережу нечуваних доріжок-переходів, зрадливих углибин на людські ноги, підступних закрутів із пастками?

Березовий лісок із Бабиничем був уже за мною, з пітьми виринула перед моїми очима хата осамітнених жінок із двома хлопчиками. Чи й сьогодні будуть вони ніжними голосами заспокоювати мене? Чи сказати їм, що сексот Бабинич вітрить кожного вечора під їхньою хатою? І чи є якийсь глузд їм про це говорити?

ПРИЯТЕЛЯ ВЖЕ НЕМА

За ввесь час перебування в домі Коротчуків, вечір після пригоди в ліску, був для мене найсумніший. Не було вже у вітальні атмосфери з різними розповідями, з ворожбою та киданням пасіянсів; непевність, якась грізна напорошеність панувала тут. Пані Олена силкувалася на усмішку, але з очей пробивалася тривога, Катерина неспокійно поглядала на старшого брата, який у піджамці збирався до ліжка. Коли нарешті хлопець пішов до спальні, вона поглянула на мене. В очах були слізози.

— Мою сестру з чоловіком та тестем вивезли. Ніяких домашніх речей не дозволили взяти. Отак вирвали всіх з ліжка, звеліли одягнутись і повіштовхували до чорного ворона. Хатне майно сконфіскували, дім запечатали. Можливо, що вже в ньому живуть якіс "служаці" з Москви чи В'язми.

Ця вістка потрясла мене. Помічаю у вітальні нелад. Імовірно, що в інших кімнатах те ж саме.

— Ми спакували все необхідне і чекаємо на нашу чергу, — тремтічим тоном озвалася пані Олена. — Коли буде все під рукою, може не заборонять взяти.

— Вибачте, що я нічого не могла розвідати в Пінську, — знов вела Катерина. — Факт вивозу моєї сестри так мене пригнобив, що я почувалася ніби оглушена. Страшні удари: один за одним; спершу тата, потім мою сестру з родиною. Третій наворот, — це ми. Чекаємо на лихо з години на годину.

Я мовчав. Тільки мовчанка, тяжка, закам'яні-

ла, із затисненими устами могла мати тут своє вимову. Підкріplювання на дусі, натяки на якусь надію, на якесь чудо, було б тепер цілком зайве. Свідомість близькості й неминучості приречення, виключали навіть найменші можливості по-пятунку.

Вернувшись я додому раніше, як іншим разом. Спати тої ночі я не міг. Натомість якось самочинно вирізьбилась у моїй голові ціла система подій; по суті ще ні один день не проминув для мене без якоїсь прикрої несподіванки. Сьогоднішній, чи пак останній, позначився підступним запрошенням на "чайок" Марії Владиславівни, зустріччу в ліску з Бабиничем і вісткою про вивіз сестри Катерини. Що ж принесе завтрашній день?

Почався він повідомленням Райвідділу Освіти про районову вчительську конференцію, що мала відбутися в Пінську двадцятого жовтня, тобто за два дні. Для мене, отже, наспівала нагода відновити пашпорт, який мав силу важності тільки вісім днів. На день конференції я замкнув школу і з учительським колективом вибрався на порохонський півстанок. У потязі ми зустріли чимало вчителів і вчительок з довколишніх сіл, що теж їхали до Пінська. Були це переважно молоді люди, здебільшого новоприбулі. Всі вони говорили тільки по-московському.

У Пінську я відлучився від учительського гурту. Користаючи з того, що конференція мала початися за півтора години, я подався ще відвідати інженера Мерсона. Жив він на Советській вулиці. За малим відхиленням мені якраз було подорожі до Облісполкуму, куди то спрямовувались учителі з усього району. Та зовнішні двері, де жив Мерсон були замкнені; раніше входилось крізь них на коридор цілком свободно. Я натиснув електричний гудзик і чекав. Ніхто не спішився мені їх відчиняти. Тоді я почав стукати. І це помогло. З між одвірків вихилилось облич-

чя п'ятдесятілітньої жінки, трохи розчухраної, з підпухлими очима.

— Чево так разбарабанілся! — люто вирячилася на мене.

— Вибачте, громадянко, тут проживає мій знайомий, інженер Мерсон.

— Ніякого тут Мерсона нема.

— Як то нема?

— Гаварю тебе нєт! Понял? — верескнула і затріснула двері.

“Так, умостилися вже надобре в чужих домах, думаю собі. Сараною то втискається всіма щілинами і “владствуєцім” голосом кричить”.

Де ж мені шукати Мерсона? Може старий змінив помешкання? Може ця ось нова “хазяйка” з підпухлими очима вигнала його? Коло скверику, де мав бути театр, ненаро ком зустрічаю мо го знайомого ще з Вільна, техніка-механіка Малашицького. Після Мерсона, це друга близька для мене особа в Пінську. Був поліщуком, родом із якогось села поблизу Лунинця. Ще у Вільні зараховував себе до “руsskіх”, хоч знову прекрасно українську мову, якою нерадо говорив. Перед війною оженився з полькою, дістав добру посаду в Любліні і, либо нь,уважав тоді себе за поляка. Тепер він знов став “руssкім”. Узагалі був із тих, що не відзначався твердістю власного хребта. Все ж, помимо мінливості характеру, не належав до шкідливих людей. Був трохи підлабузником, але не сексотом. Можна було з ним говорити про різні речі і бути певним, що не донесе владі. Будучи в Пінську, я інколи заглядав до його помешкання. Мав вродливу жінку і гарного дворічного синка. Знав він теж Мерсона; колись у Вільні вчив його математики в середній технічній школі. Від нього я й довідався про жахливу подію. Минулого тижня, мо го старого приятеля, інженера Мерсона, опівночі арештували енкаведисти, а два дні згодом вивезли.

зено його разом з іншими засланцями десь на Колиму. Шиканували бідного інженера, мучили безглуздими розпорядженнями, щоб потім домучити в сніговіях на далекій півночі.

Ось ледве минули пригоди з Сішна, по яких ще залишилися неприємні враження, вже конвеєром підсугаються свіжі. А це ж тільки перед обідні години, до вечора ще було далеко. Та на чергову неприємність не прийшлося мені довго чекати: на поліції відмовлено мені поновити важність пашпорту. Казали зголоситися за тиждень. Виглядає на те, що мені взагалі не дадуть пашпорту. Обезкрилять, зв'яжуть руки й ноги і прикріплять до Сішна. Коли приайдеться їхати до Пінська, мушу брати в сільраді "путьовку" і то кожним разом. Ні кроку поза Сішно. Про поїздку до якогось віддаленого міста — рішатиме НКВД. Це вже заносилося на комплетне ув'язнення.

Районова вчительська конференція нічим особливим не відзначилася. Проходила вона як і всі советські імпрези "по плану". Спершу виступив з доповіддю завідувач Райвідділом освіти Логвінов, потім секретар Райкому партії, потім двох шкільних інспекторів. Усі доповіді щодо змісту і форми були майже тотожні. Тепер уже менше було агітаційних фраз, зате більше "ділових вимог" і "щиро сердної критики". Ніби кулеметними серіями вдаряли в вуха приявних учителів "докори, напімнення", навіть погрози: ухили від агітроботи, відсутність у школах "червоних кутків", цілком занедбана протирелігійна робота. Логвінов, здавалося, природньо лагідний і доброчесливий, був тепер ніби кусливий прокуратор на судовій розправі. Гуркотів громовим голосом цілячись пальцем у п'ятдесятілітнього поляка Карпінського, що сидів у третьому ряді крісел.

— Он він, учитель із села Городище, Станіславом Казіміровичем Карпінським його велича-

ють. Коли йде до школи на лекції, то сердега стає навколошки під хрестом, що на роздоріжжі і склавши руки на грудях, молиться до Матінки Божої. Советський учитель молиться під хрестом на очах селян! Ганьба, товариші педагоги! Ще товариш Ленін називав релігію "опіюмом для народу". Советська наука давно доказала, що Бог, це вигадка експлуататорів робітничої кляси".

Поляк утягнув шию в плечі і принишк із приплющеними очима. Коли б не боявся, напевно заткнув би пальцями вуха, щоб не чути цього богохульства. Але вчительська публіка одобрила промовця оплесками. І не тільки оплескувала Логвінова, оплескувала всіх промовців навіть тоді, коли вони багатьох із них самих карталий принижували. Взагалі нові порядки уже кожному просочились у душу, інстинкт самозбереження завжди підказував що треба а чого не треба робити. Як, до прикладу, промовляв секретар Райкому партії і наголошував деякі штампові фрази, приявні негайно реагували "бурхливими оплесками". Коли Логвінов висміював релігійну "забобонність" Карпінського, його оплескували всі включно з Карпінським! Це значило, коли "владствуєшій повелитель" назве когось дурнем, провокатором, невдахою, треба бути йому вдячним за "непомильні уточнення". Щойно проминув один рік і один місяць, а нова влада вже зуміла створити з учителів видресовану масу, яка безвільно потрапить "захоплюватися" й оплескувати.

Після доповідей відбулася дискусія, проте нічим вона не нагадувала дискусії першої обласної вчительської конференції. Тоді ще ніхто не боявся висловлювати своїх думок; тепер панував цілком інший дух. Тепер дискусія зводилася до самокритики багатьох учителів, самовизнанням прерізних помилок та ухилю. Я був певний, що й мене не обміне "зверхнє" картаюче слово, але Логвінов чомусь зневажливий нахинувся тільки на

Бабинича. Це вже для мене була справжня несподіванка.

— Я маю твою заяву, братець, — грозив указівним пальцем. — Ти подав, що маєш незакінчену середню школу, а ще й досі не знаєш чотирьох аритметичних правил. Обдурювати ти вмієш, братець. Маю теж твої листи до Райвідділу. Що речення, то дві три помилки. Коли ж ти, нарешті, почнеш писати грамотно?

Бабинич прищулився і нашорошено слухав. Не видно було на його обличчі ні сорому, ні навіть страху. Безвіразно галився на свого погромника, глупувато посміхався ледь помітно притакуючи головою. Можливо думав: "Так воно і є, товаришу начальнику, тупий я і неграмотний, але ти мене не скидай із посади вчителя. Я тобі не потрапив догодити, зате комусь іншому вмію прислужитись".

Конференція закінчилася схваленням резолюцій, де відмітилося чимало "будуючих завваг" із промов Логвінова та секретаря Райкому партії. Потім усіх нас повідомлено, що після годинної перерви почнуться записи до вчительської профспілки. Після фатальної події в міській управі, після Жовтих касарень, я вже добре встиг познайомитись, що таке профспілка в Советському Союзі. Бідний Мерсон уявляв її як незалежну захисницю робітничих прав, а тимчасом це звичайна прибудівка партії та помічниця поліційних органів. Належати до неї, це значило — наблизитися до влади і сяк так забезпечитися матеріально. Тому то кожному з приявних учителів залежало на тому, щоб бути її членом. Я ще не знат, яка має бути процедура прийняття в члени цієї організації; нам сказано, щоб за час перерви кожний написав заяву. Здавалося, це цілком нормальнa річ: передам заяву профспілковому комітетові а там впишуть мене в члени. Але мої уявлення були цілком невірні. Як і в інших випад-

ках, відбулася й тут свого роду комедійна сцена, що нагадувала собою судову розправу. На подію засіда комісія очолена секретарем Райкому партії — це були судді; перед ними на кріслах сиділи вчителі і — це були немов обвинувачені. Викликувано приявних за абеткою. Викликаний, що вже раніше передав заяву, мусів зайняти місце на трибуні і, не затаюючи нічого, сповідатися перед комісією. Якщо походив він із західних земель, обов'язково мусів наголошувати зліденне життя трудящих під панською Польщею, мусів виявити своє соцпоходження, чиїх батьків він син, як із великою "радістю" зустрічав він "героїчну" червону армію і як тепер тішиться радісним життям. Начальники на підвищенні уважно слухали кандидата в члени профспілки і коли той кінчив свою сповідь, тоді ставили йому різні запитання: де був у такому а такому році, що робив, хто платив за науку. Якщо кандидат вправно відповідав, коли його минуле не було "сплямлене" перед комунізмом, тоді комісія одноголосно його приймала до профспілки советських учителів. Я помітив, що деяким кандидатам після автобіографічної "сповіді" навіть не ставлено запитань і тільки на пропозицію когось із комісії відразу ж записувано в члени; інших, ніби змовившись, брали в перехресний вогонь. Ось прийшла черга на Бабинича. Пуцулуватий і трохи заляканий незугарно вдряпався на трибуну і почав нескладно розповідати про своє минуле. Силкувався говорити московською мовою, але йому не вдавалося; ряснно переплітав її українськими словами, коли ж стямлювався, що це не чиста московська мова, тоді викручувався покашлюванням та палкими запевненнями, як то він безмежно любить советську владу та Йосипа Вісаріоновича Сталіна. Я з нетерпінням чекав кінця цієї безглуздої автобіографічної розповіді. Які ж йому поставить запитання Логвінов? Чи поспитає, чого він емігрував до Канади і потім вернувся назад на рідні

землі, що він там поробляв і чи любить він ще й досі заокеанську країну? Але ані Логвінов, ані секретар Обкому партії не поставили йому запитань. На пропозицію одного члена комісії його одноголосно прийнято до спілки. Отже словесні вихватки Логвінова на конференції, це була тільки тактична фарса. Бабинич був їхньою людиною, сексотським своїм промишленням немало прислужився новій владі.

Коли прийшла черга на Карпінського, я безпомилково відчув, що його кандидатуру відкинути. Поляк не приховував свого занепокоєння: говорив уривчасто, загикувався, впевняв, що він син робітника, але йому не вірили. Потім посыпалися на бідного деліквента провокативні запитання: були до тонкощів обдумані й вирафіновані, і мені майнуло, що ці члени комісії напевно мають ґрутовний поліційний вишкіл. Поляк цілком оторопів, заплутався в словах і боронився тільки двома словами: не пригадую, не знаю. Тоді прудко встав із крісла Логвінов і суворим тоном запропонував, щоб Карпінського не прийняти до профспілки та позбавити вчительської праці як людину "напітанну" буржуазною ідеологією та "релігійними пересудами". Комісія цю пропозицію квапливо прийняла і тоді поляк ошелешено почав дякувати і кланятися до своїх "суддів". Йому звеліли вийти за двері і він подався нерівною ходою до виходу.

І саме, коли поляка вже не було в залі, Борис Алчев попросив голосу. Його першого вже прийнято до спілки і тому було видно, що він хоче ще щось говорити.

— Товариши! — звернувся він радше до вчителів, аніж до комісії, — мені здається, що товариша Карпінського неслушно позбавлено праці і не допущено до профспілки. Аргументи висунені проти Карпінського, це ніякий обтяжуючий матеріал. Що ж він винен, що виховався в капі-

талістичному світі, що він винен, що його ще змалечку привчено вірити в Бога? Звичок минулого не можна ліквідувати одним помахом руки, товаришу Логвінов! — покосився він на свого зверхника, — І що ж ви робите із профспілки совєтських учителів? Замість боронити інтересів совєтського служащого, ви його усуваєте з праці.

Закінчив свою небувалу і сміливу промову з притиском, розводячи драматично руки. Чекав на оплески, але всі заніміли в мовчанці. Цей "сценічний кадр" не вдався хитрому москалеві, всі напевно знали, що він грав ролю звичайного провокатора. Не зробила на приявних враження й "обурлива" репліка Логвінова та секретаря Обкому партії. Тоді спала Логвінову думка своє "обурення" підкріпiti чином. Запропонував комісії перевірити прийняття до профспілки сміливця і на цьому все закінчилось. Коли б такі провокативні трюки спрепаровано рік тому, напевно мали б вони більший ефект; тепер було вже запізно, тепер уже не було наївних, щоб упійматись на гачок.

Після Карпінського я вже знав, що мене чекає. Оборонитись на трибуні перед напастями цих хитрих і бездушних людей мені ніякою мірою не вдається. Грати може ролю героя призначено-го на смерть, чи "каятися" і благати помилування? Бути героєм? Перед ким і для кого? Втоптатись у болото каяттям і жебраниною про помилування? Це значило б — перестати бути людиною. Непевність духа, чи радше цілковита нерішеність фатально заволоділа мною і затьмарювала здоровий глузд навіть тоді, коли мене викликано на трибуну. І якось раптовно сталося вже на трибуні, що я цілком навмання почав вибирати сильні місця з моого минулого, що не суперечили совєтському ладові. З притиском наголосив своє соцпоходження, образно змалював мої незавидні мітарства у Вільні: недойдання, безпе-

МОЄ КОЛО ЗВУЖУЄТЬСЯ

Життя моє в Сішні, після конференції, дедалі ускладнювалося. Директорський мій престіж фатально понизився. В очах моого вчительського колективу я був тепер людиною наташрованою, менше вартісною. Всі вони, навіть Бабинич, піднялися на один щабель вище, коли мене зіштовхнуло ще нижче. В нашому житті тепер виразно витворився двоподіл вартостей: вони, учительський колектив, належали до упривілеєних, я ж, їхній керівник, до ненадійних, до таких, що були в неласці у влади. Я помітив, що навіть скромна Люба Бартошевич зизом поглядала на мене, Ліза Шварцбавм нерідко дозволяла собі навіть на словесні терпкості. Якось і сказала злосливо: "Падумаеш, діректор найшолса!" Коли була б відважнішою, напевно сипонула б у мене тим, що ще мала на думці, щось ніби: "Наплівать мене на такова діректора!" Борис Алчев був стриманий, але підозріло мовчазний. Можливо, що болів над своєю провокаторською невдачею на церемонії запису до профспілки. Бабинич ласився до мене по-котячому, але в його очицях поблизу вдавав тріумф. Дивись, мовляв, хто ти, а хто я. Під моїми ногами твердь, а під твоїми тоненький лід. Одного дня він заломиться і ти тоді шубовснеш у воду. Тільки єдина Марія Владиславівна, здавалося, намагалася говорити до мене широко. Була як і завжди глупувато кокетлива та нерозгадана. Якось увечорі, без сторонніх свідків, почала непрошено виливати свої жалі.

— Хіба ж це життя, пане Теодоже? Отак ходиш собі ніби факір по цвяхах. Гут тебе щіпнуть,

там тебе дзъобнуть, тут тебе вколять, там тебе притиснуть вістрям ножа до стіни, закидають петлю на шию і помалу, з розмислом, душать. Що ж вони, Боже милий, зробили з бідним Карпінським!

— Знайде собі іншу працю, не журіться.

— Знайде... То ви ще й не знаєте? — хитро зиркнула на мене. — Ледве вийшов з Облісполкому, на вулиці чекало вже на нього енкаведівське авто. Все було упляноване, до дрібниць обдумане. Підрізали крила птащі і потім до клітки, щоб не втікла. Не дурні, щоб на очах учителів арештувати. Тепер бідний Карпінський кається в Жовтих касарнях. Напевно мордують його десь у пивниці.

— На милість Божу, пощо ви мені це говорите! — гостро перериваю. — Що мене може обходити ваш Карпінський. Коли ваше серце таке чутливе до його недолі, чому не підтримали Алчесва? Заявий труд вимахувати руками після бою. Якщо його нагнали з посади і не прийняли до профспілки, напевно мали свої причини.

— А вас погладили по головці? — закліпала віями.

— Нема ради, либоń я заслужив на це.

— Ах, пане Теодоже, який ви вибуховий. Чому ви мені не довіряєте?

— Прошу вас, Маріє Владиславівно, — офіційним тоном відсахуюся від жіночої хитrosti, — припиніть цю розмову! Ролі, які ви граєте, просто затяжкі на ваш талант.

— Ви мене ображаете... незаслужено, — докинула з тою ж глупуватою нерозгаданістю і ми розсталися.

Але на другий день уранці, коли щойно почали сходитися до школи учні, не побоялася щераз шепнути мені новинку.

— Сьогодні не прийдуть Коротчуки на лекції, — для сильнішого ефекту зробила коротеньку

павзу. — Усіх їх перед світанком вивезли... Еш-лон із Пінська, зі засланцями, підібрав їх на Порохонському півстанку і рушив на схід. Тепер воно напевно десь біля Гомля. Спершу до Гомля, потім до Мінська, потім далі і далі на північний схід, у сніговій, в морозяні нетрища, туди, де дідьки передразнюють диким завиванням сибірську пургу.

Ця вістка, так плястично зображенна полькою, наче молотом лупонула мене по тім'ї. Так ось — не стало вже й самітніх жінок із маленькими хлопчиками. Полярні заметлі, снігова курява на безконечному білому килимі і вони в цій куряві: виснажені й голодні. Вивозять, без кінця, без міри вивозять. Завтра чи після завтра можуть приїхати по мене. І чекання, третмливе, найжачене, з натягненими до крайніх меж нервами, чекання. Тепер уже мій природній оптимізм відступив від мене остаточно. За тяжкі удари були на мої нерви, а найтяжчий останній — вивіз Коротчуків. Предобра пані Олена і прекрасна Катерина, це тепер тільки сон, це силюєти жінок, що відійшли і зникли в далекій сірині. Це для мене була важка проба і помимо вбивчої атмосфери, внутрішній мій голос підповідав мені — витримати, за всяку ціну витримати і не заломитися морально. Ось душа кипить і буриться, але голе життя вимагає на устах усмішки; на очі набігають слізози, але я мушу вдавати з себе веселого й безтурботного, мушу видобувати з горла зрівноважений нормальній голос, без мінорних тонів, без трагічногозвучання. Мушу всіма силами чіплятися прибережних галузок над урвищем, щоб не поринутъ у воду, мушу витримати.

Того ж дня, після лекцій, я скликав учителів на нараду. Я ще хотів їм показатися справжнім господарем школи, що не має наміру здавати свої позиції. На вступі я заявив їм, що працю в школі треба поширити й оживити. Я назвав усіх їх

із учнями великою родиною, яка мусить не тільки наждігнати своєю працею інші школи, але вибитися з-поміж них на перше місце. Після цих штампових узагальнень, я приступив до навантажування своїх співробітників та співробітниць додатковими обов'язками. Алчєєву доручив негайно зайнятися "красним уголком", Лізу Шварцбавм зобов'язав створити з учнів гурток шахістів, Любі Бартошевич звелів створити загально школний хор, бо вона непогано співала і добре знала ноти; Марії Владиславівні доручив вести курс для неграмотних.

— Маєте хвальне завдання, Маріє Владиславівно, — трохи іронічно підкresлив я, — Надіюсь, що ви будете корифеєм у поборюванні сішенського анальфабетизму.

Вирячилася на мене півлуднimi очима, але нічого не сказала. Нарешті Бабинич. Чим же обтяжити це селепкувате створіння? І ось якось самочинно навіялася спасенна думка: створити з цієї туши лектора "па ізученії марксізма-лєнінізма". Мені було відомо, що вже в багатьох селах, при школах, працювали гуртки такої назви. Отже я поставив вимогу Бабиничеві, щоб він вибрав найрозумніших селян у Сішні і створив із них гурток, яким має викладати теорію Маркса-Леніна.

— Я цілком упевнений, товаришу Бабиниче, що ви хвально вив'яжетеся з покладеного на вас завдання, — високим тоном наголосив я, що викликало на устах Марії Владиславівни веселу посмішку, а Бориса Алчєєва змусило стиснути зуби.

Того ж вечора вертлива Марія Владиславівна знов використала догідну хвилину, щоб мені шепнути і до того ще погратулювати.

— Віншує пану, съветнє пан постомпіл. Нехтен матолек тераз сен вивіонзує! — хіхікала заносисто. — Для такої пікантерії навіть не гніва-

тимусь на вас за курс для анальфабетів. Побачимо який із Бабинича буде політрук!

Та Бабинич у своїй номінації не добачав їдко-го глузування, навпаки, почувався вдоволеним і гордим. На другий день, по школі, відразу ж рушив по хатах підшукувати "людський матеріял" для Марксо-ленінського гуртка. Як він підходив до селян, що він їм говорив, це була його таємниця. Проте по спущеному його носі на другий день не трудно було відгадати, які його були перші організаційні кроки. Напевно плів дурниці, хитрі дядьки підкручували вуса і без обиняків кипили йому в вічі. Аж після трьох днів гонитви за кандидатами до Марксо-Ленінського гуртка, зголосився до мене і сказав:

— Народ тут, товаришу директоре, непросвіщонний. Я їм те і те, а вони і оком не моргнуть. Та воно, кажуть, де ж нам до Маркса та Леніна. Коли б, кажуть, ви, товаришу Бабиниче, та нам щось розповіли про Канаду, от тоді інше діло. Кажуть, вона, Канада, тобто за океаном і народу там обмаль, а землі багато.

Незмірно мене бавила безпорадність Бабинича. А тим часом Борис Алчєєв уже відбув двічі розмову з п'ятиклясниками, Люба Бартошевич мала вчора навіть першу пробу зі своїми "хористами", яких вибрала зі старших кляс, Ліза Шварцбавм тридбала в кооперативі шахи для свого гуртка, Марія Владиславівна, хоч отягаючись, щось там теж починала робити з неписьменними селянами. Але це оживлення в школі не довго тішило мене. Спершу шлунок дав про себе знати після денної голодівки, а з цим знов постала переді мною справа харчування. Стіл у вітальні на хуторі, з добрими стравами, залишився для мене тільки мілим спогадом. Порожня хата Коротчуків ще стояла запечатана, але новий голова сільради, як я довідався, вже призначив її до колгоспу. Либонь весною і хату, і всі хоро-

мини, перенесуть до колишнього поміщицького двору.

Так от, знов заморока з моїм харчуванням. У селі напевно були такі, що радо погодилися б мене прийняти до себе, та після того, що сталося зі мною, ледве чи був би я бажаним гостем у чужій хаті. А село вже знало, що мене не прийнято до профспілки, що я, мовляв, чимось там провинився перед владою. Я відчув це навіть під час гутірки з п'ятикласниками. Коли дітям дещо відомо, то батьки напевно знають про мене багато більше. І от у таких обставинах нічого мені не залишилося, як ще раз прикріпитися до кухні моїх господарів. Не погордували мною. Знов повіяло до моєї кімнати душком грибів. Не була це повна розв'язка моого харчування, все ж вона тепер тішила мене. Якщо мое життя хоч трохи уложиться, треба буде розглянутися по селі, може підшукаю щось краще.

Одного ранку, перед сніданком, я щось шукав у своїй нагрудній кишені. І ось пальцями намулив твердий папір; це була манюнька чотирьохсторінкова згортка, що був мій пашпорт. Із жахом усвідомив я собі, що йому залишилося життя тільки чотири дні. Надворі, вже після сніданку, в дорозі до школи, раптом налягла на мене якась нестерпна тягота. Такі прояви моєї душі останнім часом нерідко повторювалися, і чомусь потім завжди щось зі мною траплялося. Взагалі вигострена моя інтуїція, ніби ревматик негоду, відчувала близькість зачасного лиха. Звичайно, і цього разу мої передчуття не підвели мене. В канцелярії вже чекала на мене Марія Владиславівна. Тримала в руці списаний папірець і трохи насторожено передала мені його.

— Сьогодні вранці сторож зірвав із шкільної стіни. Вночі, либо нь, хтось наклеїв.

Це була летючка польською мовою. Заголовок її ошелешив мене: "Преч з большевіц-

нею не вдію. Може лагідний тон, може переконливі слова збудять у неї тверезість думки. І я почав тоном розплачливої докірливості.

— Зрозумійте ж, панно Марусю, що ні ви, ні я, навіть тисячі таких як ми, нічого не зможемо зробити, нічого не потрапимо змінити. Подій ідути своїм шляхом, ідути твердою ходою і маленьких людей, таких як ми, безжалісно розчавлюватимуть, коли вони робитимуть помилки.

— Я ніяких помилок не роблю, пане Теодоже, — перекосила голову ніби горобець перед зерниною. І лагідність перед цією жінкою теж безсильна, знизую плечима і веду далі.

— І звідкіль прилинули до вас такі абсурдні міркування; мовляв "хай живе вільна Україна в єдності з вільною та могутньою Польщею". Може ще й "від можа до можа", легко іронізую. "Вільна Україна", пориває мене веселість. — А давно ж це ваші землячки заперечували навіть слово "українець"? А ті, чи знаєте хто? тих, що хотіли щось робити для України, ваши Костек-Бернацькі, Славой-Складковські запроторювали іх до Картуз-Берези. Ні, моя пані, до політики ви не доросли! Може вас пече під серцем, що і українці і білорусини мають тепер свої школи, мають свою пресу і можуть вільно говорити рідною мовою? Уявіть собі, могутня советська держава не заперечує українцям їхньої національної принадлежності, а така кволенська і відстала Польща не хотіла нас визнати і вигадувала цілу купу словного сміття, як от: русін, полєщук-поляк. І що ж тепер сталося з Польщею? Після того, що було рік тому, вам іще мариться "могутня Польща!"

Закопилила глумливо губи і це мене впевнило, що це вона пописалася з цією летючкою. Не відсахувалася вже навіть від моїх дотинок. Що ж її могло спонукати до такої небезпечної витівки? Може має зв'язок із якоюсь підпільною поль-

кімі бандитам!" І далі вправна невідома рука з незвичайною гостротою розправлялася з новим ладом. "Колгоспи, це ярмо на шию "хлопа", куди гірше від царського з кріпацьких часів. "Москале" не мають права до Полісся, бо це земля українців і поляків. Українці, бойкотуйте колгоспи, не здавайте злочинний владі контингентів! Хай живе вільна Україна в єдності з вільною та могутньою Польщею!"

Ось яке лиxo на мою голову! Я вп'ялиvся очima в Mariю Владиславівну і мовчав. Дивилася на мене й цього разу з глупуватою кокетерією.

— Ale ж ромбнол ктось по тих хамах! — почала хіхікати й липати віями.

Я далі свердлив її очима. Відчуваю в собі приплив якоїсь несамовитої, просто звірячої люті. Це вона, безголова, легковажна, пуста-препуста жінка написала цю летючку! Письмо було бльокове, видимо передбачувала, що можуть його розшифрувати.

— Mariє Владиславівно, це ви написали! — впевнено і грізно кидаю в неї.

Покрутила заперечливо головою.

— Не вдавайте з себе невинної і не скаліть зубів. будь ласка!

— Вибухл пан як бомба, — перервала мені навпів ображено, навпів весело; не переставала липати віями, підсилюючи це ущипливою усмішкою. Боже великий, набігають розпучливі думки, невже ця дама не знає, яке нещастя спричинює і мені, і школі, і врешті-решт собі? Невже вона аж так безнадійно дурна, щоб не зрозуміти наслідків від цієї писанини? Та ні пронизливі мої очі, ні грізний мій тон не зробили на неї враження. Отак ухопити б її за руки і трясти доти, поки не почала б цокотіти зубами та вибалушувати очі, може щойно тоді зникла б з обличчя її ця пустотлива в своїй тупоті мінка. Та це була б крайність. І я зрозумів, що суворістю нічого з

Та на третій день після цієї пригоди, пошта принесла мені листа. Уже з витисненої друком зворотньої адреси на конверті я довідався, що лист з Райвідділу Освіти. Похопно розриваю конверту і в очі кидаеться: "Немедленно явітесь в Пінськ, в Районний атдєл народнява абраузовання". Підпис: Логінов.

Нагальність виклику дорешти збурила мої нерви. Досі ще мене не викликувано до Пінська так нагло, з таким "немедленним" натиском. Подібно як і в інших випадках, з настороженням шукаю пояснень для тієї несподіванки. Невже чергова інтрига? І який компромітуючий матеріал мають проти мене для тієї чергової витівки? У Сішні нічого ж такого не сталося, щоб щось мені "пришипили". Навпаки, у школі пожвавлено працю, а цього ж якраз домагався Райвідділ на вчительській конференції. Все вказувало на те, що нема потреби попадати в розпач. От викликають та й годі. Може хочуть ще навантажити позашкільною роботою. І ще раз продирається в душу крихітка оптимізму, а з ним логічні міркування. Коли б мали мене знищити, не конче викликувати до Пінська. Мають на такі речі тисячі нагод; приїхали б просто опівночі, витягли б з ліжка як Мерсона, як сестру Катерини, як Катерину з мамою та братами і все було б "полагоджене". Вони такі діла майстерно вміють робити.

Була якраз десята година; потяг віходить з Порохонська в дванадцятій. Переді мною ще дві вільні години. Доручаю цього разу заступство Любі Бартошевич і йду на своє помешкання. І тут, у своїй кімнаті, насамоті, чомусь знов навістили мене сумніви. Хвилеве заспокоєння ще в школі, тепер щезло з моєї душі. Знов передчуття: наче невидима рука почала до болю стискати мое серце. Що ж вони хочуть від мене, чого викликають? Чи не приготовили часом для

ською організацією? Ні, такого не могло бути. Безпросвітні сішенські дядьки це ніякий людський матеріал, щоб його підбурювати в ім'я "вільної України та могутньої Польщі". Такі розважання впевнили мене остаточно, що це звичайна примха свавільної жінки. Що ж мені робити? Далі натискати, чи махнути на це рукою? І що мені з того, коли вона признається до авторства? Чи мав я стільки сили, щоб віддати її в руки НКВД? Коли б на таке я рішився, був би звичайним сексотом, може гіршим від Бабинича. І яка була б ціль? Може "задоволення", що держбери з Жовтих касарень знищили б це пустотливе створіння, яке не усвідомляє навіть того, що робить? Мені навіть почала ввижатися велика келія з бетоновою долівкою в підземеллі Жовтих касарень і в ній Марія Владиславівна. Один тільки полічник вузлуватої енкаведівської руки зганає з її обличчя кокетливу глупоту. У вухах навіть чую скигління, але воно гине в підвалах між грубими муріваними стінами. Суворо дивлюся в її безвиразні очі і рву списаний папірець на дрібні шматочки, потім валкую їх у долонах і кидаю до попельнички. Думав, що подякує. Не спало їй до голови зробити мені таку приємність.

— Хай це буде перший і останній раз, Маріє Владиславівно! Хай вас Бог береже в майбутньому від таких дурниць!

І на цьому наша мовна перепалка припинилася. До канцелярії почали сходитися вчителі. Цілій день і два наступні я був задоволений зі своєго вчинку. Хотілося вірити, що крім нас двох і сторожа, ніхто не буде знати про цю подію. Неписьменний дядя, шкільний сторож, не міг знати, що було написане в цій леточці; міг просто зірвати це як звичайну річ; міг навіть думати, що це учні приклейли. Отже залишилося нас тільки двоє: вона і я; вона не проговориться, бо це не в її інтересі, я натомість силкуватимусь про цю неприємність забути.

ЗАЙВИЙ ДОКУМЕНТ

У Райвідділі я застав Логвінова в канцелярії. Щось шукав у книзі своєї секретарки. Вдавав, що мене не бачить, хоч напевно помітив мене ще тоді, коли я відчиняв двері. Це теж була немила для мене познака. Раніше він ніколи не вдавав "невидющого", завжди помічав мене і зичливо вітався. Ще більше здивувало мене те, коли він від столика секретарки пішов до свого кабінету. Двері за ним зачинилися і я залишився в канцелярії віч-на-віч із секретаркою. Раніше вона завжди була ввічлива та посміхнена, тепер не попросила навіть сісти. Вп'ялювалася очима в канцелярійний аркуш на машинці і неспішно перебирала пальцями на тастатурі. Коли я звернувся до неї і поспітав, коли можу побачитися з Логвіновим, сухо звеліла мені почекати. Щойно після п'ятнадцяти чи двадцяти хвилин Логвінов відчинив двері кабінету і покликав мене.

— Садісь, — скомандував показуючи мені коло б'юрка крісло. Я сів і крадьком слідкував за його рухами. Витягнув із шухляди невеличкий аркуш, виповнений машинописом і ткнув мені до рук.

— Атестат педагогіческої зрелості. — звузвив посмішкою свої губи.

Я вже тримав перед очима цей "атестат". Заголовок його свердлом увігнався в мою голову. "Запіска ісключення", чи пак — посвідка звільнення. Це значило, що я вже не директор сіменської школи, що мені, правдоподібно, дорога туди, кудою пішов Карпінський. Рівні машинописні рядки сонячними зайчиками підстрибували на

мене засідку? Впіймають тихцем, непомітно і потім повідомлять школу, що директор захворів і перебуває "в шпиталі". Та й чи взагалі повідомлять? I без такого жесту все швидко призабудеться; от був директор і вже нема директора. Кого це буде боліти?

Чорні думки геть запаморочили мене. Переді мною — безліч доріг і ні одної певної. А може б кинутися слідами Юрка Дубини і шукати порятунку в Порохонських лісах? Може в лісових гущах десь там його надибаю? Спільна недоля напевно зробить із нас побратимів. Він знає ці околиці, він тут у дома. Ах, маячиння, крихке і безглузде маячиння! — жахаюся. З поспіхом лагоджуся в дорогу і ще пригадую, що у валізі маю гроші: дев'ятсот карбованців, усе моє заощадження. Виймаю їх із сховка і кладу до нагрудної кишени. Роблю це наче мимоволі, керуючись якимсь підсвідомим унутрішнім голосом. Рівночасно пригадую теж, що досі, коли я вибирався до Пінська, ніколи не брав з собою повної суми. Невже це містерійна познака, що щось зі мною станеться? Вибігаю з хати і думаю: Чи вернусь я ще до Сішна?

— Думав я, що виробиша на звичайну совєтську людину, на доброго громадянина. А тимчасом вовка тягне до лісу. Називаєш факти фантазією і граєш ролю дурника не знаючи, що нам усе про тебе відомо, кожен твій крок у нас записаний. Лютий ворог советського ладу наліплює на шкільний будинок контрреволюційну летючку, а ти її рвеш на шматочки. Ну, може не так було? Коли б ти був чесний, передав би її НКВД, щоб по письмі викрило ворога. Але ти волієш злочинців затаювати на шкоду владі, яка тобі довірила і дала добрий пост шкільному директора. Може хочеш, щоб ѿ ѹ цю "квітку" долучити до документу?

Це був найвлучніший стріл із найбільшої гармати. Логінов нахабно дивився мені в обличчя і похитував головою, ніби ще мав сказати: "А я ж тобі казав, що ти докотився до самого краю". Був спостережливий, напевно помітив блідість на моєму обличчі та тривогу в моїх очах.

Ось де пояснення глупуватої кокетерії на обличчі польки! "Заготовила" летючку в порозумінні з "досвідченими ловцями людських душ". Боже милий, який я був наївний, який безглуздо "джентелменський"! Навіть після річного досвіду не міг я ще зрозуміти, що тепер, в обставинах "переможного соціалізму", повинна зобов'язувати інша мораль — душити біжнього, бо коли ти його не задушиш, він тобі петлю накине на шию. Для сумління, для людської чести в цих обставинах нема місця. Коли хочеш жити, кусай інших. Так от, під глупуватою мінкою польки ховалася гадюка; їй дозволено називати їх навіть "хамами", клити і лаяти, щоб тільки успішно вести негідну працю. "Каждая цель аправдывает средства", це найстарша большевицька штампова "мудрість", вигадана "велікім"

папері й обпікали мені очі. Логвінов спокійно сидів за б'юрком і зиркав на мене, милуючись либонь моєю розгубленістю.

Вступні три рядки відзначали моє прізвище, місце і дату народження, дату моого старту в учительську роботу, і дату моого звільнення — 19 жовтня 1940 року. Після цієї канцелярщини були подані мотиви моого звільнення: Розтрињкав (в оригіналі "разбазаріл") державні гроші; дружив із куркульською родиною, Коротчуками, явними ворогами Советського Союзу; в школі завів антисемітизм, агітував проти шкільного закону поширюючи антинародній український буржуазний націоналізм, спричинював непорозуміння між учителями, бойкотував сільраду. "Взявши це на увагу, — слідувало заключення, — Райвідділ Освіти в Пінську постановив його звільнити з посту директора неповної середньої школи в селі Сішні, як людину небажану та шкідливу." Під цим рядком строкатів підпис Логвінова, а побіч була урядова печатка. Все оформлено і доведено до кінця. Я сховав папір до кишені і вражено дивився на моого погромника.

— Гарну маю пам'ятку від вас, товаришу Логвінов! Фантазію маєте нівроку. Самі ж непохитно знаєте, що все це неправда. На закид про "розтрињкування державного гроша", можете знайти в Облісполкомі, в контрольному відділі докази про мою невинність. Пригадую, свого часу я вам давав навіть звіт із цієї справи і ви тоді одобрили мій учинок. На "антисемітизм" у моїй школі ви самі маєте рукою і збули це жартами.

— Бач, хоче ще виправдуватися, — згірдливо почав трусити головою. — От і докотився ти, братець, до самого краю. А я все надіявся, що з тебе будуть люди, що ще спам'ятаєшся.

— Від чого я мав спам'яталися?

Владіміром Іллічем Леніном, найбільшим дворянином-ворохобником нашого століття.

— З цим документом я ніде не знайду праці, товаришу Логвінов, — ще виливаю свої жалі. Хвилину втуплювався в папері на б'юрку. Почувши мій голос підвів голову.

— У нас нема безробітних, кожний колгосп тебе прийме.

— Це було б усе, товаришу Логінов?

— Так, справа твоя полагоджена, можеш відійти.

Вибігаю на вулицю і думаю, що вже під зовнішніми дверима чекають на мене енкаведисти. Шукаю очима підозрілих людей, шукаю під Облісполкомом поліційного авта. Але, дяка Богові, вулиця порожня. Нашорошено, ніби на пружинах, простую на станцію. За пів години має відійти потяг до Порохонська. Мушу ще забрати з Сішна свої речі, потім хорони мене, Боже, "на розпуттях велелюдних". Ще не уявляю собі куди маю вийхати: знаю тільки одне, що переді мною дорога. І чим швидше я вирушу, тим краще для мене.

Коли я входив уже на станцію, пригадався мені паспорт; пригадався мені теж паспортний відділ. Але саме ця згадка витиснула гусину рапавість на моєму тілі. Іти туди на явігу загибіль? Замість продовжити документ, напевно дали б мені "притулок" у Жовтих касарнях. І тоді почалося б моє нове життя в підвалах із безконачними допитами, словесними "ловушками" та вигаданими тортурами. Стріпуюся від цих думок, ніби від докучливих мух.

Станція переповнена людьми. Поринаю в людському тозпіщі і нетерпеливо чекаю на потяг. Квиток маю зворотній. Ліворуч, біля каси, довга черга подорожніх. Мене не цікавлять ті, що в черзі, натомість погляд мій крадькома ковзається по "сірих" істотах, що коло черги. Он якийсь

сухорлявий, зле одягнений дядя; "невинно" стоїть собі з натягнутим на очі кашкетом і зиркає на людський ланцюг. Напевно енкаведист. Може мене шукає? Непомітно прошиваюся глибше в юрбу і дивуюся, поглядаючи на стінний годинник, що так фатально пиняво минає час. Аж нарешті за пероном голосно загуркотіли чавунні колеса паротягу. Людське товпище згущеною масою почало натискати на вихідні двері, де стояло вже двох залізничників. Пливу разом із рухомою людською гущею. Ще, ще крок, ще два і ось отвір; показую квиток залізничникові і зробленою впевненістю прямую до вагону. Знаходжу собі місце в куті купе і знов чекаю на відхід потягу, знов хвилини тягнуться ніби вічність. І ось прорізався в повітрі різкий свист, паротяг салнув уривчасто і бачу я крізь вікно, як станція помалу почала рухатися праворуч. Тішуся ніби дитина; здається мені, що вже лихо за мною; гуркіт коліс, швидко втікаючі призализничні дерева за вікнами вагону — підбадьорюють мене. Та піднесення моого духа було тільки миттю. Гола дійсність знов наштовхнула на мене згущені чорні хмари. Усвідомлюю собі, що це тільки ж початок моїх мітарств, що все грізне і невідоме переді мною. Якщо не схоплено мене в Райвіддлі, можуть таке зробити на Порохонському півстанку, в Сішні, навіть ось у цьому потязі. Логінів може вже й подзвонив до НКВД, а ця установа не загайтесь вислати своїх "гончих" туди, куди треба. Вибуяла вразливість ладна добавати в кожному пасажировіекскота, поліційного агента з прихованим за полою наганом. Скупчую в собі всі моральні сили і постановлю бути передусім тверезим; мушу не зрадитися, мушу поводитися "безтурботно", мушу грati ролю холоднокровного актора в усіх обставинах: на станції, в чужому людському середовищі, під час зустрічі з випадковими людьми.

ми. Я мав на голові совєтську "кепку", отже за-
копилив її дашок угору, щоб наподібнитись до
советських "служащих".

Як тільки потяг зупинився в Порохонську, я
"бодрою" ходою подався до хвіртки, де віддав
залізничникові квитка і навіть підсвистуючи на-
правився дорогою, що тут бігла лісом, до Сішна.
Біль власного серця як мога заглушував штуч-
ним підбадьоренням. Я відчув, що це перша по-
важна моя проба. Якщо не заломлюся і потрап-
лю ще вдосконалитись у своїй фатальній ролі,
може вдастся мені зберегти себе в світі злих
советських духів.

Прибув я до Сішна в четвертій перед вечо-
ром. У школі ще мало відбуватися навчання до
години п'ятої другої учнівської зміни. Та замість
до школи, я спершу попростував на своє помеш-
кання. Замкнувся в кімнаті і почав пакувати свої
речі до валізи. Не багато було в мене того до-
бра. Трохи білля, два костюми, дві пари чере-
виків, із яких одна була новенька й затісна на
мої ноги. Кооператор продав мені її тоді, коли
я ще був "справжнім", не скомпромітованим ди-
ректором. Під прилавком завинув їх у стару га-
зету і передав мені до рук, зиркаючи на двері,
щоб бува хтось непрошено не вдерся до коопе-
ративи. Коштували дев'ятдесят три карбованці.
Пожитку з них для мене ніякого, замалі аж
на два числа, але все ж був це свого роду "жи-
вий капітал". Знайдуться такі, що це куплять.
Запхав я їх до валізки з надією, що в майбут-
ньому більше мені прислужиться ніж червінці з
подобою Леніна. Спакував я теж усі свої лахи
з двома простиralами, не забув навіть про стари
і трохи подіравлені шкарпетки. "В стране, где
всё обильем дишет" мають свою вартість не
тільки старі шкарпетки, але й кашкети без даш-
ків, чоботи без халяв із протертими підошвами
(в апорках харащо ідьотса!), навіть стари міхи

від картоплі, якими з біди можна окутатись під час зимової стужі. Зате з болем серця дивився я на власну бібліотечку. Брошувані й оправлені в полотно книжки стояли в шафці без скла рядочками, спинками до кімнати; на середній полицці, чи пак перегородці пишалися золотодруками на обкладинках вісімнадцять томів "Енциклопедії повзухній". Цього добра то вже не зможу забрати. Прийдеться його залишити напризволяще в дядьковій хаті.

Коли вже все було спаковане, виймаю тоді звайвий документ, "запіску ісключення" і підплюю його сірником над попельничкою. Дивлюся на синій димок над столом і ніби чаклун кидаю закляття: "Облудні слова перетворюються в попіл, хайже спопелиться злочинна большевицька влада, що створила на землі справжнє пекло!" І це була остання моя чинність у кімнаті, де я провів неповних два місяці і де мене годовано грибами.

Залишилося ще мені — договоритися з господарем. Знайшов я його у світлиці. Якраз лагодився виходити з хати.

— А я до вас, громадянине. Може б ви завезли мене на Порохонський півстанок?

Трохи оторопіло зиркнув на мене. Я заспокоїв його посмішкою.

— Справа, сказати б. дуже важлива, господарю. Я щойно вернувся з Пінська. Там мені вище начальство дало "путьовку" до Москви і я муши негайно виїхати. Вернуся найпізніше за два тижні. Кімнату прошу зберегти для мене.

Дядя довірливо притакує головою. "Як треба, то й завезу, пів години дороги, це дрібничка для мене".

Ще в потязі я все обдумав, усе врахував. Я знов, що в шостій годині вечора, в Порохонську, на роз'їздах, минатимуться два потяги: один ітиме на Гомель, другий на Пінськ, отже у схід-

ньому й західному напрямках. Ті, що захочуть тут цікавитися моїм від'їздом, хай собі маstryть голови і здогадуються, куди мене "понесло". А за моїм пляном, мета моя покищо — Пінськ. Чому саме Пінськ, із якого я вирвався ніби праведна душа з пекла, в якому найбільше загрожувало мені НКВД — ще й тепер не можу собі пояснити. Може тому, що від Сішна був він на заході? Здається що це й була справжня причина. Двадцять п'ять кілометрів у західному напрямі, бо стільки було з Сішна до Пінська, — мене наче б наближувало до кордону, за яким увиждалася мені воля і радісне майбутнє. Отже — спершу Пінськ. Це маз бути перший мій "скок" до захисного місця, з якого маю розглядатися за догідною дорогою чи стежкою, що бігтиме далі на захід.

На подвір'ї господар уже запрягав коня до невеличкого поліського возу. За хвилину може виїхати з подвір'я і зупинитися на вуличці перед вікном моєї кімнати. А цього я не бажав. Ні сусіди, ні випадкові перехожі не сміють бачити мене з валізою на вуличці. Тож беру її і нишком простую на подвір'я, до хури. Кладу між драбинами на возі і прикриваю соломою. Потім вертаюся ще раз до хати, прощаюся з господиною і ніби "статечний" советський "служаць" виходжу на ганок та чекаю на хуру. Незабаром заторохкотіла вона колесами спершу за хатою, потім під'їхала під ганок. Примостився я побіч візника і ми рушили. Та це ще не було останнє розстання з Сішном, ще на мене чекала "сцена прощання" в школі. Там, либо нь, буду центральною дієвою фігурою. Господар зупиняє коня перед шкільною хвірткою, я поспішаю до вхідних дверей і молю Бога, щоб дав мені терпеливість під час зустрічі з Марією Владиславівною. Чи моя сангвіністична вдача запрезентується "достойним холодком", чи вибухнє люттю? Чи не

вхопить мене "на кольки", коли побачу глупувату кокетерію на її обличчі? Ось уже й коридорчик, а он там умивальник і коритце з бачками — спричинники "розвазарювання" державного гроша. Добре, що вже зайвого документу нема. За хвилину й мене тут не буде, зате умивальник служитиме вірно галасливим милим істоткам, що частина з них ще вчиться в четвертій і п'ятій клясах. Он двері до четвертої кляси; за ними вчить білоруської мови Люба Бартошевич, а он там, близче до канцелярії п'ята кляса; там викладає німецьку мову Марія Владиславівна.

Спершу заглядаю до четвертої кляси. Діти, побачивши мене, безшестистно встали за лавками. Вчителька здивовано дивиться на мене. "В пальті, з кашкетом у руках?" — наче говорили її очі. І потім зле прихована посмішка на нескладному молоденькому личку. "Ага, значіт наметілі в расход!" — звужує цинічно губи сільської дівчини. Я вдаю, що не помічаю "здогадливого лобузерства" Любки і з самопошаною звертаюся до учнів.

— Я прийшов попрощатися з вами, дорогі мої, — звучить мій голос упевнено, хоч душу стискають мlostі. — Мене шкільні власті висилають до Москви і я мушу негайно виїхати. Але за два тижні я знов вернуся до вас. Під час моєї відсутності, прошу вас діти, будьте чесними, добре вчіться і слухайте своїх учителів. Ну, так допобачення, любі мої!

— Щасливої дороги! — гукнула вся кляса. Я тоді спокійним тоном доручаю Любі Бартошевич іще раз заступництво і з немилим почуттям іду до п'ятої кляси. Ось, у цій клясі відбудеться останній акт моєї драми.

Марія Владиславівна сиділа за вчительським столиком і давала запитання учням. Але вони вже побачили мене і подібно як чотириклясники,

нечутно підвелися на ноги. Я й до них промовив більш-менш так, як у попередній клясі. Але вони ще не спішилися попрощатись зі мною. Якийсь хлопчик із задньої лавки поспітав мене, як далеко до Москви, інший поцікавився, коли я туди зайду.

— Після завтра вранці буду вже в Москві, любі мої. Це далека дорога, як підростете, не один із вас туди напевно поїде.

Але діти ще і ще почали мене бомбардувати питаннями. Я тоді підняв руку і милим тоном побажав їм усього найкращого. Коли повернувся до дверей, Марії Владиславівни вже не було в клясі. Либонь передбачливо скovalася. "Сумліннячко мабуть не дозволило поглянути мені в очі", тішуся з такого ходу справи. Тепер мені тільки виковзнутися зі школи до своєї хури і бувай здорова, Маріє Владиславівно! Але так не сталося. Полька не зникла, як мені здавалося і чого я бажав усією душою. Чекала на мене під дверима канцелярії, на коридорчику.

— Звільнili вас? — навшпиньки підійшла до мене. Вирячилася вогкими від сліз очима і хитала пригноблено головою. — Звільнili вас, пане Теодоже?

"Комедіянтка!" хочеться крикнути, але швидко опановуюсь і: — Мене "звільнili"? Хіба ж ви не чули, що я говорив до дітей? Мене мали б нагнати? За що, коли ласка? Ні, таке не сталося, моя пані! — цинічно допікаю. — Сталося за те щось інше: замість хмар — сонце, так, моя пані — сонце. Дали "путьовку", дали залізничний квиток і, будь ласка, звольте до Москви у важливих і довірливих справах. О, ви ще мене не знаєте, коли б ви мене знали, коли б знали, Маріє Владиславівно!

Звичайно, не повірила мені. Ні глупуватої мінки, ні пустотливої посмішки з хіхіканням не було вже на її обличчі. Була бліда, і здавалося ме-

ні, навіть налякані; здушено почала хлипати за-ломлюючи на грудях руки. Прояв співчуття, мова може сумління, чи звичайна зміна пози в новій ролі? Може "забавляє" мене до часу, аж з'являться тут енкаведисти?

— Ну, ну, нема потреби розчулюватися, Маріє Владиславівно, — розгублено докидую.

— Це не я, це все вони зробили, пане Теодоре! — Потягла мене за рукав до канцелярії; боялася, либонь, стороннього вуха й ока. — Я хотіла вас попередити, але не сміла. Боже миць, як мені хотілося сказати: не деріть летючки, віддайте НКВД, бо це його робота. А тепер уже запізно — подумала хвилинку. — А потім, після нашої неприємної розмови, коли всі вчителі були на лекціях, до канцелярії прокрався наш сторож; забрав шматки летючки і передав туди, куди треба. Він із "ними" співпрацює, він і налішив на стіну летючку.

— Звідкіль ви все це знаєте? — вирвалося мені.

Зам'ялася, нервозно щось терла пальцями.

— Не згадуйте мене лихим словом, бо я невинна.

І знов почала хлипати.

— А я й не знат, що ви такі м'якосерді! — ні то щиро, ні то іронічно наголошую. — Якщо ви справді до мене зичлива, панно Марусю, то якраз у цю хвилину годилося б вам тішитися, а не плакати. Наділено мене ласками, про які я не міг навіть мріяти. Дано мені "путьовку" до Москви, дано гроші на дорогу. Довірливе доручення, моя пані, сказати б — таємниця. Ви побиваєтесь над летючкою і думаєте, що по мене вже чорти їдуть; зайві побивання. Про летючку в Пінську навіть не загадували мені. Справа, звичайно, маловажна. Ну, так бажаю вам менше сліз і більше веселості. Мені пора в дорогу. За два тижні знов побачимося. Іду на Гомель, Мінськ і Москва.

— Я радила б вам триматися курсу: Лунинець, Бараповичі і Білосток.

Слови ці долинули до мене вже на коридорчику. Сумнівне було, чи почула їх Люба Bartoшевич у четвертій клясі. Ні словечка не повірила в моє лицемірство. Не була дурною, як мені ввижалася цілий час. Була непоганою акторкою, грава зручно свої ролі. І потрапить навіть плакати з заломленими на грудях руками. І тут якраз "краплинка" сумніву. Чи зможе навіть вирафінована акторка "щиро заплакати" для добра своєї ролі? В кіні навіть часто можна побачити прерізні слізозоточення. Але кіно є кіном, не те що жива Марія Владиславівна. Там теж "гинуть" від куль голівудські ковбої, щоб у другій фільмі оживати і товкти кулаками своїх ворогів. Але полька перед хвилиною була найреальнішою істотою: чув її дрижачий, майже розплачливий голос, бачив заплакані очі і відчуває на собі теплоту дихання, коли гаряче впевняла мене про свою невинність. Усе це наче б указувало, що ще не перетворено її на звичайний соцетський "автомат". Кажуть їй робити, вона робить і потім стямлюється і розпачає. Це початки "м'ятежного дерзання" людської душі, після чого може прийти соцетська психічна стабільність. Таку стабільність уже давно осягнули Грішкевич, Райтер, Логвінов і легіони соцетських "служащих".

Коли я вже був на худі, крадьком ще зиркала крізь вікно канцелярії. Як добре я зробив, що закопав валізу в солому. Не побачить, нічого не зможе побачити.

"Що за соторіннячко, — думаю на возі, безвиразно поглядаючи на польову дорогу з вибоями. — Яка ж невпорядкованість характеру, яка непослідовна вдаченька. Скиглить що невинна, а знає, що це енкаведівська робота, що на клей писанину сторож. Хотіла попередити ме-

не, але "не сміла". Звичайно, їй доручено притримуватися вказівок і вона це робила з майстерністю. Невже вона думала, що цією політичною дешевизною зможе мене впіймати? Неваже аж така обмежена зі своїми керберами, щоби плести нісенітниці про "вільну і могутню Польщу в співпраці вільної України?" Хіба ж НКВД не знає, де віл а де кіл?"

Мимо цих логічних роздумувань мені все ж таки було жаль польки. Вплуталася в енкаведівські сіті і ніхто вже не зможе її виплутати з них. За голу екзистенцію мусить платити дорого: своєю честю і напевно тілом. Бідна Марія Владиславівна! Безпомічна і по жіночому кволенька — жертва бездушних представників соцвлади.

П'ЯТЬ ХВИЛИН СПІЗНЕННЯ

До Пінська я прибув з півгодинним спізненням. Потяг, на якого я чекав, десь у Лунинці стояв на бічних рейках, пропускаючи на захід довжелезний ешелон із замкненими вантажними вагонами. Такі ешелони часто тепер сунули в західному напрямі лінією Гомель-Берестя Литовське. Деякі з них зупинялися на довше в Пінську і тоді біля залізничних магазинів відбувався великий рух робітників під пильним наглядом енкаведистів. Вивантажувано з вагонів тяжкі дерев'яні скрині, ладовано на грузовики і вивозено над річку Піну до свіжо побудованих військових магазинів. У місті, либонь, уже всі знали, що це муніція. Інші ешелони прямували кудись за Дорогичин. Там уже не було суворого енкаведівського нагляду; зігнані з цілої області робітники й селяни з хурами викидали з вагонів вантаж і перевозили над вузьку водяну стрічку Дніпро-Бузького каналу. Був це цемент, залізні штаби, чистий кварцовий пісок, гравій, будівельний державний матеріял: дошки, оброблені штучки дерева. На низьких берегах каналу працювали екскаватори. Водяну смугу паширювано й поглиблювано. З весною наступного року роботи мають бути закінчені і тоді попливуть сюдою військові баржі з воєнним знаряддям, річкові пароплави Дніпровської флоти. Не було теж для всіх таємницєю, що над Бугом більшевики гарячково будуть залізо-бетонове укріплення. Отже ведуться великі приготування. "Буде війна, буде війна з німцями", перешіптувалися люди. І це мене тішило. На війну тепер чекав я

з нетерпінням. Для людини-баніти, яким я після завтра буду, війна, це єдина надія. Щоб тільки вона не загаялась і чим швидше завитала на Полісся. І саме пригадав я, що й у тридцять дев'ятому я з нетерпінням чекав на війну. Шовіністична Польща занадто вгризлася нам у шкіру. І от, прийшла війна і принесла зміни; польський монархічний шовінізм заступлено великодержавним московським шовінізмом. Що ж принесе війна з німцями? Хто тоді займе місця теперішніх "владствуєючих фігур"? На місце НКВД німці мають Гестапо; мають, звичайно, свій адміністративний апарат. Але сумнівне, чи зможуть висилати "в народ" цілу армію галасливих жерунів-агітаторів. Працьовиті й ощадні німці ледве чи ризикнуту утримувати безчисленні когорти галасливих дармойдів. І за саму тільки відсутність у їхньому апараті агітаторів, я перший привітав би їх цвітами.

І ось — станція. Поринаю в неї з валізою ніби в пашку велетенської потвори. Боже миць, що я роблю? Вертаюся до міста, де чигає на мене безліч небезпек? Чому я не поїхав на Луїннець, чому там не пересів на потяг із напрямом на Сарни, на Рівне, на Галичину? Марія Владиславівна, щиро чи нещиро, але напевно з користю для мене те ж саме радила. Не розглядаюся, вдаю байдужого і прямую за станцію, на майданчик. Беру найближчого фіякra і кидаю візникові: — Лагишинська сім!

Гумові колеса фіякra шелестять по камені, кінські підковані копита цокають ритмічно на бруку, а я сиджу в фіякri і дивуюся, як то сталося, що я іду на Лагишинську сім. Отак, зневід'є, без застанови, до Малащицького в гості. Хвила мудрому й таємничому духові, що нашптує мені спасенні думки. Малащицький, пригадую, живе під п'ятнадцятим числом; я іду під сьоме. Візник не сміє всього знати. Так, витончена обережність. Як же привітав мене земля-

чок? Тримається він покищо цупко поверхні; має гарну жінку польку і вродливенького маленького сина. Вміє він пристосовуватися: кар'єристська його вдача напевно збуриться, коли довідається, які вітри мене приштовхали до його хати. Прийдеться мені зо два дні бути "милим гостем, сповненим радісним підйомом"; треба буде забавляти господарів веселістю, може й розповідати анекдоти. Молода і вродлива полька любить анекдоти. Але впарі з цим уявляю собі, як то вони дивуватимуться, коли я отягатимусь появлятися на вулиці. Чим я тоді виправдається? Коли скажу правду, виженуть мене, бо власне життя їм дорожче від знайомого баніти.

Минаємо зо два перехрестя; тішуся, що вулиці зле освітлені. Кінські копита: цок-цок по брукові, ось ще один роговий закрут і ми вже на Лагишинській. Перед нами ще три доми до п'ятнадцятого числа. Візник зупиняє коня. Мить ще надумуюся, чи брати валізу і відіслати візника. Але мудрий дух і цього разу не підвів мене. "Не спішись відсилати фіякра, не спішись!" — зашушукав наче в мої вуха. Вистрибую без валізи з сидження і швидкою ходою прямую до дверей Малащицького. Ледве я вбіг на ганок, як уже у відчинених дверях стояла в довгому халаті молода жінка з ясним кучерявим волоссям. Була це пані Малащицька. Поглянула спершу на вулицю, помахала вказівним пальцем, щоб я мовчав і цокочучи зубами шепнула:

— Щойно вийшли від нас енкаведисти. За вами питали. Втікайте, на милість Божу!

— Чи робили ревізію?

— Ні, тільки нишпорили по кімнатах і вийшли перед п'ятьма хвилинами. Втікайте, прошу вас, утікайте! Бо як вернутися, вас ухоплять і нас згублять.

— Дякую вам, щиро дякую! — поступаюся приступцями на вулицю. Ще чую слова симпа-

тичної дружини Малашницького: "Нех пана най-
свентша Матка Боска ма в своєй опеце!"

Слова ці зворушили мене. Ніщо так не крі-
пить душу в хвилини тяжкої проби, як зичли-
вість людського серця. Ця мила істота, молода
мати і дружина моого знайомого, поручає мене
опіці Матері Божої. Здавалося б, це звичайне
слозесне побажання, та влялося воно в мою ду-
шу якоюсь особливою ніжністю, прояснило ро-
зум і заспокоїло нерви. Справді, тільки і тільки
може мене тепер врятувати від загибелі Божа
Сила. Хто зна, чи не опікується Вона мною
ввесь час? Спізнення потягу, на що я був обу-
ренний у Порохонську, чи ж не було це мені на
користь? Коли б нормально приїхав до Пінська,
напевно енкаведисти "накрили б" мене в Мала-
щицьких. А так я спізнився, енкаведисти поспі-
шили і я покищо ще вільний. Добре теж сталося,
що я якраз направився до Малащицьких; коли б
подався в інше місце, напевно не зінав би, що
вже НКВД полює на мене. Мережа це ніби ви-
падковостей, але як же мас вона глибокий, ска-
заз би, містерійний глузд.

Сідаю у фіякра зі свіжою постановою. Чер-
гова адреса в чужому і непривітному місті ви-
різьбилася в моїй пам'яті з усіма дрібницями. Це колишня Водоцьонгова, а тепер Водопровод-
на вулиця, число двадцять вісім. Перший і остан-
ній раз я був під цим числом у 1934 році, аж
сім років тому. Їхав я тоді з Вільна додому на
вакації. В потязі, між Лунинцем і Пінськом, при-
гадую, познайомився я із старенькою жінкою.
Була це пінська міщенка, Софія Качановська,
чи Комарозська. Балаклива це була бабуся; ну-
дила мене своєю заміжньою дочкою, своїми вну-
ками, своїм сином, що працював нижчим уряд-
довцем у магістраті. Коли потяг наблизався до
Пінська, запросила мене на ніч до своєї хати.

— Я віжу, що ви не багатий чоловік, — про-
стодушно приступила до справи. — За готель

треба заплатити, а ви в мене перекочуєте як мілій гість. Зять мій напевно матиме приємність поговорити з вами.

Я прийняв запрошення з неприхованим удоволенням. Бабуся була незвичайно гостинна й мила. Вечеряв за спільним столом; її дочка, мама двох донечок, не поступалася гостинністю від своєї матері, зате говоркий її чоловік, чи пак зять бабусі, показався мені якимсь зарозумілим і чванькуватим. Спершу вирячився на мене, коли я говорив по-українському, потім почав дивуватися, як, мовляв, можна говорити "простоязичієм" і одночасно вчитися у школах. Не пригадую вже, як я поставився до провінційного "просвітителя", здається щось йому доказував, може й присоромлював, бо сам він походив із селян. Зате його теща, пані Качановська чи Комаровська, глибоко врізалася мені в пам'ять. Якщо НКВД знало про мої зв'язки з Малащицьким, то напевно нічого не може знати про дім на Водопроводній під двадцять восьмим числом. Вулиця ця була на західному передмісті; постала вона за часів царя Миколи другого і досі непорушно зберегла московський стиль. Коли дощі падали, то Водопроводна строкатіла баюрами, рідкою, ніби розчина, грязюкою; обабіч вулиці, під дерев'яними дімками, тяглися "пішоходи" — кладки з двох дощок спертих на кущих паликах. Під час сльоти майже неможливо було перейти Водопроводну. Підлітки доконували інколи такого "геройства" на кутурнах, чи пак по-поліському, на дібах. Нерідко, проте, траплялося, що кутурни загрузали в болотяному тісті і тоді невдачник мусів копатися по коліна в грязюці до потойбічної кладки. Це так було сім років чи вісім тому. Не краще виглядала б Водопроводна і тепер, коли б не парутижнева сонячна погода. Наш фіякр, на моє й візника вдоволення, свободно котився по стужавілому глинкуватому ґрунті, притримуючись правобіч-

ного дощаного пішоходу. На мое бажання зупинився він під десятим числом. Щоб не "впасти в око", я з візником розплатився і попрямував дошками вздовж дерев'яних дімків. Вулиця була цілком неосвітлена, тільки з деяких фронтових вікон пробивалося світло. Мірою моого руху на пішоході, рахую в темноті доми. За мною вже зник у темноті фіяк. Чи добре я зробив, що його відправив? Що ж буде, коли під двадцять восьмим числом не застану симпатичної бабусі? За сім років багато чого могло змінитися. Може жителі цієї вулиці вже давно забули про Качановську чи Комаровську: от: була і відійшла. Тільки я, заблуканий і гонений мандрівник, ніби приречений, шукаю забутої всіма жінки.

Побільшую двійками кожний дімок і рахую по черзі: двадцяте число, двадцять друге, двадцять четверте. Присвічую сірником хвіртку: так, двадцять четверте. Ще тільки один дім і за ним бажане число. Ось і він — бовваніс в темноті невиразним обрисом. Два вікна майже злялись із фасадною стіною. Може вже сплять, може господарем цього дому сексот? Присвоювання чужих домів новою владою тепер загальне явище.

Наближаюся хідничком до ганку. Два вікна чорними плямами вирячуються на мене, породжуючи в душі непевність. Чи постукати в двері? Ні. мені тепер не вільно до чужих домів входити головними дверима: для переслідуваного баніти тепер тільки різні закамарки, щілини, темні закутки, задні двері. Непомітним духом я тепер мушу плентатися по чужих оселях. Ліворуч ганку помічаю грядку з посохлими квітами; скрадаюся повз неї навішпиньки і вузьким проходом, між стіною і тином, продираюся на другий бік дому. З одинокого вікна тут, либонь із кухні, стріляє в темноту смуга світла. Це була для мене добра познака. Коли людське життя

втискується в глуху частину дому, подальше від вулиці, від ока перехожих, це знак, що хоче воно бути непомітним і загубленим перед обличчям влади. Коли б тут жив сексот, чи якийсь "бдітельний служацій", напевно фронтові вікна яскріли б світлом. Легенько стукаю в двері. По хвилині чую, рипнули другі двері за сінцями, від кухні.

— Хто там? — долинає до мене старечий голос.

— Я свій, бабусю, відчиніть!

Скрепітнув ключ і між одвірками з'явилася в чорному пальті чи сукні та, якої я не бачив сім років. Щойно в кухні, під електричним світлом я побачив, що була в цілком зношенню пальті з пім'ятими вилогами, з обтріпаними рукавами, підперезана волокою; на ногах мала по-тріскані черевики із стоптаними зап'ятками. Обличчя мала пооране глибокими зморшками, під білими бровами шклилися півмертво сиві очі. Коли б я зустрів її на вулиці, піякою мірою не міг би впізнати в ній колишню рухливу й говірку Качановську чи Комаровську.

— Не гнівайтесь на мене, пані Качановська, — хилю майже побожно голову перед нею. — Тільки турбую вас пізною ніччю.

— Я не Качановська, — спокійним тоном за-перечила.

— Вибачте, стільки часу минуло. Навіть добре й не пригадую, Качановська чи Комаровська.

— І не Комаровська, синку. Повховською мене звуть, бо це прізвище маю від свого покійного чоловіка, а дівоче мое прізвище — Островська, а я родилася в селі Вістро, сорок кілометрів напівдень під Пінська, між річками Прип'ятою і Стиром. Хто ж ти будеш, синку?

— Ваш знайомий, бабусю!

— Знайомий, кажеш? Не пригадую тебе, пам'ять моя вже притупилася.

І я почав їй відтворювати давно проминуле наше знайомство.

— Гостини вашої ніколи не забуду! Я ж був тоді цілком чужий і незнайомий, а ви ласкаво запросили мене до своєї хати. Ми тоді, пригадую, всі сиділи в їдалальні, вечеряли і гуторили. Здається, була тоді й ваша дочка з маленькими донечками та з чоловіком.

— Були, були, та вже нема їх, — зашевелила зів'ялими губами. — Всіх їх вивезли. синочку, як худобу повштовхували до товарових вагонів і повезли на схід, а мене осиротили. А ти що, переноочувати хочеш у моєму домі?

— Якщо не відмовите...

— Ні, ні, не відмовлю. А от погостювати, то й не маю чим. Сама тепер примираю з голоду. Здалека ж ідеш?

— З... рідного села, — ледь пролізає мені крізь горло брехня.

— А от я охляла вже, ледве ногами волочу. Пенсію по чоловікові, вічна йому пам'ять, відібрали. І живи як хочеш. Наділили працею — замітаю між машинами у фабриці дикти. Маю, синочку, дихавицю, спирає мені груди наявіть на чистому повітрі, а там, у фабриці такий сморід, що й молода людина може розхvorітися. Хочеться вже й померти, та на кого залишу сироту?

І саме, із-за полотняної занавіси, з бічної кімнати, виглянуло личко восьмилітнього хлопчика. Був він у старенькій полатаній сорочині, з непідстриженим волоссям. Відважно і розумно дивився на мене.

— Ходи но, Васю, привітайся з паном.

Хлопець підійшов до мене і простягнув руку.

— Це мій унук, синок моого старшого сина. В магістраті за Польщі працював. Вивезли нещасного першим транспортом, якраз на другий день Різдва Христового минулого року.

"Разом із хлябівськими засланцями!", майнуло мені.

— Хлопець тоді ночував у мене і от, залишився. Дочку мою з чотирьома дітками та з чоловіком вивезли пізніше, влітку, десь перед жнівами. Воїни вже мали свій дімок на Набережній. Тепер там господарює якийсь Суліков, урядовець Облісполкуму. От і дожилася моя дочка з чоловіком та дітками: звили собі гніздечко, а їх вигнали з нього. От і свої, значить, руськії.

— Так, так, руськії... — притакую головою і пригадуються мені слова Шевченка: "...і в огні її окрадену збудять..." I от збудили і спричинили нечуване горе, але не збудили національної душі цих нещасних людей включно з цією старенькою Повховською. Для неї "вони" все ще "свої". Биті й опльовані "русскими", помирають смиренно "самоотверженимі хахламі". — Скільки ж вам років, бабусю?

— Вісімдесять п'ять, синочку. Стара я вже. ой стара. То куди ж ти ідеш?

— До Камінь-Коширського на вчительську працю. На Різдво буду в рідному селі, по дорозі вас відвідаю, бабусю.

І раптом відчуваю біль в устах. Бічний мій зуб, трохи надщерблений, цілком заслужено, ніби ножем, черкнув язиком. Це було наче напінення, щоб занадто не обдурював довірчivoї старенької мучениці.

— От і свої, руськії. — далі вела вона жалісним тоном. — Колись інакше було, синочку. Цар умів шанувати власний народ, а ці нехристи всіх мучать, без розбору. А ти як, по-русскуму не вмієш, що говориш до мене простою мовою?

— Так мене навчила покійна моя мама, то й говорю. А маму я дуже, дуже любив.

— А маму ти дуже любив... — у задумі зашевелила беззубими щелепами. — А який же син не любить своєї мами, синочку? То кажеш,

що до Каменя їдеш? Щасти ж тобі Боже в тому Камені! Так от, сина мого вивезли на Воркуту; пише, що жінка його Ліда, мама Васьки, померла від цинги. Що ж це таке, та цинга, синочку? Я й не чула про неї.

— Трохи ясна пухнуть, а потім приходить лагідний сон і це — смерть.

— Какажеш, що смерть від цинги, ніби лагідний сон? Хай же світить моїй невісточці царство небесне! I от ще він пише, що старшого його сина відлучили і кудись погнали в тайгу на роботу. З ним тепер тільки дванадцятирічний донечка Ніна. Живе в лагері, в жіночому бараку. От які діла творяться на світі Божому! Ніби однокровні, свої, і бач що роблять.

— Так, однокровні і таке роблять, бабусю, — з болем серця притакую.

Хлопець уважно прислухався цій розмові.

— Як я підросту, поїду до тата й мами.

— Нема вже мами, дитинко.

— Є мама, бабусю, вона разом із татом, усі вони разом живуть. Хай-но підросту, я до них пойду.

— І добре зробиш, мій ти хлопчику! Тато втішиться, коли тебе побачить, — підморгую до Bacі. В розумних оченятах помічаю вдячність.

— А от я, синочку, не можу плакати, — зашевелила знов зів'ялими устами бабуся. — Сльози в очах висохли, либонь перекинулися на старе серце. Коли б могла плакати, легше було б на душі. Колись я ще могла плакати і половина розпачі спливала із слізми. А тепер вони прокипіли до серця і тому я не можу плакати. Тобі вже пора спати, дитинко! — нагадала внукові.

— Чи ти рано завтра встанеш, Васю? — звертаюся до хлопчика.

— Як бабця скаже, то встану.

— Я прошу вас, бабусю, хай Вася завтра встане три на шосту.

— То й встане, він у мене послушний. А тобі навіщо він, синочку?

— Збігає на станцію і купить мені квитка до Каменя. Чи ти побіжиш на станцію, Васю?

— Як треба, то й побіжу.

Я подякував бабусі і попрощався з Васею. Лежачи потім на знищенні канапі, я з приємністю усвідомив собі, що втеча моя почалася вдало. Це ось уже, сказав би, п'ятий "стрибок" після моого звільнення. Спершу "зайвий документ" у Райвідділі освіти, потім Сішно, спізнення потягу, Малащицькі і цей ось чудовий сховок у бабуні Повховської. Три останні виникли цілком ненароком, матеріяліст напевно назвав би це звичайними випадками, але для мене не були це випадки спричинені обставинами, це було для мене щось більше; наче хтось невидимий ішов попереду і вів мене різними місцями, де не було небезпеки.

І хоча б цей ось мій намір їхати до Камінь-Коширського... Ще у фіякрі, в дорозі на Водопроводну, я не мав на увазі цієї дороги. З'явилася вона в моїй свідомості якось самочинно і щойно потім я просто втішився з такого вибору. Моя мета, по суті, ніякий Камінь-Коширський, де я не мав ані кревних, ані знайомих; зате в дистанції двадцяти кілометрів перед цим містечком, поблизу "вузькоторівки", був закуток, де мене напевно вітатимуть як милого й бажаного гостя. Це гарні хуторі неподалік села Пнівна; це хуторі чотирьох моїх тіточних братів, синів моєї тітки, що була старша від моєї мами аж на двадцять років. Мене ще не було на світі, як тітка з чоловіком та синами вибралася туди з Пінщини. Тепер уже не було між живими ні тітки, ні її чоловіка, зате її сини "збагатилися" цілою армією потомства. Старший, Корній, мав аж тринадцять душ насліддя, молодший, Прокор, дванадцять, ще молодший, Прокіп, тринад-

цять і найменший, Володимир, одинадцять. Тепер щонайменше половина з цього потомства, це дорослі парубки й дівчата. Був я там тільки один раз у своєму житті зі своїм братом Михайлом, у 33 році, коли мені було двадцять один рік життя. Моя родина від довшого часу не утримувала ніяких зв'язків із пнівенськими родичами; сто десять кілометрів, що лежали між моїм рідним селом і Пнівом були цього причиною. Цілковита відчуженість двох родин спричинена віддаллю, впевняла мене, що НКВД ніколи не додумається мене там шукати. Якщо їй удастся довідатися в касі про мою поїздку до Камінь-Коширського, то хай собі там шукає мене на здоров'я. Коли "гончі" побіжать задалеко і згублятъ слід, для зайця в тилах спасіння.

"Боже, поможи мені вирватися з Пніська!", молюся в думці і дивлюся на фосфорову стрілку мого годинника. Ще чотири години до шостої.

НА ПІВДЕНЬ!

Сиджу в купе і не вірю, що я вже в потязі. Потяг покищо мчить на захід, до маленького містечка Янова. Там я пересяду на "вузькоторівку" і поїду просто на південь. За мною біжить залізнична лінія на схід, до Порохонська. Прощавай, Сішно! Будь здоровая, Маріє Владиславівно, всі будьте здорові! Тішуся ніби дитина, що можу рухатися далі й далі від опорожнілого моого директорського крісла, від сішенського вчительського колективу, від Райвідділу освіти в Пінську.

Поглядаю крізь вікно на болота; тен там, за селами Стетичевом, за Пліщичами, за Лемешами — мое рідне село. Там залишився покалічений артрецизмом мій батько, мої брати й сестри. Дай Боже, щоб не доторкнулися до вас караючі руки сталінських керберів! І ось — сиджу в купе вагону і тішуся що живу, що рухаюся, що бачу за вікном утікаючі краєвиди. Як же то сталося, що я щасливо втік із зрадливого міста?

Вася, найдорожчий хлопчик, восьмилітній хитрун, — це його заслуга, що я іду ось цим потягом і тішуся ніби дитина. Рівно в шостій побіг він на станцію і по двадцяти хвилинах приїхав фіякром на Водопроводну, під двадцять восьме число. Потяг мав відійти пів сьомої на Берестя-Литовське. Передав мені квитка до Камінь-Коширського і якось не по-дитячому заявив, що візник уже чекає на мене під хатою. Я подав йому руку на прощання, ніби дорослому, і сказав — Рости, Васю, на великого й мужнього хлопця, і затям тих, що спричинили тобі сирітство!

"провідати родних і знакомих". Хвалилася, що в Москві перебуває від жовтневої революції і що життя її минає в щасті й радощах. Дядьки з загадковими усмішками слухали її, підкручували вуса і час до часу ставили питання. Кілька з них, старших, у баранячих червоних кожухах, були з села, куди вона їхала і знали її ще тоді, коли вона була сільською дівчиною; називали її Гапочкою, хоч вона тріскотно заявляла, що її ім'я Агафія П'єтровна.

— Ну, а як там у вас, у Москві, значиться, манахвактура єсть?

— Смішне питання! — вигукнула москвичка.
— Москва, міленькіє, буквально завалена текстильними виробами. Шовк, сукно першого сорту, сітєц, трикотажної білизни, суконь, мужеських костюмів удосталь. Під керівництвом комуністичної партії та Йосипа Вісаріоновича Сталіна наша країна "дабілась грандіозних успіхов в страсній текстільній промишленності".

— Ай, як же тій Гапочці легко йде! — пояснював вусатий дядя в червоному кожусі. — Кажеш, що всього там у вас багато, а чому ж он у тебе таке пальтечко...

— Пальтечко? — завертілася москвичка. — Може в дорогу буду брати новий модель з кантару? Ну й вопрос! У Москві, щоб знали, міленькіє, я залишила п'ять новеньких дорогих пальт, дванадцять дамських капелюхів, двадцять суконок.

"Де ж, де я таке вже чув? Ах — від Лізи Шварцбазм, від Люби Барташевич, від Бориса Алчесева!", думаю собі не зводячи погляду з дрібненької брехливої істотки. "Як вони вміють брехати, яка неперевершена штамповість брехні, які ж чудодійні жести рук кремлівського режисера, що бачать їх мільйони "щасливих" громадян "неабиякій родині!"

Але поліські дядьки, це "філософи", це твор-

Обціував я потім бабусині руки і кинувся з валізою на вулицю, до фієкра. Мені залишилося тільки вісім хвилин до потягу. Приїхали ми на станцію в останню хвилину. Коли я біг до вихідних дверей і подав до провірки квитка, на пероні вже лунав свисток начальника руху. Як тільки скрегітнули на рейках чавунні колеса, я вже був на приступцях вагону. Сталося це так швидко, що навіть досвідчені енкаведисти, що напевно нишпорили на станції, не могли помітити "пташинки", що випурхнула з-під їхніх рук. Чи доживу я до дня, щоб віддячитися добром метковім хлопчикові Васі?

На маленькій станції в Янові я довідався, що потяг відійде звідси щойно за годину. До речі, маленьку льокомотивку з маленькими вагонами не слід навіть називати потягом. Швидкість його — від п'ятнадцяти до двадцяти кілометрів на годину. Під час першої світової війни, керуючись стратегічними потребами, цю "вузькоторівку", чи пак по місцевому "вузькоколейку", побудували німці. Так вона й залишилася донині в незмінному стані, перевозячи поліських дядьків з півночі на південь, чи з півдня на північ. Краці подорожні, в дорозі на Волинь, не ризкували "скорочувати" собі дорогу цією лінією і воліли їхати туди через Луцьк, чи Берестя Литовське. Та тепер, в обставинах "радісного" підсоветського життя, не гордували цим "потягом" навіть партійні достойники з району, чи навіть області. На щастя, нині їх майже не було в брудній і задимленій тютюном почекальні. На довгих лавах сиділи тільки вусаті дядьки і покурювали "корешкі" в часописному папері. Між лавками походжала якась змізерована жінка у старенькому советському пальті. Низенька, худенька, гостроноса з маленькими очицями — ідеальний модель для карикатуриста. Кількома наворотами наголосила всім, що іде з Москви

ці майже клясичних максим, пікантних дотинок, це, до речі, природні актори. Отак піби з пошаною, поважно дивляться на москвичку і котрийсь з них раптовно і вистрілить колючками.

— Звісно, що у вас там багато всякої всячини. Та коли вже ти, Гапочко, маєш аж п'ять пальт, то хоч одне привезла б у подарунку для своєї молодшої сестрички. В нас тут біда велика панувала за панської Польщі.

— Ну й чудак же ви, міленької! — мала вже готовий викрут москвичка. — Я спершу хочу розглянутись, усе запишу і потім поштою перешлю що кому потрібне. В нас, у крайні соціалізму, пошта дуже справно обслуговує трудящих.

— Ну, а сказати би, черевички твої, Гапочко, наче б вийшли з хворми. Як же ти будеш у них танцювати польку? — це вже інший дядько, безвусий, у баранячій шапці стягненій на потилицю. — Якщо захочеш притупнити кавалерові, зап'ятки відлетять.

— Не журись, міленької, у чемодані маю аж п'ять пар! — зробила замаштістий рух рукою. — Советські черевики, навіть старі, не розлітаються.

— А валізочки, нівроку, як цяця, з діствітельної хвorneri зроблена, — це ще інший дядько. — В нас тут, у Пінську, є аж три фабрики дикти, але ніодна не потрапить такого хвornera виробляти.

Я здушую натиск сміху; скупчуєсь силою волі, щоб не порскнути вголос. Але дядьки на лавах мають міні вроочно ловажні, навіть не видно найменшої посмішки. Клять собі з вертливої брехухи "підіздовими шаржами", роблять деликатні натяки, підкручують вуса і зичливо притакують головами ляскітливому монологові незвичайної гості.

— Воно, людкове, — забрав голос літній дядя в куті почекальні, — колись у нас казали, що охвіцера пізнають по золотих пагонах, купця по

бобровому хутрі, а рекрута по латаному галіфе. А так воно може й не єсть. А от коли здумається охвіцерові вдягнути полатане галіфе, от і шукай тоді правдивої хвігуренції. Гапочка може й правду каже, що все добре залишила в Москві, а в дорогу виришила в он тому, що ми бачимо. Звісно, декому на умі ввести в заблужденіє зависне людське око. От у народ їде та по народньому — без охвіцерського блиску.

Замовк і почав крутити з газетнього паперу "лійку" на корешки.

— Навчили нас товариші он такі люльки крутити на корешки, — прижмурив поважно очі. — А так і доживали б у темноті віку, не знаючи, що з газетного паперу можна такі он штучки майструвати.

— Еге ж, еге ж, — притакували "кожушники" на лавах.

І цього неповторного "вертепу" перервав тонкий гудок маленької льокомотиви. Всі відразу ж заметушилися в почекальні. Присапалась вона під станцію з чотирьома вагонами. Я швидко знайшов собі місце в середньому вагоні, дядьки з москвичкою подалися ближче до льокомотиви. Якось незручно мені було йти за ними, а хотілося ще почути "під'їздних шаржів" та влучних висловів.

Старі стінки вагону порилують на кожній похилості, попереду немічно пихкає карлик-льокомотива. За вікном помалу тягнуться придорожні дерева, якісь кущики, селянські хати; розлогі буро жовті осінні краєвиди наче непорушно розкидаються праворуч залязничної лінії, і тоді здається, що чотири вагончики з посадуючою льокомотивою стоять ніби на місці. Якщо з такою ось швидкістю їхатиму, щойно за чотири години буду в Пінівні.

Душевна рівновага, сказав би якесь підбадьорення, що навістило мене ще в потязі, за Пін-

ськом, не поступається ще й досі. Ось їду на південь. Пригадую, ще в дитинстві я мріяв про південь. Навіть тоді, коли літом дошкуляла спека, не відстрашував мене напрям, де опівдні стояло на зеніті неба сонце. І потім, у роки моєї юності, я не переставав мріяти про південь, хоч доля загнала на північ, до Вільна. У Вільні чомусь за ввесь час моого перебування, я все підшукував собі квартири в південній частині міста, бо мені наче здавалося, що в ній більше буде тепла і сонця. А ось тепер їду на справжній український південь, бо аж сто десять кілометрів від моого рідного села. Не сумнівався я теж, що це тільки перший етап моєї мандрівки по лінії під сонце на зеніті неба. Здавалося б, так мало кілометрів я проїхав, але тут наче все віддає свобідніше, гуториться впевненіше; після сішенської атмосфери, сценка в Янівській почекальні, це просто водевільчик із невимушеними сатиричними монолагами, чи діялогами. Ось, напроти мене сидить на лавці селянин і заїдає хліб із салом. В одній руці хліб, у другій шматок сала: вминає це навперемішку, в повній синхронізації жуйки з рухами рук. І зиркає запитливо на мене, хоче щось сказати, але, видимо, не має відваги. Тоді я виручую його з несміливості.

- Додому їдете, господарю?
- Додому, аякже.
- Де ж ваша дома?
- Та в Україні.
- Ого, то ви аж з Україні?
- Он, за наступною зупинкою буде вже й Україна. Спершу приписали нас до Білоруси, а потім прилучили до України. Народні депутати минулої осени в Білостоці самовільно голосували за Білорусею. Але потім народ почав писати прошенія до Москви і тоді нас прикріпили до Волинської області. А Пінщина, Лунинеччина, Берестейщина, Кобринщина і далі благоволіють під советською Білоруссю.

— Хіба ж ви не такі, як люди з Пінщини?

— Звісно, що такі. Одна мова, одна віра, хоч тепер і церкви замикають. Он моя сестра заміжня під Яновом, і з неї вже створили білорусинку, її діти вчаться в школі "дзекати", а я, як і годиться, українець і мої діти вчаться по-українському. І там і тут, сказати би, той самий народ, а от призначено для одних таке, а для других інакше. Люди над Піною та Дніпро-Бузьким каналом, здається мені, занадто лініві, прошений до Москви не захотіли писати. Коли б писали та писали, та просили та домагалися, були б такими як і ми тепер, значить — українцями.

Дядько виліз із вагону на зупинці і попрямував просто на хутір, що позначався хороминами в полі та безлистими деревами. Ні, тут відважніші люди і не податні в'язати язика в роті.

На його місце прийшло з сусіднього вагону двох жідків з інтелігентними обличчями. Розмостилися напроти і один із них простягнув до мене пуделко з "беломорканалами". Були це біженці з Лодзі. Якщо їм вірити, промандрували вже пів СССР і верталися з Ленінграду тримаючи курс на Львів. Були добрими психологами, коли з виду збагнули, що я не советчик. Мали спостережливі очі і добрий нюх.

— Ми, шановний пане, нюхом відчуємо хто звідки. Якщо хтось із-заходу, одяг його має інший запах, ніж матерія з советських фабрик. Советські матеріяли насичені спеціальним душком, коли європейські мають домішку флюїду, — абстрактний первень, якого завжди переловлять досвідчені ніздри.

— То панове просто з Ленінграду? — перериваю не надто бажану в такому місці розмову.

— Так, просто з Ленінграду. Колишня царська столиця, "прорубане вікно в Європу", тепер "втарой столъни город с очредями". "Товаріщи, держте порядок, становітесь в очередь."

Очірді, очірді... Чи ви уявляєте собі, пане, що це таке черги по совєтських містах? Смиренний люд звик до них як нормальній европесь до сніданків чи обідів.

Я недовірливо знизую плечима. Чи не провокатори часом це? Помітили мою настороженість.

— Не бійтесь, шановний пане, коли ми не боїмося. — заспокоїв той, що сидів ближче мене.

— Ми ще не розчинилися в сексотському тісті. Після митарств, що вже за нами, навіть Сталінові відхотілося б бути комуністом.

Я тривожно зиркнув по купе. На щастя, нікого не було.

— Нас, українців, цікавить Ленінград, бо там проживав довший час наш поет Шевченко, — знов перериваю небезпечні вихватки моїх співрозмовців.

— Тепер там балаган, шановний пане, — засвібрав голос той, що був трохи дальше від мене.

— Шпиталі, пане, навіть школи і розвагові дому переповнені раненими. Як бачимо, війна з Фінляндією не надто поплачується. Маленькі фіни луплять іванів аж куриться. "Непабедіма" дістає лупня за всіма воєнними правилами.

— Ну, все ж таки занадто відважні ваші міркування, — поглядаю холоднувато на співбесідника. — "Нет сіли в міре, чтобы пабеділа доблесную красную армію", цитую осв'ячену партією мудрість. — Не промине й пару тижнів, як довідаємося, що танкові частини червоної армії зайдуть Гельсінкі. Що ж до черг, то цьому нема чого дивуватись, панове. Війна кладе на всіх нас сувері вимоги.

Я говорив до них по-польському і тільки робив інколи вставки по-московському, коли рецитував штампові афоризми. Не сумнівалися, що потайно з ними погоджуюся; маскувальний мій серпанок був занадто з рідонькою тканини.

— Були ми теж і в Москві, — знов почав той, що подальше сидів від мене. — У центрі все-

союзної столиці навіть є натяки пишноти, що до деякої міри могли б дорівнювати обласним містам передвоєнної Польщі. За виставовими шибами декоративно порозміщувані різні товари, мужеські й дамські костюми, дамські суконки й мужеські сорочки. Нам здавалося, що ми потрапили в інший, неsovєтський світ. Заходимо до одної такої крамниці і домагаємося для себе по-трібних речей, але ставненька експедієнта мило посміхається і робить рукою жест до вікна: "Всьо, что відіте за стеклом, ета к прікрашеню горада". Коли б ми були елегантно зодягнені та мали закордонні пашпорти, напевно ця чарівна істотка продала б нам усе, чого ми тільки забажали б. "Цо вольно воєводзє, то не тобе, смродзє", чи ви знаєте цю пікантну польську приповідку, пане? А країна соціалізму, де світ оманливих сцен: дивитесь і бачите, але те, що бачите, це тільки омана; треба мати досвід, щоб побачити ще щось більше, як сценки виставлені для наївного ока.

"Що ж це за перелітні птахи?", в недоумінні думаю собі. Коли всі тут подорожують із "путьовками", а ті, що отримують ті "путьовки", це люди довірені й надійні перед советською владою, то ці ось жидівські еретики їдуть просто з Ленінграду і клять собі вголос із "страни соціалізма". Так і хочеться мені поспитати їх: А якже мається справа з вашими документами, панове? Чи маєте пашпорти, чи ленінградське НКВД дало вам "путьовки" до Львова? Що вони відповіли б на такі запити? Може призналися б, що їдуть "на зайця"? Коли б справді були вони "бездокументними" мандрівцями, тоді я їх запросив би на відпочинок до своїх двоєрідних братів і потім утрійку поїхали б "у світ широкий шукати доброї долі". Та таких запитань не ставиться випадковим подорожнім. Я попрощається з ними на Пнівенській зупинці і вони ще з поетагу, крізь вікно, помахали мені руками.

НА ХУТОРАХ ПІД ЛІСОМ

Я висадився з потягу на зупинці, що була перед крайніми пнівенськими хатами. Звідси вела дорога через поле до хоторів моїх двоєрідних братів. Іду з валізою й тішуся, що село залишилося на боці; може ніхто сторонній мене й не побачить. А там, за полем — хоторі моїх родичів. Чотири хати, трохи віддалені одна від одної, ніби прилипли до стіни лісу. Чи й тепер панує там добробут та веселість, як у тридцять третьому році? Тоді мене та мого брата Михайла просто здивувала гостинність жителів цих ось охайніх чотирьох хоторів під лісом. Зичливі старші й молоді обличчя, сяйні непідробленим теплом очі та близькі й дорогі усмішки. Найстарший наш двоєрідний брат, Корній, правом спадковости наче був начальником чотирьох родин, які об'єднували моя тітка, що вже була тоді сліпа від старости. На очах своєї жінки та тринадцятичленного потомства, почоломкався з нами, потім таку ж чинність виконали і всі члени його родини, що складалася з двох дорослих хлопців, одної сімнадцятилітньої дочки, неперевершеної красуні з синіми очима та ясним як льон волоссям; решта, — це підлітки й діти. Потім повів нас до молодшого свого брата Прокопа, де проживала тітка. Найбільше любила свого меншого сина; в його хаті тепер і залишилася доживати віку.

Коли ми ввійшли до Прокопової хати, то тітка сиділа на плетеному кріслі, в'яжучи для котрогось онука чи внучки светер із саморобних вовняних ниток. Без участі невидючих очей, пальці її безпомилково орудували дротяними прути-

ками. Корній тоді підвів нас до неї і теплим тоном сказав:

— Мамо, перед вами Зоні хлопці, Михайло й Федір.

— Моєї сестри дорогенької діти! — розчулено озвалася вона і тремтячими пальцями почала нас обмачувати. Ми нахилилися перед нею і вона поцілувала нас у чоло, потім водила долонями по грудях, відгадуючи, либо нь, які ми на зрист.

— Нівроку, дебелі з вас парубки, такі як і мій тато, а ваш дід, як мої та вашої мами брати. По маминій ви лінії пішли, небожата.

Це було неповторно зворушливе привітання. Я помітив, що вона була разюче подібна до моєї мами. Тоді, коли ми були коло тітки, в Корнієвій хаті заставлювано вже столи, готувалося юстивне й питво. Незабаром за трьома довгими столами, у великій світлиці, зайняли місця чотири численні родини, що могутньо розгалузились на стовбури моєї тітки та покійного її чоловіка. Тітку посадили під образами, на покутті, а нас обабіч неї. Пригадую, я тоді дорахувався до шістдесяти п'яти, чи сімдесяти осіб. Все то було ставне, здорове: дівчата пишалися червоними устоньками, рожевими щічками, хлопці були ніби дуби: що один то стрункіший. Дозріваючі крауні напевно вже мріяли тихими вечорами про своїх суджених, трьох чи чотирьох хлопців мало вже наступного року йти до війська. Решта, це підлітки і діти. Чорнобриве то, карооке, ясноволосе, синьооке — це барвистий живий квітник нашого роду. Кожне щось дістало чи від тата, чи від мами: одне простий носик, це по батькові, інше трохи кирпатенький, це від мами; одне ясні кучері, це по наймолодшому сестрінкові Володимирові, друге чорні очі, ніби вуглики, це по сестрінкові Прокопові. І все те веселкою мінялося на радість батькам та на нашу гордість.

Обліпили нас, обмотали, заглушували мілим щебетом і ми тоді почувалися ніби нерозривними частками цих життєрадісних родин.

Моя тітка належала, либонь, до найщасливіших жінок у світі. Коли ще була видюща, забавляла внуків та внучик; вигрівалася літом на сонці і вдихала запах живиці з соснового лісу, що був майже під хатами. Потім, коли осліпла, сини з невістками, а найчастіше внуки та внучки, водили її по рідних обніжках, пояснюючи, що росте на нивах, де просо, а де пшениця, де льон, а де ячмінь. Померла на руках молодшого сина Прокопа, в якого й жила до самої смерти. Батьки з синами несли домовину з тлінними її останками аж за село Пнівне, де було кладовище. Свою місію на землі виконала вона вповні; відійшла у вічність залишаючи під сонцем синів та легіон унуків і внучик.

Вузька польова дорога біжить простою лінією між зораними нивами. Денеде виглядає з-під масної чорної скиби землі віхоть стерня і це нагадує мені поле під березовим ліском у Сішні. Коротчукових нив уже нікому було зорати. Якщо є щось для мене згадувати і не супити брови, то це вечері на хуторі за березовим ліском. Це було "прибіжище" відряди і спокою, і Катерина. Розквітлий пишний цвіт, якого виставлено на люті морози. І ось таке то житя людини. Катерина мріяла розцвісти на рідних землях, а сталося так, що поїхала, чи радше повезли її на далеку північ; я мав теж свої пляни, а тепер тинаяюся ніби бездомний і нікому непотрібний пес. Із колишніх амбіцій нічого вже не залишилося. Мій батько мав теж свої амбіції. В моєму рідному селі всі знали про його "гонитву" за крашою долею. Їздив до Києва, до Катеринослава, до Одеси і вертався з нічим. Потім побував аж в Америці; три роки працював у Балтімор, і вернувся теж з нічим. Потім набрався артритизму

і тепер у фізичних муках прямує до свого кінця.
Чи не стелиться й мені дорога мого батька?

Гонитва за долею, за щастям... Якщо воно, щастя тобто, існує, то в першу чергу скористала з нього моя покійна тітка. Вона не знала і не чула про Маркса, про Леніна, про великих "філософів" минулих століть; не дано їй навіть зrozуміти, що земля крутиться довкола сонця; зате непохитно вірила, що у Вифлеємі народився Христос, і що його розп'яли на Голготі, і що він спас грішний світ. Молитвами вмертвляла сумніви її біль власного серця та вірила непохитно, що по смерті душа її стане перед обличчям Бога. Таким людям, як моя тітка, напевно легко помирається.

А хати під лісом дедалі виразнішають. Із крайньої, Корнієвої, з димаря, пнетися в олив'янє небо дим. Напевно братова порається коло печі. А може... І знов кошмарним сильотом підповз на мою уяву опорожнілій хутір за березовим ліском. І там, у Сішні, і тут, у Пнівні, та ж сама советська влада, те ж саме НКВД. Може якраз у цій ось крайній хаті якісь чужі руки підкидають дров до печі, може моїх братів уже нема, може всіх їх з дітьми повезли туди, куди поїхали Коротчукки, хлябівські засланці і тисячі-тисячі чоловіків, жінок, дітей і старців. Наближаюся до крайнього хутора насторожено, ніби кіт. Ким же мені прийдеться бути за хвилину: бажаним родичем, близьким і щирим, чи актором із фальшивою посмішкою перед чужими її підозрілими обличчями? Броджена моя уява вже навіть зображенує несамовиті картини: Ось ніби вітатиме мене якесь людська подоба з плескатою пікою, тріскотітиме "общепанятним", лицемірно "забавлятиме" мене, поки не прибуде з недалекого містечка Любешева НКВД.

З тривожним серцем відчиняю хвіртку і помічаю під оборою, потойбіч великого подвір'я, ста-

ру і пригорблену людину. Це був Корній. Хвала тобі, Боже, що не допустив ще розкуркулити цих затишних хуторів! Удавав, що ніби нікого не помічає, хоч мені здавалося, що слідкував поглядом за мною ще тоді, коли я був оподалік його хати. Тепер, коли вже віддалі не було між нами, неспішною ходою рушив мені назустріч. Впізнав мене. Колись, пригадую, його обличчя завжди було посміхнене, тепер відображалася на ньому якась задумлива суворість. Був без шапки. Голову мав лису з вузьким "віночком" білого волосся над потилицею. Від мене був старший на двадцять п'ять років, хоч подобав на поверх шістдесятилітнього старця. Не почоломкався зі мною, як у тридцять третьому році; дивився мені в очі уважно, не мигаючи навіть віями. Це був погляд наче б не колишнього моого двоєрідного брата; якийсь допитливо визиваючий, здавалося мені навіть незичливий. З досадою витримую його зір і помічаю поскороджені дрібними зморшками його очодоли, обличчя мав цілком зів'яле і вимучене.

— А ти до нас, Хведю?

— До вас... непрошено.

— Ага, непрошено, — замінрив. — Чи на довго ж?

Я вражено дивлюся на нього і не впізнаю його. В очі набігають слізози, під серцем щось мене стискує до болю.

— Ні, не надовго. Якщо дозволите, побуду у вас день-два і потім собі поїду. (З причини великої ріжниці віку, я його величав на "ви".)

— Ага, на день-два. А чому не на тиждень-два? Нам усім буде веселіше.

Мовчки взяв мене за руку і повів до хати. Поставив я валізу в куті світлиці, де ми в тридцять третьому році бенкетували за трьома столами. Вразила мене тиша в хаті. Колись між цими стінами кишіло від життя.

жити десь на Уралі, другий у Криму. Пишуть листи і скаржаться, що голодують. Висилаю ім посилики. Трьох Прохорових хлопців теж у червоній армії, один Прокопів і один Володимира. Помалу розсіваються наші діти по світі широкому. Від тридцять третього року зменшало на наших хуторах аж на дев'яносто душ. Хлопці пішли своїми дорогами, дівчата повиходили заміж, деякі вчаться в Камені, у Козлі, в Любешеві. Ось скоро вернуться з Пнівна мої школярі, тоді почуєш, як вони читають українські книжки. Іде ім доладно й легко. Тільки ж властиве забирається до наших хуторів, податками всіх нас мордує. Дяка Богові, що ще колгоспу нема, але з весною наступного року хочуть його заложити в Пнівні, тоді й до нас причепляться. І людей вивозять, пхають до тюрми в Камені. Енкаведисти ніби люті собаки нишпорять і арештують. А як там у вас, у Пніську?

— Те саме що й тут, коли не гірше.

— Ну, а ти, Хведю, признайся, що з тобою? З валізою ти напевно в гості до нас не приїхав. Може в неласці ти, чи як?

— Ні, як бачите, я таки приїхав до вас у гості, — кривлю душою, що мені полегшує хміль у голові. — Вже довший час я прагнув вас відвідати, та не було нагоди. Але тепер якраз виникла така нагода, от я й приїхав. Кілька днів хочу у вас відпочити, добре виспатися і потім, можливо, шукатиму вчительської праці в Камені, а може й у Ковлі.

— Ага, хочеш тут, у нас учителювати, — якось байдуже вів Корній. — Може воно й добре робиш. Там у вас, у Пніщині, здається, Білорусь завели. Нашому братові, відомо, тяжко приноровлюватися. А тут он мої діти вже гарно читають і пишуть по-нашому. От і добре, що ти сюди приїхав. — Замугикав щось під носом і ніби ненаро ком поспітив: — Ну, а як прийде хтось чужий і побачить тебе, що нам робити?

— Молодші діти ще в школі, старшенька Ганя-
нуся поїхала до Любешева. Ліда в кухні.

По хвилині прийшла до світлиці Ліда, двадця-
тилітня красуня з карими маминими очима.

— Чи впізнаєш, Лідо?

— Впізнаю, це ж дядечко Хведьо.

— Так, це я Лідочко. Що ж, пораєшся в кух-
ні, заступаєш маму?

Дівчина закрила долонями лицько і хлипаючи
побігла назад до кухні; Корній пополотнів. Див-
вився на мене розpacливо і кивав головою.

— Нема вже її мами, померла два місяці тому.
Осиrotила всіх нас.

— Померла? — струснула мене ця вістка.

— Серце не витримало.

— Довго хворіла?

— Ні, смерть навістила нагло. Сини, троє си-
нів... Двох іще не вернулося з польського вій-
ська. Ми думали, що в пімецькому полоні. А
воно не так було — згинули на фронті в По-
знанщині. Про їхню смерть ми довідалися щой-
но два місяці тому. Третього сина, твого імен-
ника, Хведька, причавила хвоя в лісі. Вістка про
смерть тих перших наспіла в мент, коли Хведь-
ко лежав мертвим на лазі. Це несподіване горе
і довело до могили мою жінку. От таке то наше
життя. Дві мої дочки вже заміжні. Думав я, що
в мирі й спокої доживу до глибокої старості.
а воно, нещастя, звалися на мою голову нена-
роком. За два тільки місяці, бачиш, як я полисів,
як останки волосся побіліли?

Пішов до комірки і вернувся з горілкою. Ліда
принесла солених огірків та закуску.

— Вип'ємо, Хведю, братіку любий.

Я охотно вихилив одна за одною аж дві чар-
ки. Легкий паморок у голові трохи заспокоїв ме-
не.

— А як же решта ваших дітей?

— Двох хлопців забрано в армію. Один слу-

— А хіба ж бувають непрошені гості у вашій хаті?

— Інколи заглядають навіть енкаведисти з Любешева. — Зизом поглянув на мене, жмурячи очі.

— Ну, то хай собі й заглядають, — силкуюся на байдужий тон. — Знайомитись з ними, звичайно, я не маю потреби.

— Ага, ага, не маєш потреби, — зніяковів Корній. — Розумію, розумію, братіку. Часи такі, що знайомство може мати "їжачка" з гострими колючками. Кажеш, що ти втомлений? Гарразд, Ліда тобі приготовить ліжко в комірці і відпочивай собі на здоров'я.

Подався до кухні і давав дочці шепотом припоручення. Був хитрий і здогадливий. Я втішився з його второпості. З першого, либонь, погляду, все зрозумів, усе оцінив так, як і годиться. Коли він вернувся до світлиці, я не мав відваги поглянути йому в очі. Чому я відразу не сказав йому правди? Навіщо було обдурювати? Осмілив щойно мене його зичливий, майже батьківський голос.

— Не гнівайся, Хведю, що комірка буде тобі за спальню. Час тепер небезпечний, усього можна сподіватися. Якщо лихо влізе до хати, то до комірки загляне воно настанку. Бешкетують у нас ті советчики, що й казати. Спершу польських колоністів вивезли з-під Любешева, а потім і за наших людей взялися. І арешти і вивози, чого тільки тут не було! А всім цим лихом командував Любешівський начальник НКВД Ущенко. Балакав ніби по-нашому, а біса мав у серці. І ось трапилося, братіку. Вчора застрілився в себе, в канцелярії, на очах своїх співробітників. Сумління... Либонь багато мав грішків, коли совість збунтувалася. Дяка Богові, що були свідки, а так би шукали винних у наших селах. Ну, а що ж воно сталося з тобою, Хведю?

— Втікаю від них, втікаю ніби від пошесті, від зарази, від холери. Нишпорили в Пінську, шукали мене, але я щасливо втік.

— Чи бачив хто тебе коло села Пнівка, коли ти спрямовувався на хуторі?

— Ні, ніхто не бачив. Я спеціально зиркав у боки, але нікого не помітив. Як дозволите, хочу добре відпочити, хоч на часок про все забути. Я багато пережив останнім часом.

Після цієї розмови я лірнув під перину в комірці і заснув твердим сном. Щойно перед дванадцятою вночі Корній збудив мене. Я побачив його у відчинених дверях із свічкою в руці. В його домі всі вже спали, зате в кухні чекали на мене двоєрідні брати. Зібралися сюди обговорити моє положення і зарадити моєму лиху. По їхніх мінах я вже зінав, що старший брат усе їм розповів. Все ж Прокіп попросив, щоб я розказав подрібніше про свої митарства. Я тоді в по-дробницях почав розповідати про Сішно, про Пінськ. Слухали моєї розповіді насуплені, час до часу блискаючи очима і я не зінав, вияв це упередженості чи обурення на владу, що переслідує члена їхнього роду.

— Діло, сказати б, поважне, — по надумі озвався Прохор, по черзі молодший від Корнія.
— У нас, звичайно, можемо тебе переховати навіть з пару місяців, але що ж далі?

— Мені здається, що в Корнія тобі небезпечно буде, Хведю. — забрав голос Володимир, наймолодший брат. — Повз Корнієву хату пробігає дорога; сюдою інколи їздять різні люди з Пнівна до Любешева. Краще буде, коли переберешся до моєї хати. Я живу майже на узліссі, і коли б, не дай Боже, наскочили енкаведисти, буде ще нагода втікти до лісу.

— Опікуватися тобою ми будемо, бо ти наш, — твердо сказав Прокіп, улюблений покійної тітки. — Ні харчів, ні одягу тобі не забракне.

ровим дочкам, а ті батькові, чи мені. На критичну хвилину приготовано мені місце в клуні, під стиртою соломи, в добре замаскованій норі. З цього сковку я мав користатись тоді, коли б вдерлися на хутори енкаведисти, чи підозрілі не- знайомі люди.

На другий день я почав переглядати свої речі у валізці. Мав я чимало листів ще з Вільна, свідоцтво "гуфца", що був обов'язковий при кожній середній школі, мав ще чимало різних шпаргалів. Все це я відложив на бік і постановив укинути до печі. Порпаючись так між своїми статками і далі шукаючи непотрібних тепер шпаргалів чи пам'яток, що можуть мене скомпромітувати перед небажаними "відвідувачами", я наткнувся на групову знимку. І ця знимка, вік якої десять років, бо зробив її віленський фотограф у половині тридцятого року — відкрила переді мною нові перспективи. На знимці було п'ять чи шість учнів українців із різних віленських шкіл, між якими і я сидів у першому ряді. Ліворуч мене — п'ятирічний Левко К., родом десь із Волині, праворуч Антін Ш. Були це учні середньої технічної школи. За мною, в другому ряді, стояв молоденький учень Борканюк, теж учень технічної школи. Це був несамовитий хлопець. Походив з Білосточчини і чомусь уважав себе за українця. Говорив він скандальною українською мовою. Познайомився я з ним на лавці під Свято-Духовим монастирем, по Богослуженні. З першого ж знайомства запропонував мені дружбу і потім всеціло "прилип" до Віленської української колонії. За три місяці опанував українську мову і тоді почувався між нами свободно й упевнено. Твердив, що в Білосточчині є чимало українських сіл. Українство спалахнуло в ньому пекучим вогнем і він залишився йому вірним на все життя. У 1942-43 роках невтомно "пачкував" українську літературу з Галичини й Волині в свою Білосточчину; просвічув і усві-

Будеш між нами і нема на це ради. А потім може Бог дасть війну. Всі про неї тепер говорять.

— Я не сумнівався, що ви мене не відштовхнете. — із слізми в очах почав я всім дякувати.
— Не маю просто слів, щоб вам виявити свою вдячність. Все ж, вашої доброти не думаю надувати. Буду у вас доти, поки щось путнє не придумаю. А придумати щось я мушу. Не належу до відважних, але й не почуваюся боягувом. Люблю інколи ризкувати: або жити, або пропасти. Краще вже згинути мені одному, як усьому нашому гуртові. Я знаю, що для мене під советами нема місця, а тюремною жертвою я не думаю бути. Хіба що несподівано наскокати і вловлять.

Ми ще довго говорили про моє положення, про можливість війни. Тут уже всі знали, що над Бугом побудовано смугу укріплень, що війна неминуча, але для мене не була це ще запорука, що я переховаюся тут до бажаної хвилини. Війна, до прикладу, може вибухнути за рік і за цей час большевики зможуть усе тутешнє життя перемолоти на порох, зрівняти ці ось хуторі з землею, вирубати і викорчувати цей ось ліс. Для мене тепер не було сталого місця, силою обставин мені призначено рух, далі й далі, з місця на місце: сьогодні тут, завтра там.

Із першими півнями я подався з валізою до Володимирової хати. І тут мене приміщено в комірці, коло задніх дверей, із яких тільки зробити два стрибки і вже сосновий густий ліс. Ліжко в комірці було приготоване і це був знак, що коли я спав, брати вже без моєї участі призначили мені захисне місце. Господар хати, Володимир, старшим своїм дочкам доручив тримати постійний зв'язок з Корнієвою хатою. Коли б, наприклад. Ліда побачила якусь хуру чи авто, чи якусь людину на дорозі від Пнівна до Любешева, негайно мала сповістити Володими-

домлював своїх земляків, поки ворожа куля не прикоротила йому життя. Про його подвиги й смерть я довідався щойно в 1945 році, вже в Німеччині.

Приглядаюся знимці і вірити просто не хочеться, що від її появи минуло аж десять років. Усі ці підлітки, що утривалися на сірому тлі лискучого паперу, тепер уже дорослі люди, а мені "стукнув" уже двадцять дев'ятий. Левко К. і Антін Ш. були молодші від мене на три роки. Їм тепер двадцять шість років. Із цієї учнівської групи особливо близьким для мене був Антін Ш. Походив він з Волині, з Турійська, і жив разом із Левком К. Нерідко я заглядав до їхньої кімнати на Зажечній вулиці. Довгими осінніми чи зимовими вечорами мозолилися вони над кресленням різних машин (були обидва на механічному віddlі). Раз якось, пригадую, застав я в їхній кімнаті коренястенького студента математично - природничого віddлу віленського університету. Маз розгорнену книжку Дарвіна і втovkmaчував моїм молоденьким приятелям теорію еволюції. Був він, звичайно, соціалістом, десь з Галичини. Трохи храпливеньким тенорком пояснював "етапи розвитку" людини і довше зупинився на періоді "мавпо-людини", з якої потім повстав "гомо сапієns", тобто — розумна людина. Не знаю, як сприймали цю мудрість мої приятелі, але мені чомусь тоді утвердилася думка, що наш випадковий лектор своїм видом нагадував африканського гориллю. Якщо дочекався він зі сходу звеличників улюбленої теорії еволюції, напевно відхотілося йому соціалізму і дарвінізму.

Вгризлися мені теж у пам'ять велиcodні свята тридцятого року. Сонце вже могутньо золотило старовинне місто, на вулиці Міцкевича пишалися зеленими коронами каштани. Тоді якраз зустрів я на якійсь вулиці Антона. Дружньо при-

вітався зі мною і запросив мене на "свячене". Виявилося, що отримав посилку з дому: посв'ячену паску з разової пшеничної муки, посвячену шинку, ковбасу, солонину і солодкі коржики. Поїдали ми ці Божі дари і хвалили родючу Волинську землю, згадуючи премилюх батьків моого приятеля з далекого Турійська. Де ж тепер перебуває Антін? У моїй пам'яті ще збереглися його розповіді про рідне містечко, про річку Турію, про дівчат, що так чудово вміли співати на Великдень гагілок чи веснянок.

І от ця знимка відкрила переді мною наче темну занавісу, за якою пишнів у далині рожевий західний обрій. Туди, тільки туди мені дорога! З мапи я зінав, що Турійськ розташований над річкою Турією, п'ятнадцять, чи шістнадцять кілометрів від Ковля в південному західному напрямі. Отже, ще ближче до рожевого обрію, до Буга, до кордону. Вірю майже, що Антін перебуває в батьків. Коли б я застав його вдома, може разом рушили б на захід. Він напевно має зв'язки з селами, що над Бугом.

Від брата Володимира я довідався, що потяг із Пнівна відходить до Каменя теж і в десятій годині вечора. Це був якраз бажаний час для мене. Ніч для баніти без документів, це ніби рідна мати. Рухатись обніжками, затінками, в темноті, подальше від непевного людського ока. Бо ким же була для мене тепер випадкова стороння людина? Тим, що для зайця, чи іншої дикої тварини; для дикої тварини двоноге ество, це небезпека заглади, для мене більш-менш те саме. Хто ж може мені загарантити, що випадковий зустрічний, це не сексот?

Після двох днів відпочинку, підвечір, я заявив братові Володимирові, що в десятій годині вибираюся в дорогу.

— Куди ж це ти, Хведю?

— Поки що до Ковля, може відшукаю моого знайомого.

Цього разу кривлю душою з розмислом: Володимир не сміє знати, куди я "випурхну"; це необхідне для його ж і для моого добра. Коли б тут почали нюшити сталінські "гончі" і притискати до стіни моого брата, нічого не довідаються про напрям моїх поїздки.

— Валізу мою приховайте під стиртою, в соломі, — даю пораду. — Вернусь я завтра по півночі чи пак над світанком, бо, здається, в тому часі потяг пробігає через Пнівно в північному напрямі. Коли б ви тут не дочекалися мене з місяць, то це буде знак, що я або в руках НКВД, або за кордоном. Будьте всі тут спокійні, в найчорнішу хвилину вас не зраджу. Надіюся, все ж таки, що після завтра ми тут побачимося.

РЕЙД БЕЗ ДОКУМЕНТІВ

Потемки, ніким не помічений, я прибув на пнівенську зупинку з п'ятнадцять хвилин перед десятою. Вузькоторівка відзначалася тим, що на своїй лінії мала станційки лише в містечках, у більших селах цей особливий потяг спирався переважно перед крайніми хатами, під голим небом, і це були зупинки. Ті, що кудись вибиралися з таких зупинок, мусіли купувати квитки у вагонах. Пнівило, зрозуміло, не було містечком, тому й не удостоєно його залізничним будинком, де б можна було посидіти чекаючи на потяг. Кілька разів на добу, пихкаючи і сапаючи, льокомотива свистом сповіщала крайні хати про свій прихід і тоді з вагончиків висідали, чи всідали до них місцеві пасажири-селяни. За Польщі рух тут був незначний: із грішми для селян було тугувато, а залізничні квитки були дорогі. Зате тепер, коли созетський карбованець не мав відповідної вартості, кожний, за найменшою наявністю потребою, вибиралася чи то до Каменя, чи до Пінська, чи на Волинь.

Нічого й дивного, що назіть пізно ввечорі на пнівенській зупинці було гамірно. На незугарно збитих лавках під голим небом сиділо кілька літніх дядьків і гуторили про свої справи. Вибиралися, либонь, на Волинь. Поблизу рейок палахи-котіла ватра. Довкола неї сиділи пнівенські парубки, а між ними молода жінівка із двома величими клунками. З розмов цієї громадки я довідався, що їде вона над Буг на "військові роботи". Отже, фортифікаційне будівництво ще там продовжується.

Були це веселі й жартівливі хлопці. "Частували" один одного "корешками" і забавлялися веселими розповідями, докидаючи час до часу дров до ватри. Це мені нагадало нічліги восени за моїм рідним селом, у роки моого дитинства. Брав мене на такі нічні виправи старший мій брат Василь. Гурт парубків, бувало, вирушав на розлогі луки між чагарниками, путав коней і наганяв на ставу. Потім роблено ватру і вона розквітала вогнем, тривожачи довколишню темноту. І так, як ці ось парубки, сиділи й ми колись довкола вогню і розповідали різні історії.

Залюбки приглядаюся юним обличчям. Хтось говорить про музикантів із сусіднього села, що, мовляв, спартачили останню пнівенську забаву. Але інший парубок прищулів очі і зиркає на жidівку.

— Ну, а ти, Хаю, проти ночі в дорогу без свого Йоселя?

— А тобі яке діло до моого Йоселя? — жваво відпекується Хая.

— А як по дорозі хтось тебе вкраде, що він буде робити?

— Знайде собі іншу Хаю. — забубонів носовим баритоном ставний парубок у півкожушку на широких барах.

— Ти, Грицю, не мели язиком, тепер тобі не панська Польща, тепер я тебе можу запхати в мішок.

— Хо-хо, Хаечко, завеликий я, це тобі не гуска, чи пару курок, важу аж вісімдесят кілограмів.

— Що ж ти маєш у цих клунках, Хаю? — зачепив її ще інший парубок.

— Те, що маю, не на твій розум, Петриню, — далі відпекувалася Хая. Знала кожного по імені, була з Пнівна, як і всі ці хлопці.

— Та вовну везе на торт до Ковля! — озвався хтось з гурту. — Прогориш, Хаю, побачиш. Со-вєтська влада забороняє покутну торгівллю.

кулює холод, але я зводжу комір свого плаща і силкуюся про все забути. На сусідніх лавках принишки пасажири. Чую їхню притишенну розмову. З неї виділяється монотонний гугнявий голос. Може ця голосова одноманітність навіє мені сон? Від станції стріляє в мое вікно смуга електричного світла. На протилежному вікні купе грається вона химерними цятками. Дивлюся на годинник — хвилини тягнуться нестерпно повільно. А гугнявий голос бубонить безперебійно, ніби легкий стукіт гумового молотка в дерев'яну бочку. Відчуваю натиск дрімоти. Монотонне гугнявіння чую тепер ніби здалеку, потім воно мовкне. І поринаю в інший світ. Стою ніби в Целентніку, напроти гори з замком Гедиміна у Вільні. Гора кучерявиться кленом, ясенем і дубом — ніби велетенський стіжок зелені з куцим чубком замку. В підніжжі гори доріжка і помічаю на ній Ядзю. Доріжка біжить над річкою Віленкою, вода в ній гуркотить по камінні. І раптом будить мене якийсь могутній струс. Минає з хвилина, поки усвідомлюю, де я. Щокочу зубами від холоду і вже знаю, що це ніякий могутній струс, це тільки зудар льокомотиві з переднім вагоном. Дивлюсь на годинник: рівно третя по півночі.

— Іспугался, а? — знечев'я заворушився хтось напроти мене, на лавці. — Куда єдеш, гражданін?

По спині пробігає мені морозець. Мугикаю хвилину ніби спросоння і приглядаюся порушниківі моого спокою. Був це рядовик, червоноармієць. Плямка світла з вікна лягла на його округлому, простакуватому обличчі. Від серця мені відлягло.

— Єду в Ковель, па прізначенню! — жваво наголошує. — А ти куда в одіnochку?

— Отпуск палучіл, папаша в Арлє умвор. — пояснює мені. — Ти, канечно, не здешній?

Вловлять тебе в Ковлі і повезуть на Сибір, а
Йосель залишиться сиротою.

— Тъху на твою голову! — обурилася Хая. —
Плещеш язиком, ніби веслом по воді. Хто тобі
казав, що в мене напродаж вовна?

І саме з поля, від півночі, долинув до нас гуркіт чавунних коліс. Потім роздер нічну тишину свист льокомотивки. Парубки спішно почали гасити ватру. З темноти виринула льокомотивка з чотирома вагонами. Парубки, якраз ті, що глувували ніби з Хаї, взяли її клунки і понесли до середнього вагону. За ними йшла Хая. Так то уформувалося життя між нашими людьми і жидами: назовні ніби дотинки, кпини, насправді ж віками утривалена дружба.

У вагоні я купив квитка до Турійська. Вибраав я собі місце на останній лавці, в куті, подальше від веселих парубків, які й тут не переставали жартувати з Хаєю. Відпекувалася далі, боронячи свого Йоселя та клунків. З гутірки веселої компанії я теж довідався, що в Камені прийдеться чекати на потяг до Ковля аж три години. Ця вістка мене надобре засмутила. Цей час бути на станції, на очах замаскованих енкаведистів? Ні, це був би засміливий ризк. Та дійсність виявилася для мене ласкавішою від моїх побоювань. На пероні в Камені я помітив, що чимало пасажирів спрямовувались до трьох вагонів, що стояли на бічних рейках. Туди подалася й Хая з двома парубками. Несли її речі. Услужливі були ці хлопці з гострими язиками. Примістили свою співмандрівницю в купе, обтулили її м'якими опуклими клунками і вернулися на станцію, до своїх товаришів. Звідси, либонь, усіх їх забере військовий вантажник і повезе над Буг.

І тут я вибрав собі місце в куті вагону. Переді мною ще три години, але я почуваюся добре; в цьому ось куті, потемки, в цілковитому загубленні, можна чекати й десять годин. Трохи дош-

— Ні, я родом з В'язьми.
— Чи ти довго перебуваєш уже тут?
— Ні, я новик. Мені казали у В'язьмі, що тут бідують.

— Бідують, — засміявся вголос червоноармієць. — От, поживеш, то й побачиш, як тут бідують. Халастяк лі ти?

— Так, я ще не жонатий.

— От і харашо, — оживився боєць. — Дівчата тут — медок зі сметаною. Цмокати і охкати тільки треба. Таких красунь в усій Росії не знайдеш.

"Тикання" москалів уже мене не дивувало і не ображало. Це вже їхня така звичаєва традиція. Звикнути до такого "бон тону" тяжкувато, але можна з ним до деякої міри освоїтись, як наприклад із хронічним катаром кишок, чи постійними болями голови...

Потяг був уже в повному бігу, орловець не переставав захоплюватися місцевими дівчатами. Хвалився своїми неймовірними успіхами, впевняв мене, що аж три дівчини чекали на нього біля касарень, щоб прощаннями і слізьми вирядити його в дорогу. На язик наковзувалися йому різні нісенітниці і він їх викидав з уст хаотично, мов льокомотива куделястий дим перед першим вагоном. Підкріплював свої теревені приперченими вставками - анекдотами, від яких поривало мене на рвоти. Про покійного свого батька, либонь, і забув, тішачись, що може свободно їхати в потязі і безконтрольно чванитися перед незнайомим подорожнім. Щиро вдоволений попрощався я з ним у Ковлі.

Ковельська станція була доволі велика. Сюди збігалися залізничні шляхи зі сходу й заходу, з півдня й півночі. Особливо була тепер рухлива лінія зі сходу. Довжелезні ешелони війська й військового знаряддя рухалися сюдою від Сарн у напрямі Холма. Третя кляса на станції була

переповнена цивільним людом; у першій, за круглими столиками сиділи армійські старшини. До потягу на Турійськ залишилося мені дві з половиною години. Радо б я вирушив до міста, коли б не пізний час. Напевно давно вже позамікані ресторани й бари. Коли ж буду вештатися по вулицях, напевно надіблю поліцію, чи якогось агента. Розум підповідає — тільки тут, на станції, чекати на потяг. Поглядаю крізь скляні двері до першої кляси: крім військових старшин, помічаю теж цивільних. Це, без сумніву, партійні достойники. Хвилину вагаюся: втиснутися в гущу плебсу до третьої кляси, чи "заграти"sovets'kogo "sluzhaщogo" i primistitisa za porожnim stolikom, kolo bufetu. Rišenja naspiavae shvidko: zakopiljuo daszka moej "kepki" i prужним кроком прямую до bufetu persoi klyasi.

— Ей, гражданін, стаканчик на сорок п'ять! — гостро звертаюся до офіціята, що стовбичив за прилавком. — Закуску імсєш?

Увічливо притакнув мені головою. Обслужив мене швидко. Беру склянку горілки, тарілку з не надто приманливим їстивним і прямую до порожнього столика. "Кепки", звичайно, і не думаю скидати з голови. Попиваю маленькими ковтками горілку, закусую таранею і ніби не нароком зиркаю, чи якісь сторонні очі не вліплюються в мене. Ні, ніхто не цікавиться мною; ті, що за столиками, зайняті своїми ділами. Поведінка моя в стилі партійних подорожніх, була спасеною для мене. "Смелостъ жестов і бойкость слов", либонь, усіх переконали, що я якось не абияка фігура. Аж помічаю: двох армійських старшин від дверей прямує до моого столика. Зайняли порожні крісла і теж замовили собі в офіціята по "стаканчику" горілки. Положення мое трохи ускладнилось. На очах освічених військовиків ледве чи вдасться мені витримати в

позі советського урядовця аж дві з половиною години. Гірше ще буде, коли мене втягнуть у розмову. Московська моя мова хоч і непогана, але не була найкращою. Можуть вловити на якомусь слові і потім, ніби по ниточці, далі і далі до клубка.

Дивлюся на буфет і силкуюся щось придумати. На щастя, помічаю там кострище советських часописів. Із позою зниудженого подорожнього кидаю офіціантові двадцять копійок і беру "Ізвестія". Втуплююся очима в першу сторінку і тішуся, що маю вже чим "забавлятись"; армійські старшини за моїм столом щось говорять і не цікавляться мною. Читання "Ізвестій" зайняло мені з годину. Потім, ніби на моє бажання, загуркотів потяг за станцією. Військовики почали швидко виходити з почекальні. Я знов залишився сам за столом. І так попиваючи горілку манюнькими ковтками та листуючи газету, щасливо проминули мені дві з половиною години.

"Гостювання" в першій класі переконало мене, що краще грati ролю советського "пана", аніж простої людини. Агенти НКВД завжди близче до народу, ніж до упривілеєних. Тут "країна соціалізму" нічим не різиться від колишньої панської Польщі. І там і тут пана цінилося за його виглядом; тільки пани змінилися, суть залишилася в усій повноті.

До Турійська я прибув без пригод, перед дев'ятою годиною ранку. Від станції треба було йти до містечка через міст, що перетинав річку Турію. Тут я наздігнав якусь молодицю, що поспішала, видимо, з потягу додому. Обережно випитую її про батьків моого приятеля. Довірливо розповідає мені все, що про них знає.

— А дочка яка в них, висока, здорована... — здогадливо зиркає на мене.

Для ока я якраз найбільше цікавлюся сестрою

мого приятеля. Приховую справжню свою ціль, і розпитую, як вона називається, бльондинка чи брюнетка, які в неї очі. За мостом, коли ми вже входили до містечка, що радше подобало на величе село, пояснила мені, де маю шукати дому батьків моого приятеля та славної високої дівчини, імени якої вже й не пригадую. Відшукав я "гніздо" дитинства моого приятеля дуже швидко: було воно поблизу майданчика, за яким пишалася гарна церква. Увійшов я на подвір'я не від майданчика, а сутками, між якими сусідніми хороминами.

Вдерся я до чужої хати ніби заколотник родинного спокою. Всі були вже після сніданку, господиня дома, мати моого приятеля, прибирала зі стола порожні тарелі й полумиски. Висока, здорована дівчина пересічної вроди, сестра Антона, назву її умовно Настею, була в плащі й лагодилася до виходу. Господар хати, старий і кремезний, з обличчя відразу ж нагадав мені моого друга. Зустрів він мене насторожено. Коли ж я згадав Антона, Вільно, технічну школу, — замість зичливости, відчув я якусь нехіть. Тоді виймаю з нагрудної кишені знимку і тицяю пальцем в подобу його сина.

— Як не вірите, переконайтесь. Ось вам Антін, побіч нього, я.

— Впізнаю, впізнаю. — байдуже чомусь мимрикнув він, заклопотано поглядаючи на двері, що вели до бічної кімнати. — Бачу, що ви до Антона приїхали. Нема його вдома, нема. молодий пане.

— Де ж він буде?

— Не знаю. Світ великий і він має в ньому свої дороги.

Настя, що мала вийти з хати, зупинилася й уважно приглядалася мені.

— Ви напевно й голодні? — потім до мами. —

Нагодуйте гостя, мамо. — І знов до мене. — То ви теж були у Вільні?

— Жив там аж дванадцять років. Прикро мені, що я не застав у дома Антона.

Помічаю, що стара госпединя не спішиться поставити щось на стіл. Натомість обличчя мала якесь перелякане.

— Які ж ви маєте наміри, молодий пане? — нерівним голосом озвалася до мене.

— Утікти за Буг, — вирвалося емні якось проти моєї волі.

— За Буг? — жахнувся господар. — Панемільй, стямтеся!

— Порадьте мені щось, — наполягаю. — Гонять мене ніби гицлі бездомного пса. Звідси ж недалеко до Бугу, може маєте там знайомих, дайте їхні адреси. Поможіть!

Настя вражено дивилася на мене, її мама почала плакати.

— Боже, Боже, яке то життя тепер для молодих людей! І маму, либонь, маєте, напевно десь тужить за вами.

— Ні, мама моя померла перед війною.

Старий не переставав зиркати на бічні двері.

— У цій кімнаті закватирався енкаведист. — розpacчливо сказала мама Насти. — Дяка Богові, що пішов до свого бюро. Коли б він тут був, ох, краще й не думати.

— За Буг, та ще й цією дорогою, не раджу вам утікати, пане, — раптом почав теплим батьківським тоном господар хати. — Не минете й пару сіл, як вас уловлять. Ще влітку дехто пробував тут щастя, але всіх зловлено і сліди по них уже давно загинули. А тепер іще гірше, всі доріжки і навіть стежки до Бугу обставлени.

Настя за той час пильно поглядала крізь вікно на майданчик; либонь боялася повороту енкаведиста.

— Загніздився в нашій хаті ніби гриб-шкідник

і затроює нам життя, — почала щиро досадувати господиня. — На кожне слово мусимо зважати; коли він у кімнаті, здебільшого порозуміваємося рухами рук, ніби глухі й німі.

Хотіла нарешті піти до кухні по їжу, але я її стримав. Хатнє напруження, над яким повис злорадний дух енкаведиста, не надто побуджувало в мене апетит. Під ногами в мене палилося, я прагнув утікти звідси чим найшвидше, поки ще нема людини з наганом при військовому пасі.

— Вибачайте, добре люди — почав я кланятись і поступатись до дверей. — Гостем нещастя у вашому домі я не хочу бути. Знаю, що бажаєте мені щасливої дороги; хай Бог поможе й вам пережити тяжкі часи. Не згадуйте мене поганим словом.

Я швидко вибіг на невеличке подвір'я і тінню поринув у сутінках між сусідніми хороминами.

МИТАРСТВА ПІД ЛІСОМ

Вернувшись я до Пнівна вкрай огірчений та розчарований. Перший рейд у напрямі Бугу мені не вдався. Кордон був тепер для мене тільки мрячною мрією. З усією свідомістю відчув я свою безвихідність; поринав тепер у дійсності, що мене до абсурду обмежувала, відбирала всяку надію. Я знов, що в хаті брата я тільки до часу можу бути стерпним гостем. Спільне життя з банітою, це ніяке життя, це постійна настороженість, це безперебійне чекання на лихий кінець. Я не сумнівався, що всі мої брати співчували мені, але чи можна було припустити, щоб через мене всіх іх із родинами НКВД мало вивезти кудись над Воркуту чи Колиму? Імовірність такої розв'язки хвилювала мене до крайності.

Коли я вернувся з Турійська, вразило мене привітання Володимира. Ввидався він мені наче не такий, як перед моїм рейдом. Можливо, був упевнений, що я вже не вернуся до його хати. От, мовляв, поїхав непотрібний гість і, дай Бог, дні й ночі спокійні на хуторах. Ніби й посміхався до мене, ніби й тепло поглядав на мене, але я чомусь був упевнений, що моя приявність надобре засмутила його. Нішо мені так не дошкалює, як почуття зайвости в чужій хаті. Та ради на це не було. Безвиглядність моого положення, на моє горе, приковувала мене до хутора під лісом, чи вірніше до комірки Володимирової хати. Прийдеться побиватися в ній ніби ховрашці в норі, тільки з тою ріжницею, що малого гризунчика визволить весна, коли мене може "виволити" тільки НКВД.

Перші дні моого нидіння в комірці після не-
вдалої поїздки, до тонкощів вигострили мою
вразливість. Отак, почую бувало у світлиці під-
вищений голос братової і мені здається, що це я
спричинюю подразнення її нервів. Коли ж за сті-
ною вечорами тихо, я вмовляю собі, що там на-
певно щось шепочуту проти мене. Днями, коли
менші діти в школі, я тоді їм обіди в світлиці
разом із братом, братовою та двома його стар-
шими дочкиами. Братова, постійно зайнята хат-
ньою роботою, під час обідів, природно, не мог-
ла бути спеціально уважлива до мене; ставить
на столі юшку, чи помашену картоплю та йде
собі до кухні. Для мене ж це наче доказ, що не
можестерпіти гостя, тому й утікає від спільногоСтола.

Спершу брат Володимир удавався в розмові
зі мною; заглядали сюди і старші брати, зокре-
ма ж Корній, але останнім часом залишено мене
на самоті і це мене мучило. Ніби й незначні мої
помічення, що в нормальному житті були б звичайні і не звертали б нічієї уваги, — породжу-
вали в моїй душі моральні муки. День за днем
моя уява зображувала нові й нові несамовиті
трагічні малюнки: найменше недомовлення ко-
гось із Володимирової родини, ніби затроєною
стрілою влучало в моє серце, невиразна посміш-
ка перетворювалася в моїй уяві на глузування;
коли ж я йду з комірки до світлиці і чую, що
хтось кашлянув, мені здавалось, що це був умов-
лений знак: увага, мовляв, уже "він" іде!

Після двох тижнів моого перебування в комір-
ці, на довершення моєго горя, якось перед обі-
дом, прибігла до Володимирової хати Ліда і по-
чала щось спішно розповідати. Я чув крізь стіну
її тривожний голос. Не інакше, як насунулась на
хутори якась небезпека. Прочиняю двері комір-
ки, щоб почути щось конкретне, коли помічаю,
що від світлиці біжить до мене братова.

— Від Любешева авто наближається. Це напевно до нас. Ховайся!

Я щодуху кинувся до клуні і пірнув у нору, під стирту соломи. Сидів я там зо три години, задихався від недостачі повітря і порівнював цю свою нору з могилою. Щойно під вечір викликав мене звідти брат Володимир. Виявилося, що був на хуторах голова Райвиконкуму з двома рядовими енкаведистами. Прибув із "душехранителями", щоб либонь, задемонструвати твердоту совєтської влади. За час, коли я сидів під стиртою, "уточнював" земельну посілість хutorів під лісом і потім зобов'язав моїх братів до трьох тижнів виплатити державі по двадцять тисяч карбованців за кожний хутір. Мав, звичайно, готові папери, все вже заздалегідь було обдумане і підраховане; вдавав однак, що висота податку, це його компетенція. Брати влаштували їм королівське прийняття: поїли горілкою, годували ковбасою, шинкою, ткнули до рук бутлю свіжого меду — нішо не помогло. Напилися представники соцвлади, наїлися і поїхали собі до Любешева, залишаючи на хуторах справжній переполох. Володимирова жінка заломлювала руки і плакала гіркими слізами, її чоловік утullив долонями голову і спершись на столі, сидів ніби задублій. Такий настрій панував і в хатах старших братів. Совєтська влада рубонула по тихих хutorах, аж тріски полетіли. Був це, звичайно, перший сильніший натиск, щоб підготувати хutorян до колгоспу, що мав постати на весні в Пнівні, наступного року.

Коли загальне нещастя на хutorах із волі Райвиконкуму стало очевидне й неминуче, для мене наспіли найприкріші дні. Я був тепер ніби зайвий тягар на перевантаженому човні. Чорні думки тепер ані на мить не відступали від мене. Душевні мої муки поглиблювали перші морози та снігова пороша, що покрила вже землю білим пушком. Часто тепер я відмовлявся від обідів,

сніданки чи вечері їв радше з конечності; апетит геть відступив від мене. Перша помітила мое нинішнє братова. Називалася вона Галиною. Була це енергійна й розумна жінка. Висока, як на свої роки це гарна; робота "горіла" в її руках, дітей виховала у великій любові до батьків; не любила через міру балакати, зате коли хтось її скривдив, тоді потрапила кидати громами на всі боки. Одного дня перед обідом, покликала вона мене до світлиці "на розмову"; так і сказала: "Кличу тебе на розмову, Хведю". Зніяковило я сумирно став перед нею і, стримуючи в грудях віддих, чекав на перші її слова. Ось напевно скаже, щоб я вибирається на чотири вітри з її хати.

— Хведю, — на диво лагідно озвалася вона, — чого падаєш духом, чому не хочеш істі? Хіба ж ми тобі вороги? Не занапащуй свого молодого життя. Правда, ці гаспиди прокляті з Любешева нас руйнують, хочуть нас ожебрачiti, втиснути в наші хати страшне горе, але хай воно буде спільне, ти не маєш потреби більше від нас загризатися. Поки для мене і для моїх дітей буде хліб, не забракне його і для тебе. Бог милостивий поможе перетривати зиму і може, весною, всім нам буде краще. Може війна вибухне, може цих московських недолюдків німець пожене на схід...

Заломала на грудях руки і почала клясти, і почала "обробляти" на всі лади "найпередовішу" соціалістичну владу, "наймудрішого" вождя всього трудового людства: "А щоб ви завтрашнього вечора не діждали, щоб вам відьма кишкі повитягала за лізним гаком, щоб ви подавилися чужим добром..." Посиніла від люті і вигадувала, вигадувала проклони. Отак поставити б перед Нею Йосипа Вісаріоновича, нігтями очі йому повидряпувала б, вуса повискубувала б, копала б ногами і гризла б ніби тигриця кусок свіжого м'яса. Висока, з ледь сивіючим волоссям

на голові, з сивими очима пойнятими вогниками люті, подобала на божище пімсти.

Після цієї незабутньої сцени в світлиці я просто відродився. У нещасті щойно впізнається щирі душі. Вигострена моя вразливість схила в зустрічі з зичливими та мили істотами цієї хати. Не був я зайвим тягarem у родинному човні моого брата!.. Дні тепер минали для мене швидше, але турботи проявили себе другим наворотом, коли брати почали продавати худобу, призбиране жінками доморобне полотно, вівці. Прокіп мав "витискачку олії", яку зробив іще перед війною. Отже брати спішно почали молоти льняне зерно, чи пак сім'я, робили з нього густе тісто, смажили в печах і потім витискали олію. Продавали це в Камені і гроші відкладали на податок. Кидалися в усі боки, натужувалися і таки виконали плян здачі "государственів налога". Вісімдесят тисяч карбованців державна каса поглинула ніби крокодил муху. Напевно за пів року знов державна пащека розхилить свої щелепи і домагатиметься чергової порції грошей. Брати вже тепер готувалися до наступної напasti.

Ця грошева операція міцно підкосила хуторі під лісом. Відчували це всі, навіть діти шкільного віку. Тепер не часто появлялася на столі ковбаса чи м'ясо; картоплю мащено олією, бо запаси солонини продано на податок. І оте понижування життєвого рівня на хуторах ставило мене знов на дно спільногого горя. Почуття зайвости дедалі сильніше всотувалося в мою свідомість. Безчинність моя в комірці ні до чого не доведе. Треба щось придумати, треба сяк чи так намітити плян невідкличної й остаточної дороги. Спершу кортіло мене до Львова. Може там удастся купити на чорному ринку пашпорт, вкрутитися на якусь роботу і жити ніби миш під мітлою. Але на пашпорт мало я мав грошей. Після видатків на подорож, залишилося в мене

рівно вісімсот карбованців. Пащорт же напевно коштуватиме грубі тисячі.

Лежу отак вечорами під периною в комірці, а думки снуються тоненьким павутинням по світі широкому. Довгі роки у Вільні показалися для мене тепер раєм. Минулося! Прожив я там аж дванадцять весен. І саме з-поміж цього ланцюга років вирізнився в моїй уяві тисяча дев'ятсот тридцять шостий, радше літо того року. Це був час для емісії великого ризку і несамовитих пригод. Закортіло мене тоді пройти пішли частину Галичини й Карпатську Україну. Мав я тоді в кишенні двісті золотівок і пружні ноги двадцять-четирилітнього юнака. Вирушив я з Вільна в "обітовану землю" наприкінці травня: через Ліду, Барановичі, Здолбунів прибув до Красного і тут попрощався з потягом та попрямував стежинкою, побіч залізниці до Золочева. Простую отак залізничним насипом, а переді мною щебече на телефонічному дроті якась пташинка; наближуся до неї, вона пурхне в повітря і знов сяде оподалік на дроті і манить, манить усе далі, все вперед. Обабіч залізниці лани пшениці й білі українські хатки. Серце б'ється в грудях від радости.

На краю пшеничного лану помічаю якогось дідуся. Встромлює кілки в чорнозем, щоб загородити край лану від пасовиська. Боже, яке багатство лану, і яка мізерна зовнішність дідуся. Підходжу до нього і здоровкаюся. Посміхається до мене беззубими щелепами.

— Родюча земля у вас, діду!

— Еге, родюча, ая.

— А пшениця оя яка, діду!

Дід жмуриться на мене і з беззубих щелепів сплаво викидає скаргу.

— Це панова, це панова, це не наша, це панова!

Без труднощів відшукав я хату, до якої мене спрямував староста. У доволі великій кухні родина господаря сиділа саме за столом і черпала дерев'яними ложками молочну юшку зі спільнотою великої миски. Чинність рук, мляскання уст, розміщення членів родини за столом: господар хати обов'язково на покутті, його жінка на краечку ослона, діти ліворуч батька — все це мені живописом нагадало рідне Полісся. Кидаю погляд на стіну — нема ікон з вишиваними рушниками. Напевно поляки!

— Нех бендзє похвальони Єзус Христус! — вітаю всіх від порога.

— На віки слава, — бурмилувато відповідає господар. — А ви що від нас хочете?

Я передав їому записку старости. Кинув оком на неї і змірив мене холодним поглядом.

— Чи він думає, що в мене притулок для безробітних? — раптом розкривався господар хати.

— Вчора почувало в мене аж двох варшав'яків, а нині знов безробітного на мою голову. Ні, пане, так легко не піде, я вас не прийму на ніч, бо не маю чим нагодувати.

— Передовсім я не безробітний, господарю. — реплікую по-українському. — По друге я вам за нічліг заплачу, а по третє, як не хочете мене прийняти, знайду собі гостинніші пороги.

Прудко повертаюся до дверей і хочу відійти, але чую за собою змінений уже лагідний голос суворого господаря.

— А то чому ж ви відразу не говорили до мене по-українському, чому вдаєте з себе ма-зура? Тепер вони плентаються тут бездомними псами. Працювати не хочуть і шукають дармового хліба. Втиснетесь отак до хати і годуй та дай ще постіль і подушку під голову.

Після "привітальної непривітності", раптом я почувся ніби між рідними і дорогими мені істотами. Невеличка й моторна господиня насмажи-

ла яєшні, поставила на стіл велике горня свіжого молока. Господар попихував люльку і розпитував мене звідкіль я і що чувати в світі. Троє його дітей почали приязнитися зі мною: обліпили мене й розповідали всячину.

На другий день уранці не випустили мене без сніданку, обурилися, коли я хотів їм заплатити. На подвір'ї вже господар пояснив мені дорогу навпростець до Ходорова.

— Там, біля залізниці буде село з костелом — обминайтے його, пане. Мазури мстивий народ, не люблять нашого брата. Понасаджувались тут на нашу біду. Ще в двадцятому році в нашему селі не було ні одного ляха, тепер їх половина в нашій громаді. Поміщицькою землею наділила їх влада і на це нема ніякої ради. А ви, пане, не йдіть головним гостинцем, простуйте бічними доріжками. Щастя вам Боже! — помахав на прощання рукою, коли я вже був за його огорожею.

Із Ходорова вирушив я до Галича, до Станиславова, до Надвірної. Тут я вперше зустрівся з гуцулами, що прибули сюди з гір у різних своїх справах. Високі легіні, в коротеньких кожушках без рукавів, похожали містечком пихкаючи димом із файок. Від них я довідався, що до Рафайлової можна добрatisя звідси вузькоторівкою, що звозила з гір у низовиння будівельне дерево. Десь пополудні відшукав я товарову станційку, вдряпався на платформу вагонця, де вже сиділо чимало робітників та гуцулів, і всі ми рушили в напрямі синюючих гірських масивів. Їхали вузькою долиною, над річкою, стиснені височеними стінами-скелями. Потойбіч річки, на крутих схилах, між лісом, зеленими латками різьбилися полонини. На них білимі цятками мереялися вівці. Від дерев'яних хатин тяглися жердяні загорожі-вориння, а десь здалеку, змагаючись із посапуванням льокомотиви, бриніли згу-

ки трембіти. Так ось вони, наші Карпати! — піднесено думаю. Он там, далеко, далеко випнулася в небо спина велетенської гори і це мені нагадує "Тіні забутих предків" Коцюбинського. Десь там за тою горою, в гірських дебрах, напевно ще живе чугайстер і сумним голосом кличе Івана звідниця-мавка.

Побіч мене сидить молодий гуцул із топірцем на колінах. Я нав'язую йому розмову. Іде так само як і я до Рафайлової. Обережно випитую його про кордон. Охотно дає мені пояснення. Коли ми в Рафайлозі злізли з платформи, я йому ткнув до рук п'ятдесят грошів і попросив провести мене за крайні хати цього містечка. Притакнув здогадливо головою і повів мене у верхів'я річки, що була тут вузеньким струмком. Тонкою стрічкою вода гналася з лісистого схилу до Рафайлової, а ми підіймалися ближче до узлісся. Гірський кряж замикав тут простір від півдня та творив глибоку кітловину, в якій розташувалося гірське містечко з кількома трачками й дерев'яною церковцею, обліплою невеличкими дімками.

Баняста опуклість гори якось грізно виринала з лісу і гуцул пояснив мені, що саме через цю верховинну опуклість пробігає чесько-польський кордон.

— Ідіть, пане, ліворуч потічка, бо по правому боці, в смеречині прихована станиця КОП-у. Коли б пограничники вас побачили, тоді не минути вам в'язниці. Якщо ноги ваші міцні, то за дві години будете вже на границі.

Гуцул відлучився від мене і вправно побіг схилом праворуч містечка, на полонину, де либоночка була його хатка і де довкола неї паслися вівці. Я поглядаю на бовваніючу верховинну опуклість і дивуюся словам гуцула. Невже треба аж двох годин, щоб добрatisя до кордону? Отак, здавалося, тільки добре натужитись і за

Я мерщій знов скрутів на залізничний насип, а дід усе ще гукав за мною: — Це панова...

Якщо дідусь із-під Золочева дочекався большевиків, напевно випадкового мандрівця зустрів би тепер словами: — Це колгоспна, це не наша, це колгоспна...

У тому часі багато вешталося по галицьких селах безробітників, переважно поляків. Селяни нерадо бачили їх у своїх хатах. І ось доплентався я на ніч до якогось села між Тернополем і Ходоровом. Зголосився спершу в старости і попросив його призначити мені хату на нічліг. Був це господар середніх років із старанно виголеним обличчям. Коли почув мою українську мову, трохи насупився. Я тоді ніби ненароком поглянув на стіни його хати; не було на них ікон із вишиваними рушниками. Це мене впевнило, що стою перед поляком. Мовчки написав на клаптику паперу адресу дому, де я мав ночувати, передав мені і пояснив, кудою найлегше туди дістатися. Мова його була мазурська, либонь не так давно переселився сюди із корінної Польщі.

Уже сутінки вдиралися в село, коли я минав доволі великий дерев'яний будинок; над його дверима, на білому бляшаному аркуші строкатів напис: "Дом стяжельца". Трохи далі, над дверима меншого будинку в очі кидается мені ще один напис: "Кулко младзежи вейскей". Це впевнило мене, що я потрапив до села польських осадників. Що ж, прийдеться познайомитися з гостинністю улюблениців тернопільського "заржонду воєвудського". Не слід буде теж мені афішуватися українською мовою, бо замість хлібом, можуть тут мене почастувати цурпалком. Треба буде дотримуватися повчань польської народньої мудrosti, що замкнена в афоризмі: "Кеди трашіф мендзи врони, мусіш кракаць як і оне". Воля неволя, мушу цього вечора "крякати" по-польському.

пів години я вже зможу бути на гірському чубку.

Сонце було ще високо, коли я поринув у лісі. Прошиваюся густою смеречиною, передрягаючись через спорохнявілі стовбури, що клалися мені впоперек дороги і дивуюся, чому не кінчається ліс. Усе вище і вище спинаюся вгору, а лісові нема краю. Дивлюся на годинник і жахаюся. Чотири години вже поглинула моя "альпійстика". В душу вгризається тривога і це побуджує мене ще жвавіше спинатися скилом до голої верховинної опуклини. Щойно перед заходом сонця, засапаний і втомлений, я нарешті осягнув ціль. Холодом віяло тут, а містечко в кітловині змалювалося мені ніби скупчення дрібненьких коробок від сірників.

Я поглянув на південь — як око могло обхопити, скрізь сині шпилі гір. Під ногами, десь на південному узбіччі гори, вже за кордоном, булькотів струмок. Це був початок річки Тиси. Так мені пояснив гуцул і я знов, що слід тепер мені прямувати на південь, тримаючись лінії річки. Та за горою знов виросла переді мною стіна лісу. Я наслуховую дзюрчання води і навмання йду лісовою гущавиною. Ніч уже сповила гори. Півживий простягається на грубій верстві моху і поринаю в сон. Пізніше, вже на Закарпатті, в місті Рахові я розповів гуцулам про мої нічліги в лісі і вони тільки покрутили головами. Впевнили мене, що я дуже щаслива людина, коли мене не знюшив ведмідь, чи не підповзла змія і не вжалила їддю. Три дні і три ночі проблукав я в лісовій гірській пущі. Ранками бачив оленів, як паслися на полонинах, одної ночі збудило мене ломотання в гілках, десь наді мною. Я на другий день додумався, що це напевно був рись. Голод мучив мене немilosердно і я лаяв себе в дусі за те, що не взяв із собою харчів. Пів живий від голоду й виснаження нарешті я надібав дорогу з кругляків смереки. Рушив нею в низо-

виння не дбаючи, чи вона заведе мене до воріт гостинної оселі, чи на станцію чеських пограничників. Краще вже бути в руках граничників, аніж згинути від голоду в цій непроходимій гірській гущі. Та доля для мене була ласкава: дорога з кругляків завела мене над Тису, що була тут повноводна і яку перетинала млинарська гребля. Побіч греблі чепурився новенький дімок; я й постукав у його двері. У хаті порпалася за якоюсь роботою молода чешка, жінка млинаря. Я до неї голосом коняючого:

— Істи!

Зрозуміла мене. Подалась за бічні двері і вернулася з великим алюмінієвим кубком, повним козячого молока, та великим шматком пшеничного хліба.

— Їжте, пане, — посміхнулася до мене і знов зникла за дверима. По хвилині з'явилася якась друга жінка, теж іще молода, з таким же великим алюмінієвим кубком наповненим по береги солодкою кавою та півбохонцем білого житнього хліба. І теж із посмішкою до мене:

— Їжте, пане.

Коли б тоді поставлено переді мною відро молока чи солодженої кави і три бохонці хліба, мені здавалося б, що цього ще замало, щоб приборкати мій ненаситний шлунок. Та швидко я переконався, що одного кубка молока й кусня хліба вистачило мені заспокоїти мій голод. Симпатичні дві чешки не розпитували мене хто я і куди прямую, не прийняли теж срібної польської монети, яку я поклав на стіл. Випровадили мене з хати і сказали, що дорога над Тисою веде просто до Ясені. Ввижаються вони мені ще й тепер чарівними істотами сповненими доброти.

І от так почалася моя мандрівка по Срібній Землі. Спершу до Ясені, потім шосою над Тисою, що тут уже являла собою велику річку, до Рахова. Бажання пригод та несамовитостей по-

гнало мене на полонину, до гостинного чабана, де за малу оплату я пробув три тижні. Годували мене там кулешою, поїли буркутом із поблизького джерела. Я п'янів від чистого повітря і насолоджувався довкільною гірською красою. Потім знов дорога; із села до села, з Мукачева до Ужгороду. Тепер мій курс був просто на північ, знов за гірський ланцюг, де далеко-далеко на півночі чекало на мене Вільно.

Отак лежу в комірці на хуторі під лісом, а довга стрічка уяви кладе мені чарівні малюнки моїх юних незабутніх мандрів. Скільки я пройшов тоді кілометрів? У яких селах побував, із ким зустрічався? Все це зливалося в кольоритну велетенську квітку з написом: Молодість. Одне натомість відокремлено вирізьбилося в моїй пам'яті: я пройшов тоді Закарпаття "на зелено", без документів. Пробрався через кордон у Рафайловій, змірив ногами від сходу по захід незабутню закарпатську українську землю, щоб потім щасливо вдруге перейти кордон і опинитися в Турці над Стриєм. Тільки трохи відваги і ризику, і тоді мрія може бути дійсністю. Як тоді, так і тепер, я без документів — тільки, дай Боже, відваги і добра доля напевно всміхнеться до мене.

І власне Турка над Стриєм. Боже милий, чому ж я досі не спромігся пригадати це невеличке місто над гірською річкою Стриєм? Проживає ж у ньому, чи радше за ним, у так званій Горішній Турці, хтось, що мене напевно пригадає, коли я з'явлюся в його хаті. Це Місько Семків, предобрій бойко, власник мізерної хатини, двох кіз і двох моргів поля. Після мандрівки по Закарпатті я познайомився з ним на дорозі і впросився до його хати. Відпочивав я в нього аж два тижні і платив за кожний день дві золотівки. Тішився він грішми ніби дитина і ладен був мене за таку оплату тримати навіть

до кінця віку. Пригадую, мав жінку Сташку і десятирічного синка Юрка, чи Ілька. Ще в Сішні я докладно простудіював криву лінію західнього кордону, що на півдні пробігав річкою Сяном і кінчався в горах, під містечком Ужком. У договорі Рібентроп-Молотов, німці затримали для себе вузький клин гірських околиць, що від сходу межував із Сяном, а від південного заходу зі Словаччиною. Ще за Польщі було відомо, що вздовж лівобічного узбережжя річки, під крутими схилами гір, глибоко в землі, містилися родовища нафти. Німці, либонь, тепер хотіли з цієї гірської смуги видобувати нафту, щоб повнити свої невеликі резерви пального.

Коли на хуторі в Пнівні я пригадував свої мандри по Закарпатті, містечко Ужок та цілу околицю горішнього Сяну з Туркою включно, набрало це для мене великого значення. Коли провести просту лінію по малі від Турки до Сяну, то не можна було не ствердiti, що мій далекий приятель Семків, власник двох кіз і двох моргів поля, жив якраз у прикордонній смузі. Це було для мене справжнє об'явлення, наворот щасливої долі: туди, тільки туди мушу поспішати.

З насолодою заплющував я в комірці очі та линув думками у бойківські гори: були вони менше дикі як на Гуцульщині, але ще доволі недоступні для советських автомашин і танків, щоб у них не міг не сковатися гонений утікач. Там верховинні ліси, гірські ущелини й жолобини — ними я напевно доберуся до Сяну. Семків мені поможе, я йому привезу дарунки, а він мені покаже дорогу, може ще й переведе через кордон. І пригадався мені сон Катерини: вибоїста дорога з баюрами — це дорога до Сяну! Прірва, над якою крислате дерево — це кордон. Я тільки вдряпаюся на те дерево і дугуватою гіллякою спущуся на той бік прірви. Це знак, що щасливо

перейду річку Сян. Яке чудове пояснення сну, яка незаперечна логіка! Підкріплює ці мої забобонні міркування ще й факт, що Катерина ніколи не була в горах, була дитиною поліських болотяних рівнин: сон цей інякою мірою не міг з'явитися їй під впливом довкільної природи, серед якої жила від дитинства. Це просто якесь таємне зображення того, що має зі мною статися, це якась надреальна візія, де розум цілком безсильний і якого може заступити тільки віра. І я безмежно почав вірити, що якраз станеться зі мною так, як приснилося незабутній прекрасній Катерині. Відкрила вона своїм візійним баченням рубець моєї долі, щоб самій помандрувати в сибірську пургу.

Коли на другий день я ввійшов до світлиці на обід, брат Володимир здивувався моїм підбадьоренням. Братова Галина теж допитливо поглядала на мене.

— Не дивуйтесь, дорогі мої, — почав я веселим тоном. — Насамоті, в комірці, людина може придумувати різні несамовитості. Треба було мені просидіти у вас довгі тижні, щоб нарешті все прояснилося, все змалювалось ніби на долоні. Маю далеко, далеко приятеля і ще сьогодні ввечорі вирушаю до нього. Не розпитуйте, куди маю вірушити, бо це й так вам не потрібне; одне тільки можу сказати, що маю чудовий плян. Коли Бог поможе, за пару днів буду вже за межами володінъ Йосипа Вісаріоновича.

Брат перекинувся поглядом із жінкою.

— Може чимось ми тебе скривдили, Хведю?
— ніяковіючи спітала братова.

Я гаряче почав переконувати її, що крім зичливості й доброти, нічого більше я не дознав у її домі. Вони знов перекинулися поглядами, а тоді брат Володимир почав стурбовано:

— Я радив би тобі почекати до весни, Хведю.

ною торбою, наповненою харчами, в другій, я попрямував засніженою польовою дорогою до крайніх пнівенських хат, де блимали у вікнах цятки світла, і де побіч була залізнична зупинка.

Зима, це мачуха для таких як ти; весною легше буде переховатися чи навіть подорожувати. Обдумай усе гарненько, щоб потім не жалував.

Я подякував братові за дружню пораду, але свого наміру не зрікся. Ще раз твердо заявив, що в десятій годині вечора вже мушу бути на пнівенській зупинці.

Після обіду, коли я в комірці безперебійно думав про свою дорогу в далекі Карпати, Галина, разом із жінками старших братів, приготувала мені харчів на дорогу: бохонець хліба, великий кусень вареної солонини, печеної свиняччини, ковбаси; не забули й про мід, про солодкі пшеничні коржики. Запакували все це до солом'яної торби і накрили білою полотняною серветкою. Ця щедрість господинь хуторів, помимо їх сплати вбивчого податку совєтській владі, зворушили мене до сліз.

Як тільки зсутеніло, всі чотири родини зібралися у Володимировій хаті, щоб зі мною попрощатися. Найстарший брат Корній, почоломкавшись зі мною, поблагословив мене на дорогу хрестом над моєю головою. Таку ж чинність, тільки без благословення, виконали молодші брати, їхні жінки й діти. Виряжали мене ніби на війну, чи на той світ. Братова Галина перша витерла рукавом слізози з очей: заіскрилися вогкістю очі жінок Прокопа та Прохора. Здушуючи в собі пекучий жаль, із сльозами в очах, я мерцій вибіг на двір, у темну ніч. Володимир із Прокопом хотіли мене супроводити до залізниці, але я не погодився. Ще впиралися, але я майже гостро звелів їм вертатися до своїх родин. А в дусі постановив, що коли б мене вловлено на пнівенській зупинці, хай ріжуть мое тіло на кусочки, але найдорожчі чотири родини під лісом я ніколи не зраджу.

З валізою в одній руці і тяжкуватою солом'я-

втікав ніби від Люципера, це не хвалькуватий Борис Алчесев, чи влесливо підступний Логвінов. Це будь-що-будь, земляки, діти спільної всім нам батьківщини України.

Ніби паломник із далекої провінції, проходжуясь я по вулицях вимріяного міста, шукаючи скрізь історичних пам'яток, рідних святинь та місць-свідків колишньої слави. Гублюся серед людей, що кудись поспішають, і тішуся, що напрешті я в місті, де скрізь можна почути рідне живе слово. Якась ніби невидима сила лучить мене з цим містом і я почиваюся ніби повноправним членом цього велетенського людського муравлища. Дотеперішня нашорошеність цілком відступила від мене; не хочеться мені теж думати, що я без документів, що я на правах бездомного пса, за яким полюють гицлі. Хто ж може бути такий мудрий, що потрапить показати на мене пальцем на вулиці, де, ніби ріка, людська маса рухається між високими фасадами домів? Я навіть забув про головну мою ціль у цьому місті — купити квиток до Турки над Стриєм. На станції я боявся агентів НКВД і тому рушив до міста, щоб знайти бюро подорожі, чинак по колишньому "Орбіс". Чомусь мені здавалося, що енкаведисти переважно мишкують по залізничних станціях, менше цікавлячись бюрами подорожі.

Коли я проходив повз кіна, в очі кинувся рекламний малюнок із козаком Карасем, опасистим запорожцем із шаблюкою при боці, з оселедцем на оголеному черепі. Повновіде обличчя напружене, уста розхилені від співу. Над оголеним черепом з оселедцем луком пишив напис: "Запорожець за Дунаєм". Я ще ніколи не бачив української фільми, хоч Карася впізнав би навіть тоді, коли б не було над ним напису. Кругленький дядя в шараварах, пущулувата пика замрячена оковитою, "отаман" задунайського козаць-

ВІТАЙ, СТОЛИЦЕ ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЛІ!

До Львова я приїхав без пригод дванадцятого грудня перед полуднем. Це вперше я опинився в цьому місті. Велика станція зробила на мене враження, хоч великий рух у ній прерізних людей міцно пасторожив мене. Якщо в Пінську на провінційній станції крутилися в цивільному одязі енкаведисти, то тут іх напевно ціле мурвалище. Чим швидше здаю свої речі до перевозку і, протискаючись між людським товпичем, що чекало тут на потяги, які відходили звідси в різних напрямках, прямую за зовнішні двері. Львів, яким то захоплювалися ще у Вільні мої колеги-галичани, не оголомшив мене своєю величчю домів та вулиць; навпаки, показався мені надто сірим, маїже буденним. Рух перехожих тут на пішоходах був більший як у Вільні, зате не видно було пишних церковних бань, чим то величалася прадавня столиця Литви — Вільно. Уважно прислухаюся перехожим. Крім польської, чую теж і українську мову. Ось напроти мене поспішають кудись по-советському зодягнені урядовці з чорними портфелями; квапливо настазляю вуха: говорять чистою українською мовою. Ще мить слідкую за їхніми рухами — ввидиляє вони мені не такими "служащими", до яких я звик ще в Пінську. Отже, наші підсочетські зазбрученці, дяка Богові, ще не наподібнилися до людей з півночі; ще в їхній ході, в жестах рук, міміці облич можна відчути якусь міру, якусь тактовність, якусь скромність. Це не те, що директор пінського госбанку, від якого я

кого війська, спритний обдурювач своєї жінки Одарки, — ідеальний для москалів "боєвик" етнографічної культури для "юга Росії". А там, нижче опасистого Карася молодий козак у жупані: це славетний Андрій, що прибув за Дунай намовляти козаків вертатись "під милість царя "добродетеля". Прилип же цей непрасний "Запорожець за Дунаєм" до нашого живого тіла ніби реп'ях, і либонь ще довго нас годуватиме своєю беззмістовою романтикою.

Я поглянув на годинник: була третя. Це нагадало мені про бюро подорожі. Перший зустрічний пояснив мені, кудою туди дістатися; після п'ятнадцяти хвилин я вже був на партері великої кам'яниці, де в невеличкій почекальні стояла черга перед загратованим віконцем. Зайняв я в ній місце і крок за кроком, з міною лъояльного обивателя, наблизився до загратованого отвору. Ніби знічев'я зиркаю на почекальню: сидять якісь дві старі жінки з невеличкими клунками, в кут зашився якийсь старий добродій з вусами Франца Йосипа. Це, либонь, колишній вояк австрійської армії. Дяка Богові, підозрілих типів не видно.

Коли я опинився перед віконцем, помітив за столом касіерку, жідівку середніх років. Під гравюрою просунув я до неї два червінці і попросив квитка до Турки. Подивилася на мене байдуже і:

— Прошу, покажіть пашпорт.

— Пашпорт? — знизую плечима.

— Так, коли хочете їхати до Турки, треба мати пашпорт.

Я спішно почав порпатися в нагрудній кишенні. Вийняв записник, листую його з міною заскоченої людини.

— Забув у дома, вибачте! — розводжу руки.

— Наступний, прошу! — чую голос касіерки.

Це була для мене несподіванка. Увесь час ме-

ні здавалося, що квиток удасться купити без ніяких перешкод. Тепер виринула переді мною поважна перешкода. Спрямовуюся до дверей і зустрічаюся поглядом з чорними очима інтелігентного жида. З виду подобав на лікаря, а може й на адвоката. З одягу я легко впізнав, що це як не львов'янин, то напевно біженець з Лодзі. Поміхаюся до нього і звертаюся по-польському:

— Я забув у дома пашпорт, може були б ласкаві купити мені квиток до Турки?

Жид відповів мені усмішкою. Я дав йому гроші і чекав напружено аж він принесе мені квиток. Ось підійшов він до віконця, чую його голос. Спершу купив собі квиток до Тернополя і потім зажадав другого, до Турки. Касієрка і від нього домагається пашпорту. Жид показує їй свій пашпорт. Ось-ось, думаю, з-під ґрат появиться квиток і тоді інтелігентний жид підіде до мене з простягненою рукою і я йому за прислугу по-дякую щирими словами. Та так не сталося. Пашпорт касієрку не задовольнив, вона ще поспітала моє добродія про "путівку" від НКВД. Отже, для мене ще одна несподіванка. Щоб добрatisя до Турки, крім пашпорту, треба ще й мати енкалеведівський дозвіл. Це з місця підкосило мої надії. Я подякував жидові і сновидою поплентався вулицями міста. Тепер уже не цікавила мене українська мова зустрічних перехожих, ніщо мене не цікавило. Настороженість владно опанувала мною і я не знов знати що мені робити. А робити щось треба було, якийсь вихід треба було підшукати. Вертатися до Пнівна я за ніяку ціну не погодився б; тепер вибору для мене не може бути — вперед, тільки вперед, на захід, без документів, як треба то й без квитка, як треба то й під вагоном, на даху вагону. Буду чіплятися всіх засобів, використовуватиму найменші можливості, буду боротися до останку за своє життя.

Подорозі купую в крамниці пляшку доброго кримського вина. Може бути мені в пригоді, коли щасливо доберуся до Турки; тоді напевно із Семковом зап'ємо нашу зустріч. Уже цілком стемнілося, коли я на станції вибрав свої речі з переховку. Всиваю вино до солом'яної торби, між істивне і стаю в чергу. Несамовита рішеність усеціло опанувала мою душу — я мав уже плян дороги, несамовитий, фантастично небезпечний. Купую у віконці квитка тільки до Нового Самбора; туди ще можна купувати без пашпорту, там ще не приграниця смуга. Потяг мав відійти за п'ятнадцять хвилин. За пероном чекав уже на пасажирів ланцюг вагонів. Іду вздовж того ланцюга і на моє щастя помічаю два останні вагони з табличками, на яких напис: Турка над Стриєм. Ці два вагони напевно в Самборі забере інший потяг і повезе в гори. Влажу до одного з них і розмощуюся в найближчому переділі. Дашок "кепки" на моїй голові вже закопилений на советський лад. Я знаю, що переді мною найтяжча роль, яку я мушу відіграти холоднокровно, з розмислом. Якщо хтось зачелить мене, мушу відповісти тільки по-московському, коли здумається комусь нав'язати мені довшу розмову, мушу узбройтись московською бундючністю, штамповими максимами та афоризмами, підмащуватиму це легким північним "ругатєльством". Зважатиму теж на "г" та "акання", щоб якнайбільше наподібнитись до "істенно русских людей".

Не минуло й п'яти хвилин, як увалився до моого купе якийсь жид з об'ємистою валізою. Хотів зайняти напроти мене місце, але побачивши задертий дашок на моєму кашкеті та визиваюче цинічну міну на обличчі, швидко попрямував за низьку перегородку, до наступного переділу. Либонь і йому "не в смак" товариство з советською людиною. Напевно нова влада не мало

нáласкудила його інтересові, з якого колись мав добрі прибутки.

Коли потяг рушив, я дорахувався у вагоні тільки до дев'яти пасажирів. Були це переважно бойки, що верталися зі Львова в свої гори. Це був знак, що НКВД не надто щедре видавати людям перепустки в прикордонну смугу.

Потяг мчить у непроглядну темноту ночі і мені здається, що там десь попереду льокомотиви, на якійсь зупинці неодмінно рішатиметься моя доля. Хочу поринути в минуле, намагаюся відтворити масу знайомих облич, але чомусь ніщо не чіпляється моєї пам'яти. З цього я тішуся й обґрунтовую це на свій перевражливений лад: коли б я ось цим потягом гнахся до своєї загади, напевно минуле чітко змалювалося б у моїй уяві. Людині перед смертю завжди живими малюнками з'являється минуле. І переконую себе, що я буду жити, що десь там попереду лиха доля мене мине, що я таки осягну ціль. Із краю світу, десь із-за полярного кола, з сибірської тундри кличу думками Катерину і пытаюся, чи справді її сон віщий.

Аж за третім переділом долинув до мене голос кондуктора.

— Білети, таваріщи!

"Ого, місцевим залізничникам не довіряють, аж москалів спровадили, щоб обслуговувати прикордонні потяги". думаю собі, уявляючи, що большевики з прикордонних земель утворили санітарну зону, де не можна й кроку зробити без спеціального енкаведівського дозволу. Легше ли-
бонь біблійному верблюдovі пролізти крізь вушко голки до Божого раю, як мені втікти зі ста-
лінського раю.

Високий худорлявий кондуктор ніби злозіщий дух нахилився над лавкою, де я сидів втуливши голову в комір пачьта. Я подав йому до провірки квитка.

торять покурюючи махорку. Аж позаду чую вривчасті посвистування. Ще і ще хвилина і — легкий зудар льокомотиви з моїм вагоном. Хвилинка тиші, а тоді знов уривчастий свист. Відчуваю легкий рух вагону в східному напрямі. Та незабаром свисток знов зупинив льокомотиву і вона потім попхала два причеплені вагони на край роз'їзду; ще зупинялась, ще маневрувала на двох чи трьох перехрестях і нарешті надовше станула, стукнувшись злегка з переднім іншим вагоном, за яким напевно був цілий ланцюг. Це напевно були вантажні вагони, можливо й заекречені і призначенні для приграчичного війська. І от долинув до мене протяжний свисток і потяг рушив. Спершу ніби у східному напрямі, потім луком спрямувався просто на південь. "Мати Божа, рятуй мене грішного", молюся в думці і справдяю дашок "кепки", чи по советському закопилений над чолом. Потім обгортуюсь цільно пальтом і простягаюсь на лавці.

У вагоні тиша, бойки либонь уже куняють, тільки гостре чічікання пари з льокомотиви, що тут же, за вагоном, свідчить, що потяг у повному бігу. Дивлюся на годинник: пів дванаццятої. До Турки потяг приїде на першу по півночі. Ще півтора години. Як мало часу залишилося до розв'язки моєї долі! Тільки півтора години!

Аж за останньою перегородкою, за бойками, злинув наче знайомий мені голос.

— Білети, таваріщі!

"Так, цей вже йде по мою душу!" І дивно мені стає, чому мій плян мандрівки "зайцем" такий недосконалій? Я тільки ризикнув їхати, але не врахував важніших моментів, як от хоч би такого: як я маю поводитися, коли кондуктор за відсутністю квитка звелить, щоб я йшов перед ним, чи за ним? Що мені робити якраз у таку хвилину? І саме, коли він, справдивши квитки бойків, прямував до мого переділу, я вже

був рішений. Якщо станеться те найгірше, мушу його сильним ударем звалити з ніг і тоді плигнути з приступців на залізничний насип. Дяка Богові, що він один, коли б їх було двоє, тоді вже справді не мав би я выходу. А тимчасом я посвистую носом і хроплю вдаючи сплячого трудівника після важкої доконаної роботи.

— Ей, гражданін, білет, пажаласта.

По голосі впізнаю того ж кондуктора, що спрощував у мене квитка перед Самбором. Удаю, що нічого не чую і далі похрапую та посвистую носом.

— Ей, білет пажаласта, — почав сіпати мене за пальто.

Тоді я спросоння мугикаю, глибоко позіхаючи.

— От і спать не дают. Сколько же мне предъявлять білет, а? — роблю в'ялий рух рукою до нагрудної кишені.

— Ах, да, ізвініте, поміню, помню. Не нада, — покрутив розчепіреними пальцями переді мною.

— Ну і харашо, — мимрикаю і знов простягаюся на лавці. Мій вагон був перший від локомотиви, тож кондуктор завернув назад і по хвилини я почув за останнім переділом скрегіт відсуваних дверей. Пішов, нема і я — ще вільний. Отак лежу на лавці ніби втомлений мандрівник довгою дорогою; туний реаліст, коли б мене тоді побачив, напевно не додумався б, що в нутрі істоти з позою втомленого мандрівника — велетенський світ, грубезні томи душевних переживань, неймовірних плянів, фантастичних сподівань. Не додумався б і до того, що душу лежачого і ніби втомленого мандрівця розпирає тепер радість і свідомість факту, що навіть хитрого і підступного москаля можна обдурити. Чічікання пари з локомотиви для мене тепер ніби закодислива музика, гуркіт чавунних колес під вагоном, наче гра барабану в оркестрі, що вітає мене маршем тріумфу.

— Ну і холодно зде́сь, чорт пабері! — репетую задиркуватим тоном із підліб'я поглядаючи на довготелесу людську подобу в чорному советському пальті.

— Нічево не паделаєш, — відбуркнув кондуктор передаючи мені квиток і потім уже з коридорчика докинув: — В Западной Українѣ апасності нет, не смійорзнеш.

Узяв мене за советського "служащева с асомбим назначеніем", сміюся в дусі. Все укладається так, як і має бути. В Галичині, як бачу, не так то й трудно наподібнитись до москаля, де ніхто з місцевих не вміє говорити по-московському. Ще в дорозі до Львова я помітив, що москалі в Галичині чітко, сказав би підкresлено вирізняються чужинцями серед місцевого населення. Ця країна ще не мала "щастя ублагороднюватись" московською культурою, засвоювати "общепанятний русскій язык", щойно тепер примхливі події кинули її в обійми "старшого брата".

А потяг мчить у глуху піч час-до-часу зупиняючись на маленьких станційках. Аж чую, за перегородкою жив стягає з поліції свою валізу. Отже, лагодиться висадовлюватись, не іде в прикордонну смугу. Напевно наближаємося вже до Нового Самбора. Незабаром потяг почав сповільнювати свою швидкість. біг потім перехресними рейками, ляскав колесами, від чого вагон злегка підстрибував. Семафор був уже за нами, попереду блимали електричні ліхтарі на пероні якоїсь більшої станції. Це був Новий Самбір. Жив із валізою подався до виходу. Щойно звідси почнеться для мене дорога жахливих сподівань, найболючішого душевного напиняття, найбільшої проби моого життя.

Рух пасажирів на пероні вже давно припинився, передні вагони відчеплено і їх потягла льокомотива кудись на захід. Бойки за другою чи третьою перегородкою півсонними голосами гу-

Та згодом, мірою руху стрілки на цифербляті моого годинника, настрій мій починає притуплюватися. До першої вже не далеко. В Турці напевно, як і на кожній станції, справдjuватимуть квитки, ба ще уважніше, ще пильніше, як деінде. Пхатися мені на перон, до контролера, це значило б — добровільно потрапити в пастку. Єдина можливість, що залишиться для мене, це шмигнути на сліпий бік вагонів, і тоді під сусідніми вагонами, через рейки втікати далі й далі від станції. Почав мене турбувати і півмісяць на небі, що сріблив засніжену землю. Ненькою рідною була б для мене тепер сніговія, щоб злющий вітер смерчем крутив хмари пухнастої маси і штурляв кожному в очі, валив із ніг і високими кучугурами покривав свої жертви. Це була б моя погода, це була б моя заслона перед пронизливим оком ворога. А хвилинна стрілка підпovзла вже до дванадцять. Ще тільки п'ять хвилин. Яке ж мізерне життя людини, коли обмежене тільки п'ятьма хвилинами!

Перед вагоном льокомотива голосно сапнула і різко пролунав гудок. Чічікання пари перетворилось у протяжне посапування; потяг уже біг роз'їздами і під'їджав до перону. Вже й п'ять хвилин не ділить мене від загадкової моєї долі. Стягує свої речі з полиці і зиркаю крізь вікно на сліпий бік вагонів. У світлі місяця помічаю умундированого енкаведиста з крісом напоготові. Скрадається ніби дикий звір і нишпорить очима вздовж вагонів. О, хай би хтось наважився плигнути сюди, людина в енкаведівському кашкеті відразу ж узяла б його "на мушку". Далі, коло дочіплених ще в Самборі вагонів, другий енкаведист теж із крісом напоготові. Надія моя на "сліпий" чи "глухий" бік вагонів, розвіялась ніби оманливий малюнок від ранішнього сонця. Кидаюсь до противлежного вікна: бачу зелений низький парканчик перед залізничним будинком;

перед дверима будинку хвіртка в парканчику а в ній стоїть старшина НКВД, а перед ним невеличка черга пасажирів з документами. В руках пасажирів помічаю пашпорти й папірці, це — "путівки". "І там прірва, і тут прірва", розпачливо думаю. Коли б мав крила — пурхнув би в повітря, коли б відкрилася під ногами діра в підземелля, не надумуючись кинувся б до неї, коби тільки далі й далі від енкаведистів. що ліворуч і праворуч.

Похапцем справджую ще раз дашок мосі "кепки", чи добре закопилений, і тоді швидко вибігаю з вагону. Карколомний задум навістив мене ніби блискавка. В лівій руці несу валізу, щоб міг її бачити енкаведівський старшина, солом'яній кошик тримаю у правій, заслонений від енкаведівського ока всією моєю фігурою. Ходою військовика минаю чергу і зухвалим тоном звертаюся до енкаведиста.

— Таваріщ начальник, єсть лі здесь ізвоцік?

— Да, пажаласта, за вакзалам, — зичливо відповів мені і поступився, щоб дати мені прохід.

— Благадару! — вигукую тоном сталінського боєвика і пружними кроками прямую за станцією. Тут справді чекали на пасажирів дві селянські хури. Та мені тепер було що інше в голові: чим швидше обратися до хати Міська Семкова. Іду широкою вулицею і знаю, що вона доведе мене до Горішньої Турки. Це коротенька дорога, не більше, як пів кілометра. Під моїми ногами рипить уїзджений автами й хурами сніг. Обабіч вулиці тягнуться дерев'яні дімки, здебільшого селянські хати з маленькими вікнами. Від тридцять шостого року ніщо тут не змінилося. Не раз і не два ходив я сюдою до Турки, над річку Стрий.

Аж попереду виринула з нічної непрозорости велика біла споруда: один триповерховий бльок, другий, третій. О, чогось такого не було тут у

віконце визирає на вулицю. Хата тепер напевно "обтулена" загатою, як і всі бойківські хати взимку. Ось уже й горбок. Тут уже вулиця перетворилася в дорогу, побіч якої рідко розкидані хатки. Так, усе з виду таке, як і в тридцять шостому році. Прямую вже схилом горбка, шукаю очима смереки — ніде її нема. Зупиняюся напроти низенької хатини обмурованої аж під стріху загатою — одиноке віконце в цій загаті виглядає ніби чорна діра. Нишпорю очима, шукаючи пня від смереки; ліворуч і праворуч стежинки, що вела до незагородженої хати, тільки кучугури снігу. Підходжу до хати і стукаю у віконце. По хвилині помічаю за склом чиєсь обличчя.

— Чи тут живе Місько Семків?

Обличчя зникло за склом, зате рипнули в сінцях унутрішні двері.

У ХАТІ СПРАВЖНЬОГО ПРИЯТЕЛЯ

Коли я переступив поріг Семкової хати, на столі вже блистав каганець. Я знов ще з 36-го року, що жив він у великому вбожестві, але такої крайньої нужди, таких, сказав би, пічерних злиднів, які кинулися тепер мені в очі, я ніколи не міг собі навіть припустити. Стіл під покуттям чорнів від старости, ніжки розхитані, одна поломана і збита якоюсь дошкою, яку, либо нь, господар знайшов десь випадково на дорозі. Під стіною стояло швидкоруч збите з нетесаних дощок лігво і в ньому, під лахміттям, лежала його жінка. За глиняною, теж почорнілою від старости піччю, спав його хлопець, як виявилося, Ілько. Лігво, в якому закопався під лахміття ніби їжак у сухе листя, нічим не різнилося від лігва його батьків.

— І не пригадуєте? — дивлюся на розчухраного Семкова, якого я радше впізнав по голосі, аніж по обличчі. Було воно пооране зморщками та майже чорне від морозяних гірських вітрів. Дивиться на мене трохи наче присоромлений і чухається в сивіючий чуприні.

— Щось я вас, паничику, ніби й не пригадую.

— Невже ви вже забули літо тридцять шостого року і молодого мандрівця, що жив у вас аж два тижні?

Ця моя пригадка подіяла на Семкова так нагло й запалююче, що почав він чомусь ляскати в долоні, крутитися на місці, охкати й ахкати, виявляючи так свою радість; підбіг до жінки і почав сіпати її за руку.

тридцять шостому році! На вулиці, під фасадами цих кам'яниць проходиться червоноармієць у довгому білому кожусі, в "сібірці" на голові та з крісом на правому плечі. Для мене вже ясно, що це касарні для прикордонного війська. Отже, большевики за короткий час свого панування встигли побудувати ці три, як на Турку, "чуда". Це значило, що їхня військова машина практиче спрawnіше від бюрократичної цивільної адміністрації.

Іду серединою вулиці і не звертаю найменшої уваги на вартового, щоб не викликати підозріння. Але легенький морозець уже повзе вздовж моєї спини до потилиці — невідлучна прикмета страху набута під час моєї безпашпортної мандрівки. Ось, здавалося, рухома людська подоба в білому кожусі ляєне замком кріса і крикне: "Кто ідьот?" Я йому, звичайно, відповім, "свой". Коли далі допитуватиметься, треба буде видобути тон владного партійця і відрубати: "А ти сматрі своєво дела і нє мешайса туда, куда нє слідуєт." Це може бути виручка, як уже не раз виручувала мене московська мова з відповідньою тонацією голосу. Але, на моє щастя, червоноармієць не зачепив мене.

Та за третім бльоком наспіла хвилююча думка: що я робитиму, коли Семкова вже взагалі нема в Горішній Турці? Могли ж його вивезти, чи вигнати з хати і на тому місці побудувати доми для старшин прикордонників? Може на його двох моргах поля та на землях його сусідів зроблено тепер площе для військової муштри?

Іду знов широкою вулицею, знов обабіч неї сільські хатки. Прямую в вузьку долину і знаю, що на горбку вже Горішня Турка. Натужую зір — військових споруд не видно. Наполегливо відтворюю в думці місце, де стоїть Семкова хата. Так, вона відразу ж за цим горбком, на лагідному схилі. Перед хатою росте смерека, одне

— Стасю, Стасюнцю, вставай, дорогий гість приїхав, наш пан приїхав. Яєчок підсмаж, вставай, Стасюнцю.

— А звідкіль узяти яєць, мудрагелю, може з козячого хвоста видряпати? — забубоніла Сташка під лахміттям.

Комічно виглядав коло своєї жінки бідний Сем'ків. Знав досконало, що яєць у них чорт-ма, але робив фурор гостинності. В нічому його характер не змінився за цих п'ять років. Навіть большевики не виштовхали з його голови величання "панами та паничиками" тих, які з виду подобали до міських людей. Щойно тепер пригадав я, скільки то в тридцять шостому році переконував його, благав просто, щоб не удостоював мене "паничиком". Нічого не помогло.

Перепалка з жінкою, яка була більш простолінійна в своїй широті, вивела його геть з рівноваги. Подригував переді мною плечима і скорочивши руки вивертав долоні; мовляв, нічого не вдію, мені здавалося, що яйця є, а воно їх нема. Я не можу стриматись і сміюся вголос.

— Нічого, зараз ми вашу жінку збудимо, тільки спершу принесіть три шкляники.

І ставлю на стіл солом'яну торбу. Семкова, здається, ще раніше цікавили мої речі, зиркав на них ніби знехотя, надіючись, либонь, що щось йому з них "капне". Напевно ще не забув про дві золотівки денно з тридцять шостого року. Коли я вийняв із торби пляшку кримського вина, на столі вже стояли три глиняні горнятка. Сташка, що вдавала досі сплячу, тепер не гороїжилась і встала за першим покликом. Я попросив, щоб узяла під свою опіку торбу. Відгорнула серветку і скрікнула: — Матінко небесна!

Бідні ці люди, що годувалися вівсяниками та вареною в лушпинні картоплею, солонину чи ковбасу вважали за королівські ласощі. Нічого й дивного, що по вині, коли Сташка виділювала

нам пайки з торби, руки її тримтіли. Для мене відкроїла втрічі більший кусок шинки, як для свого чоловіка. Сама ж задовольнилася шматком сухого хліба. Я підсунув свій пайок Семкові, але Сташка вихопила йому з рук і сховала до торби.

— Він то-то, пане, міри не має, все зжер би.

Я розумів її; м'ясово та солонину, що мала в руках, хотіла зберегти на омасту для своєї родини. Вистарчить їй, либо нь, на довший час.

— Ну і як же вам тут живеться? — звертаюся до Семкова.

— Сто разів гірше як перед війною. Гонять щодня на вирубку лісу, платять, що псові на буду. Із двох кіз залишилася тільки одна, влітку овес не вродив, картопля гей би жолудь, нема що й до уст покласти. Дочекалися ж ми цих москалів, шляк би їх трафив! А що ви на це, пане?

— Я теж за тим, щоб їх шляк трафив! — дружньо тисну за лікоть моого приятеля.

Сташка, що десь у кухні старанно ховала набуте добро, вернувшись напімнила, що гість утомлений і що пора вже всім лягати спати. Витягла із-за печі сина і закопала в своє лігво. Я не роздягаючись простягнувся на лахмітті за піччю. Але думки про щойно пережите, мрії про майбутнє не дали мені спати аж до ранку. Я тільки поринав у щось, що можна назвати півсном. Думка працювала, але очей не міг відплющити. Накопичення вражень барвами веселки мигало мені в очах, думки хаотично чіплялися мандрівних моїх пригод. Моє вчителювання. Сішно, чи раніше ще Хляби, потім Пінськ, усе це тепер було далеке і притмарене найновішими моїми переживаннями. Навіть остання подія на станції в Турці вже відсунулася від мене аж на сім годин. Була бо якраз година восьма тринадцятого грудня тисяча дев'ятсот сорокового року. Я ще лежав за піччю і мріяв про

себе, чотири віддав. Узагалі, залишив для себе тільки те, що міг одягнути, решту передав Семкові разом із валізою. Були в ній ще краватки, носовики, шкарпетки, старі мої черевики. Це все їх оголомшило. Семків заплутався в словах і не спромігся сказати того, що йому підповідало серце.

Сцена передачі моого особистого майна родині бідних бойків була мною обдумана заздалегідь. Я передавав окремі мої речі хлопцеві. Сташці чи Семкові тільки тому, щоб "zmірити висоту" їхнього захоплення. Чим більше захоплюватимуться, думав я, тим більше будуть мені зобов'язані. Для багатих, це, по суті, ніяка примана, але для людей, що були на краєчку найчорніших зліднів, це дари порятунку. Тож розрахунок мій був удалий. Я вже не сумнівався, що Семків поможе мені перебратися на той бік Сянну. Звідси, тобто, з Горішньої Турки до кордону було тільки п'ятнадцять кілометрів гірської дороги. Звичайно, вирушу я з ціпком у руці. Про валізу, чи навіть клунок з особистими речами, треба тепер забути.

Добру годину тричленна родина шушкуала щось у кухні. Я знов, що мова була тепер не так про отримане добро, як про гостя. Може вже й усвідомили собі, яка велика небезпека повисла над їхньою хатиною. Та страх, як я незабаром переконався, не мав аж таких великих очей для цієї премилої родини. Була вона тепер радше практична й ініціативна. Хлопець, наприклад, увесь час тепер був у кухні і зорив дорогу крізь віконце. Якщо хтось із сусідів наблизався до їхнього дому, відразу ж алярмував маму чи батька, що саме прийшов поговорити зі мною. Дві чи три сусідки Сташка відправила від дверей так переконливо, що вернулися додому либо ні не ображені. Під такою "домашньою сторожею", звичайно, мені було цілком безпечно говорити

свій останній стрибок, хоч господарі вже вешталися по хаті. Чую, що десь за пічю, коло кухні шепочеться Семків із жінкою. Не дурні, напевно додумалися, куди я прямую. Потім хтось постукав до сінешніх дверей. Семків відчинив їх і завернув сусідку назад додаючи, що того, чого вона хоче, не має сам. Мова, здається, була про сито. Отже хитрий бойко вже приготувався відштовхувати від своєї хати непрошених гостей.

Тимчасом я висунувся із-за печі. Чотиринадцятилітній Ілько босоніж тупцював на глиняній долівці. Посміхнувся до мене, коли я підійшов до нього. Я кинув оком на його саморобні штанята та на босі ноги; хлопець трохи засоромився. Я тоді подався за піч, де була моя валіза і вернувся з черевиками "бать".

— Ану, примір, чи не завеликі будуть? — заохочую.

Новенькі черевики очарували його. Несміливо взув їх, притупнув і сказав мені, що якраз до міри.

— Це для тебе, Ільку!

— Для мене, це для мене? — почав поступатися до кухонних дверей. Я ще чув його голос із кухні: — Мамо, лан мешти мені подарував, мешти!

Такої несподіванки, либо нь, не сподівалися його батьки. Прибігли негайно до мене і почали дякувати.

— Хлопець з хати не міг вийти, ні до школи піти, босоніж тинявся по хаті цілими днями. А най вам Бог заплатить за вашу щедрість, — лебеділа Сташка.

Я тоді кидаюся за піч і передаю їй два простирала, дві пари трикотової білизни; Семкові вручаю мій трохи поношений, але ще цілком добрий костюм.

— Беріть, і так мені ніщо не потрібне. — Мав я ще шість попелінових сорочок, дві затримав для

з Семковом. А приступив до справи він перший.

— Я, пане, прошу не гніватися, коли вас поспитаю. Мені щось видиться, що ви "туди" втікасте, — показав великим пальцем за свої плечі, на захід.

— Ви вгадали, дорогий приятелю, — дивлюся йому в очі. — Я втікаю закордон. Утікати мушу, бо вертатися нема чого й нема куди. Ви розумієте мене?

— Розумію, влітку тут більше таких було, як ви, але тепер усе заглуухло.

— Чи переведете мене за Сян? Я іхав сюди дев'ятсот кілометрів і надіявся тільки на вас.

— Хоч би дали ви мені хуру золота, не зможу перевести. Границя тепер так обставлена, що навіть зайцеві трудно її перебігти. Я не раджу вам, пане, шукати неминучої смерті, бо коли воно вас уловлять живого, то в тюрмі закатують. Уже тут було таких багато, як ви. Багатьох постріляли за Яблінкою, а тих, що вловили, сліди загинули по них.

Слухаю це і дрижаки проймають моє тіло.

— Приятелю Семків, я мушу втікати хоч би мене й застрілили. Власне, коли б побачили мене, я спеціально втікав би, щоб мене застрілили.

— Військовий пес вас наздожене, звалить із ніг і передасть енкаведистові. Я знаю як воно тут є. — Задумався, чухався довший час у сивіючій чуприні, а тоді поглянув на мене сумними очима. — Я за Сян вас не переведу, але з сутінком підемо разом до села Яблінки, що три кілометри від Соколик. Село Соколики розділене річкою Сяном, одна половина залишилася під советами, а друга під німцями. В Яблінці маю кузена, маю багато знайомих — може знайдеться хтось вам помогти. Чи маєте гроші?

— Шістсот карбованців.

— То немала сума, може хтось на них злакомиться. — Поглянув у вікно. — Надворі ще по-

тода, але під вечір напевно буде сніговія. Сташка скаржиться, що від ранку її в ногах крутить. Як уже її ноги крутить, то зміна погоди як два рази два чотири. А будемо йти горами, пане, та ще й засипаними снігом; тяжка це буде дорога, пане, ви ще не знаєте, що це наші гори взимку. Та ви йтимете позаду, я вас вестиму; підемо бічними стежинками до Яблінки, влітку ними легко йти, зимою можна заблудити. От так як тільки почне темніти, ми й вирушимо.

Я відразу ж почав лагодитися до моєї кінцевої дороги. Вдягнув дві пари підштанців, дві пари верхніх штанів, дві спідні і дві верхні сорочки, светер, піджак, на ногах мав дві пари вовняних шкарпеток, черевики були в мене міцні. Дашка "кепкі" відкопилив, не було вже потреби вкладатися в роля "руссказово человєка". І як тільки сутінок почав лягати на землю, ми залишили хату. Ледве ми вийшли на дорогу, як я впевнився, що ревматичні ноги Сташки прецизно передбачили зміну погоди. Дроти на телеграфічних стовпах, що кривою лінією мчали в гори, десь либо нь аж до Соколик, скажено свистіли, повітря метушилося снігом, було молочно біле. Долом крутільками гналася біла маса дрібненького пуху.

Семків у шкіряних постоликах-човниках, як на свої роки, жваво рухався переді мною. Був трохи зігнутий, як і всі верховинці, з юнацькою прудкістю біг під гору, ще зручніше дрібними стрибками спускався схилом у долину. За Горішньою Туркою ми розлучилися з телеграфічними стовпами і Семків повів мене обривистим схилом до наступної перевалини, за якою випиналася більша гора. Ішов він літніми стежинками, що тепер були засипані снігом. Часто зупинявся і чекав на мене, потім давав рукою знак і я тоді біг задихаючись за зігнутою людською фігурою, якої чомусь не мав сили наздігнати. Це либо нь тому, що мав я на собі забагато одягу. Та Сем-

клаптиками з півночі на південь. Часто виринає із-за них місяць і тоді Семків невдоволено крутить головою. Я розумів його невдоволення; краще було б, коли б сніговія не вщухала.

До хати кузена впустила нас його жінка, коли почула знадвору знайомий голос Семкова. Чорний бойко років під п'ятдесят сидів на печі і вражено дивився на нас. У світлі каганчика очі його блімали ніби дві зірки.

— Зіньку, — озвався Семків, — цього пана треба перевести за Сян. Він тобі заплатить, одягайся.

Бойко на печі почав хреститися.

— Перевести, кажеш, за Сян? Здурів ти, чи що? Он що хата, то сексот, хіба ж ти не знаєш? А границя? Втікайте мені геть з хати, бо і я згину разом із вами!

Знов почав хреститися і я тоді потягнув у сінці моого невідступного приятеля.

— Погано, — шепнув мені під хатою, — ой погано. Та спробуємо ще щастя в коваля, він ласий на гроші і штанами не скорий трусити.

Плечистий дядя, коваль, не розгубився, коли нас побачив. Насуплено вислухав Семкова, що майже зі слізами благав рятувати мене, пильно поглянув мені в очі і сказав твердо й небідклиично.

— Не то що за Сян, але близько до Сяну ніхто вас не заведе, пане. Кожному життя міле і ніхто його не захоче віддавати за цапину душу. Ви ще, либонь, не знаєте, що це границя за Яблінкою, коли б знали, ніколи б навіть не подумали про втечу за Сян. Як би ви були ось тут удень, вже сексоти донесли б до граничної команди, що на скарю нашого села. То ж ідіть із мосі хати і забудьте, що ви тут були.

— Ой який то наш народ, ой які то наші люди, — майже плакав Семків. — А може щось

ків був товариською людиною, не сердився, що відстаю, терпеливо вичікував на мене і перед урвищами докладно пояснював мені, щоб ані на крок не відхилитися від його кроків, що темніми ямками позначалися на снігу. І так я з Семковом "з верху на верх, із бору в бір, з легкою в серці думкою", як то гуцули співають, хоч тепер далеко було до того, щоб мені було легко на серці. Семків мав правду, коли казав, що "ви ще не знаєте, що це наші гори взимку". Познайомився я з ними докладно вночі проти чотирнадцятого грудня. Коли драпався за Семковом на крутий верх, то сніг нерідко сягав мені пояса; дух тоді запидало в грудях, у голові крутилося, в ногах відчував ніби оливо. Щойно опівночі добралися ми на гірський хребет, у підніжжі якого розкинулось село.

— Це Яблінка, пане. — заявив Семків і додав, що ми зробили не менше двадцяти кілометрів дороги. Призвався тепер, що в одному місці зблудив і тільки щасливий випадок, після двох годин, наштовхнув його на правильну дорогу. Сказавши це, почав відомими вже мені стрибками скісно спускатися в долину. Я відразу ж рушив за ним. Схил був занадто прикрай, і я втратив рівновагу; гепнув горілиць у м'який пушок і на спині ніби на санках, із бісовою швидкістю, полетів просто до крайньої хати. Роздирає задертими ногами сніжну пелену і вихром минув моого супровідника. Коли вже на площині, під горою, тіло мое перестало відчувасти рух, я почав підводитися на ноги. Був цілком білий від снігу, але не відчував найменших болів; либо нь, на лінії, по якій я летів, не було каменюк чи опукліч. От так собі ніби лещетар злетів згори, немало дивуючи Семкова. Обтріпав він на мені сніг і пішли ми заплітками до його кузена. Село вже спало, вікна скрізь були темні, зате вітер розривав на небі хмари і гнав

порадиш? Хіба ж ми не друзі, хіба ж разом по весіллях не танцювали?

Коваль задумався.

— Знаєш що, Міську? — озвався він примирливим тоном. — Попробуйте щастя в батярчука Климка. Цей то за гроші на ніж годен напортися. Ану, попробуйте щастя, — заохочував. — Він молодий і відважний; як зманеться йому, то й у чужу комірку чи стодолу не побоїться вдертися. Може не побоїться й Сяну.

— Погано, ой погано, пане милий, — почав співчутливо Семків. — Підемо до того Климка. Хоч про нього погано говорять, але ще не спаскудився сексотством, як інші, і з жінкою добре живе. Підемо до останньої нашої надії, Господи Боже, поможи нам!

Я теж молився йдучи до "останньої нашої надії".

ЗА СЯН

Хоч небо було вже незахмарене, долом ще гайдамакував вітер; скажено гнав дрібненький білий порох уздовж тинів, вигадливо заокруглював та повищував кучугури. Семків поринав у них вище пояса, я витривало прямував за ним. Був для мене ніби "провідна зірка" в чужому засніженому й непривітному селі. Скільки витривалости в цій людині, скільки велиcodушного хотіння помогти мені в скрутну хвилину! Не "підкошував" мене сумнівами, не потрапляв у зневіру: вперто шукав людини, якій би міг мене передати з чистим сумлінням.

Ішли ми тепер до "останньої надії", до Климкової хати. Після двох фатальних спроб, третя не віщувала мені чогось крацього. Я власне готовувався до чергової невдачі. Якщо Климко відправить нас з нічим, зайво було б тепер шукати щастя в черговій якісь хаті. Залишиться для мене тільки один вибір: попрощатися з Семковом і самому шукати навмання кордону. Звичайно, це було б божевілля, та я вже рішився на все. І ніби на підкріплення моєї роздертої душі, нагадалися слова дружини Малащицького: "Нех пана найсвентша Матка Боска ма свей опеце". Отже мене поручено Тій, яка сама зглибила безмежну розpac, яка пережила найтяжчі душевні муки матері, щоб потім стати віковічним символом любові й божественних ласк. Вона, тільки Вона мені поможе. І потім знову пригадалися братові з пнівенських хуторів: вони теж поручили мене Небесній Заступниці. А ще й пригадався мені віщий сон прекрасної Катерини: отже

я вже йду гірською дорогою і поринаю у вибоїнах засипаних снігом, а там далі прірва і спасенне дерево з дугуватою гіллякою. Мати Божа, заступниця знедолених і гонених, допоможе мені перебратися на той бік прірви!

Із такими ось думками я й спинився за Семковими плечима під хатиною Климка. Була вона на північному краєчку села, являла собою ніби хуторець. Плечистий, середнього росту Климко, ще цілком молодий, неохотно впустив нас до хати. Був заспаний, голосно позіхав, і чомусь не здивувався нашими припізненнями відвідами. Для мене це був доказ, що ми не перші нічні гості в його хаті. Його жінка, молоденька чорнявка, зачуви чужих людей, насторожено виглянула з-за печі. Очі мала широко відкриті, наче перелякані. Це теж був знак, що не вперше вона бачить чужих людей по півночі в своїй хаті. Та Климко владним тоном нагнав її до ліжка, а тоді дав пальцем знак, щоб ми мовчали. Його поведінка, таємнича й ділова, ще дужче скріпила мене на дусі. Це не кузин Семкова, що перелякано хрестився на печі, це не байдужий і самолюбний коваль, це цілком інакша людина, рішуча й ініціативна. Ніби випереджуючи мої здогади, Климко почав спішно одягатись. Чинність цю виконав ніби фронтовий жовнір: я й не згледівся, як він мав уже взуті шкіряні постоли, на плечах кожушок, на голові теплу шапку. Кивнув до нас головою і попрямував до виходу. За зовнішніми дверима повів нас до прибудівки, де чутне було хрумкання коня коло жолоба.

- Що вам треба? — озвався притишено.
- Переведіть мене за Сян, — лагідно прошу.
- Так, Климку, не полінуйся і переведи цього пана, — підхопив Семків.

Климко в темноті, за одвірком, не відповів відразу; надумувався добру хвилину, мурликав

"Перспектива, хай Бог милує!" — жахаюся в думці.

— Чи дастє зараз мені гроші?

— Дам аж тоді, коли підведете мене до Сяну.

— Добре робите, пане, — похвалив Клімко.

— Чужим людям тепер не можна довіряти. Тож я вас заведу у вигідне місце і все поясню. Може матимете щастя, може сторожі не буде на лінії, якою ви бігтимете до Сяну і тоді все буде гарразд. Погано тільки, що чисте небо та ще й з місяцем. Добре що хоч вітер іще дме. Коли пес буде від півночі, не знююшть вас, вітер ошукує собачі ніздри. Дай Боже, щоб сторожа з псами була від півночі.

Побіг ще до хати і вернувся в білій полотняній накидці. Потім вивів із прибудівки білого коня, вліз на нього і махнув до мене рукою. Цей білий його вигляд немило вразив мене. Я думав, що поведе мене пішки, а тимчасом він на коні, ідеально коліром наподібнivся до засніженої природи; коли я копатимуся за ним снігом, буду перший виставлений на небезпеку. В місячну ніч енкаведист іще здалеку зможе взяти мене на око; може напустити на мене пса, може заалармувати стійкових і гуртом рушать на мене облавою, знаючи, що я не зможу втікти. Натомість Клімко матиме нагоду "звітись" на своєму білому гривуні, зникнути в білому просторі.

Щиро прощаюся з Семковом і поспішаю за іздцем. Віддалі між нами вже була чималенька. Ніби дух легітно спинався він під гору і здавалося ось-ось зникне в посріблений місяцем білій пухнастій масі. Бреду сніжними бурунами, не зводячи погляду з білого іздця, що крок за кроком відаляється від мене. Боже милий, як же я почиваюся втомлений! А кінські сліди простою лінією мчать усе під гору, все вище. Копаюся цими слідами, часто падаю, натужуюся, встаю і все далі й далі під гору. Ніби стокілограмовий

під носом, ніби кіт, а тоді почав твердо й пере-
коливо:

— Не переведу, пане, справа безнадійна. Ще
пів року тому декому тут щастило, але тепер
нема про що й говорити. Коли б ви знали, що
тут діється, напевно шукали б собі догідного
місця десь на словацькому кордоні. Тудою ще
якось можна проковзнутись, але Соколики для
vas, це могила, пане. Краще вертайтеся назад.

— Що ж, усе складається так, що прийдеться
мені самому вирушити за Сян, — трохи докір-
ливо говорю до Климка. — Коли свої люди не
хочуть помогти, тоді піду сам. Раз мати родила,
раз буду й помирати.

— Климку, поможи цьому панові, — благаль-
но озвався Семків.

— Може й поможу, але не переведу, — несподівано
для нас попустив тон. — Пане, — жваво
звернувся до мене, — я вас підведу кілометр
до Сяну, поясню дорогу і підете собі на власну
відповіальність. Бачу по вас, що ви кутий і би-
тий на всі боки. І справді, якщо за вами вогонь,
а перед вами вода, то вже краще стрибнути у
воду. Скільки дасте мені?

— Усе що маю — шістсот карбованців.

— Замало, докиньте ще годинника, — поко-
сився на мою ліву руку.

— Дам і годинника, якщо мене переведете за
Сян.

— Ні, пане, і за сто годинників не переведу.
Чи маєте револьвера?

— Ні, не маю, — знизую плечима.

— Кепська справа. Коли б мали револьвера,
енкаведівського пса застрілили б. А так знишить
vas, наздожене, звалить з ніг, вхопить зубами
за горло і гарчатиме доти, аж енкаведисти скру-
тять вам руки і потім поженуть під "штиками"
на станцію.

тягар натискає на мої ноги, роблю великі зусилля, щоб не втратити рівноваги, щоб не полетіти крутим схилом назад, до Яблінки.

Аж попереду, ніби з молочної юги, зарисувалася на гірському хребті вузенька смужка лісу. Ледь помітною цяткою Климко рухається до цієї смужки. Не піджидає на мене, либонь упевнений, що я йтиму кінськими слідами. Незабаром і ця рухома цятка гине мені з очей; тільки кінські сліди трохи темнішими від снігу ямочками мчать гірським схилом до лісової смуги, що тепер зарисувалася в моїх очах ніби невисока темна стіна. Ще і ще натужуюся, ще і ще падаю ницьма у морозяний м'який пушок, ще встаю і хиткою ходою драпаюся до кінця лісової стіни, на тлі якої бачу вже Климка на коні. Добираюся до нього вкрай виснажений і клубком падаю під передні кінські копита. Сапаю важко; Климко зліз із коня та почав підтягати мене за плече вгору.

— Тепер, пане, підете в долину. Схил тут лагідний. Чи може щось вас болить? — тримає міцно за руку, побоюючись, щоб я ще раз не впав.

— Ні, я не хворий, Климку, мені вже краще. Передаю йому гроши. Похопно ховає їх за пазуху.

— Он, дивіться, рядом тягнуться смереки над жолобиною, — показав рукою в долину, в напрямі Соколик. — Навесні цією жолобиною спливає з гори вода до Сяну. Ви тримайтесь цих смерек і лівобічним берегом жолобини підійдете до розгалужень: одна віднога спадатиме до Сяну трохи лівіше, друга біжить просто в село. Ви поспішатимете лівою відногою. Від розгалуження не оглядайтесь а біжть чим швидше до перших хат. По цьому боці Сяну село порожнє — всіх людей вивезено ще влітку. Ну, рушайте, щасті вам Боже!

Плигнув на коня і помчав під стіною лісу в долину. Я посугаюся лагідним схилом уздовж жолобини, що позначена смереками. Знаю, що мені треба поспішати, зручними стрибками плигати від смереки до смереки, чуйно розглядаєтись і бути непомітному. Та фізична втома притупила мою душу, в голові порожнечча, якесь отупіння. Не відчуваю навіть страху, не думаю теж про поліційного пса, про енкаведистів. Тільки відчуваю, що рухаюся під колоною смерек. Усвідомлюю тільки те, що незабаром буде розгалуження жолобин, і що я мушу бігти вздовж лівої відноги. І ось воно, розгалуження: смереки розступилися двома крилами і скісними лініями помчали в долину. Я прилипаю до смерекового стовбура в трикутнику жолобин і обстежую поглядом чисту снігову похильтість між скісними лініями дерев. Он, коло лівої відноги помічаю щось, що вмить морозить мені кров у жилах. У світлі місяця, на снігу, виразно бачу граничну будку, під нею стоїть большевик у білому довгому кокусі з крісом через плече. Коли я піду лівою відногою, неодмінно потраплю йому в руки. І взагалі, якщо я побіжу правобічною жолобиною, напевно побачить мене і візьме "на мушку". Ще й досі не знаю: був це реальний большевик, чи якась надприродня з'ява. Коли б був реальний, немислимо, щоб не побачив мене на тлі сніжної гладини залитої місячним світлом. Та одне тоді було для мене незаперечне: нагле навіщення безмежного страху. Душевне отупіння зникло, потреба самозбереження зміцнила мої м'язи, вся істота моя наситилася енергією. Тих цем спускаюся до глибокої жолобини, драпаюся крутим схилом на правобічний берег і біжу що-сили під розкиданою колоною смерек. Наслуховую тільки, чи не кричить стіковий від лівої відноги, чи не свистить над головою куля, чи не женеться страхітливий пес. Ось уже переді мною

телеграфічні стовпли: тягнуться долиною перед крайніми хатами Соколик. Село, либонь, розтягнене вздовж річки. Виминаю лінію стовпів і вганяюся між перші хати. Вікна в них повивалювані, двері чорними челюстями шкіряться до місячного неба. Скрізь глухота, село мертвих. А я біжу все ближче до річки. Минаю якусь хату, вбігаю в садок із кучерявими невеличкими деревами. Біжу вздовж тину-частоколу, далі й далі. Аж ось, поперечна огорожа заступила мені дорогу. Невисока, з півтора метра заввишки. За нею помічаю дроти, за дротами засніжене та замерзле плесо річки. Боже мій, я вже на кордоні! Хочу перестрибнути тин, але чомусь не можу ноги підняти. А треба мені її піднести тільки з пів метра, спертися стопою на поперечці і тоді я зможу перевалитися на той бік. Хапаюся обіруч під коліновим суглобом і хочу піднести ногу — все надаремно. Аж побіч, з пару кроків від мене, бачу молоду осику. Гойдалася гілками від вітру над тином. Хапаюся руками за сук, що над моєю головою, з великим зусиллям підношуюся вгору і досягаю ногами верхньої поперечки. Відштовхуюсь від стовбура і шкіреберть лечу на той бік тину. Ще мить порпаюся в снігу і на чотирьох повзу до дротів. Біжать вони над річкою двома трикутниковими лініями. Вдряпуюся на першу загорожу і млинком перекидаюся через його спину; пальто на мені тріщить, лівий рукав ніби від ножа розпоровся, та я на це не зважаю. Ще тільки перекинутися через другий дротяний конус і я вже буду на ріці, на нейтральній смузі. Знов дряпаюся по натягненому колючому дроті, досягаю вершка загорожі і я вже на тому боці граничних дротів. Тепер уже енкаведівський пес мені не страшний, тепер, коли б і побачили мене, живим до їхніх рук не здамся. Поскубаний ніби стара гуска, з пірваним пальтом, із покаліченими й закриваленими руками

вбігаю на Сян. Серце, здавалося, вискочить мені з грудей. Я ще ніколи не відчував такого нагального, сказав би тріомфального гарячкового стукоту власного серця; гатило воно ніби молотком у грудну клітку і нетерплячими відгуками обзвивалося в живачиках, на висках, у суглобах. Біжу впоперек ріки до німецьких дротів. Низька вона, ця загорожа, з великими дірами, не те, що большевицькі трикутникові лінії. Ще тільки двадцять, чи тридцять метрів до них. І на середині рікичую під ногами тріск льоду. Ще тільки того мені бракус! Поринаю у воду по коліна. Ломочуся до потойбічного берега; неполоманий лід в'язнить мої ноги. Я тоді падаю на його гладінь і човгаюся на животі до берегового схилу. На обривистому невисокому березі — німецькі дроти. Перелажу через них без ніяких труднощів.

"Боже мий, невже я вже за прірвою, невже сон прекрасної Катерини став дійсністю?" З нечуваною радістю охоплює якась надземська сила мою душу. Кошмарними примарами тягнутися за мною смертельні небезпеки та пригоди. Поглядаю ще на поломаний лід на річці, на мої сліди, що кінчаються під совєтськими дротами і потім біжу далі й далі від річки, від кордону, до нового, невідомого життя.

КІНЕЦЬ

- 148) Ол. Мох. **КНИЖКИ І ЛЮДИ.** Серія 2-га. Літературно-критичні нариси. 1954. Ціна \$1.00.
- 149) Теофіл Коструба. **НАРИСИ З ЦЕРКОВНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ Х-ХІІІ СТОЛІТТЯ.** 1955. Ціна \$2.00.
- 150) СВ. ПІСЬМО СТАРОГО ЗАПОВІТУ — КНИГА ТОВІТ у перекладі о. д-ра Володимира Дзьоби. 1954. Ціна \$0.25.
- 151) о. Йосиф Схрійверс, ЧНІ. **ЧУДЕСНЕ ЖИТТЯ СЕСТРИ ВАРВАРИ.** 1954. Ціна \$1.50.
- 152) М. Кузьмович-Головінська. **ЧЧКА.** Новеля. Ювілейне видання. 1954. Ціна \$1.75.
- 153) Олена Кисілевська. **ПО РІДНОМУ КРАЮ.** Мандрівні спомини. 1955. Ціна \$2.00.
- 154) о. д-р Ісидор Нагаєвський. **РІМ І ВІЗАНТІЯ.** Вселенська Церква і патріарх Фотій. 1956. Ціна \$2.50.
- 155) Юрій Мозіль. **ЗАПИСКИ ПОЛІТВ'ЯЗНЯ.** 1958. Ціна \$1.00.
- 156) В. Лозинський — М. Ценевич. **ПРОКЛЯТИЙ КАМІНЬ.** Історична повість. 1958. Ціна \$1.50.
- 157) М. Кузьмович-Головінська. **ГОРВАТЕНЬКА.** Оповідання. 1958. Ціна \$0.50.
- 158) Юрій Мозіль. **НА ВРОНКАХ.** Спомини політв'язня. 1959. Ціна \$1.50.
- 159) Олександер Микола Мох. **НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КАТОЛИЦЬКОЇ ПРЕСИ.** (Друкується).
- 160) Митрополит Василь Липківський. **ВІДРОДЖЕННЯ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ 1917-1930.** — 1959. Ціна \$3.00.
- 161) о. О. Заклинський. **ЗАПИСКИ ПАРОХА СТАРИХ БОГОРОДЧАН.** Спомини. 1963. Ціна \$1.00.
- 162) Федір Одрач. **ПОКИНУТА ОСЕЛЯ.** Оповідання. 1961. — Ціна \$2.50.
- 163) Богдан Курилас. **ДІЯЛОГИ ВАСИЛІЯНОК.** Історична п'єса в 5 діях із часів переслідування св. Церкви Росією в 1838-1843 рр. — Ціна \$1.00.

- 164) д-р Юрій Герич. ОГЛЯД БОГОСЛОВСЬКО-ЛІТЕРАТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТИ ЙОСАФАТА КУНЦЕВИЧА. 1961. Ціна \$0.50.
- 165) омм. КІНЕЦЬ СВІТУ. Чи, коли і як буде, 1963. Ціна \$2.00.
- 166) д-р Богдан Казимира. ПЕРШИЙ ВАСИЛІЯНИН У КАНАДІ. 1961. Ціна \$0.50.
- 167) Володар Буженка. ИВАН СУЛИМА. Історична повість із козацьких часів. 1961. Ціна \$1.50.
- 168) Теофіл Коструба. ЯК МОСКВА НИЩИЛА УКРАЇНСЬКУ ЦЕРКВУ. 1961. Ціна \$0.50.
- 169) Василь Королів-Старий. ЗГАДКИ ПРО МОЮ СМЕРТЬ. — Спомини. — 1961. — Ціна \$1.50.
- 170) Наталена Королева. ПРЕДОК. З анналів і легенд. Історична повість. 1961. — Ціна \$3.00.
- 171) о. д-р Ісидор Нагаєвський. Об'єднання Церкви й ідея ПАТРІЯРХАТУ В КИЄВІ. Історична студія. — 1961. — Ціна \$1.00.
- 172) Теофіл Коструба. НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. Стор. 304. — 1962. — Ціна \$3.00.
- 173) Федір Одрач. НА НЕПЕВНОМУ ГРУНТІ. Спомини. 1963. — Ціна \$3.00.
- 174) Микола Олександрович. МАРКІЯН ШАШКЕВИЧ. Відродження українського письменства в Галичині. 1961. — Ціна \$0.50.
- 175) Іван Добрачніський. ЛИСТИ НИКОДИМА. Повість. (Вийде в 1964 р.)
- 176) Марія Кузьмович-Головінська. МАРІЯ. Сценічна картина у 3 відслонах. 1962. — Ціна \$0.50.
- 177) о. др. Юрій Федорів. НА СВЯТИХ МІСЦЯХ. 1962. — Ціна \$2.00, у полотні \$3.00.
- 178) Б. Полянич. ЗАМОК ЯНГОЛА СМЕРТИ. Сенсаційна повість з часів гетьмана К. Розумовського. — (Вийде в 1964 р.)

Дальші випуски в підготові.

Замовляйте на адресу:

**ALEXANDER MOCH ("DOBRA KNYZKA")
6 Churchill Ave., Toronto 3, Ont. — Canada**